

ЗМІСТ

ДО УВАГИ АВТОРІВ!	6
АРХІВОЗНАВСТВО	
ПАПАКІН Г.В. (Київ) До питання про законодавчо-нормативне забезпечення архівування документів	7
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ СТУДІЇ	
ДЕГТЯРЬОВ С.І. (Суми) Маловідоме джерело з історії рекрутського набору 1780 р. в Путивльському повіті	17
СТАРИКОВ Г.М. (Суми) Матеріали до біографій Петра та Олександрів Єфименків	36
ШИХНЕНКО І.М. (Київ) Фонд К.Й.Новик інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського: структура та склад документів	62
МЕМУАРИСТИКА. ЕПІСТОЛЯРІЇ	
СТАРОВОЙТЕНКО І.М. (Київ) Джерела до історії Української революції: листи Сергія Єфремова до Євгена Чикаленка. 1917 рік	65
ВЛАСЕНКО В.М. (Суми) “Переконаний в тому, що правда вище всього” (Олександр Олесь і паризький тижневик “Тризуб”: листування)	79
ДУБРОВИНСКИЙ С.Б. (Ташкент) О руководителях государственного научного института народного здравоохранения (ГИНЗ) Лев Александрович Тарасевич (1868-1927), Петр Николаевич Диатропов (1858-1934), Евгений Иванович Марциновский (1874-1934), Владимир Александрович Барыкин (1879-1939)	99
ВАСИЛЬЕВ К.К. (Сумы) К воспоминаниям С.Б.Дубровинского (1885-1975) о профессорах Л.А.Тарасевиче, П.Н.Диатропове, Е.И.Марциновском и В.А.Барыкине	118
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	
ПОКИДЧЕНКО Л.А. (Суми) З історії церковно-територіального поділу Сумщини	128
ПОБОЖІЙ С.І. (Суми) Олексій Красовський. Матеріали до біографії художника	133
ВЛАСЕНКО В.М. (Суми) “Тут повстали нові Карпатські Крути” (до біографії автора спогадів “Березневі дні Карпатської України” Василя Філоновича)	141

ІВАНУЩЕНКО Г.М. (Суми) Українське відродження 1917-1920 років на Сущині: спроба документального відтворення подій	149
ВЛАСЕНКО С.І. (Київ) Становище аграрного сектору економіки військової зони України впродовж 1941/42 господарського року	171
НЕСТЕРЕНКО В.А. (Суми) Шовківництво в роки німецької окупації 1941-1943 рр.	179

РЕЦЕНЗІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ

ВЛАСЕНКО В.М. Петр Николаевич Савицкий (1895-1968): библиография опубликованных работ / Составитель и автор введения Мартин Байсвенгер / Национальная библиотека Чешской Республики. Славянская библиотека. - Прага, 2008. - 111 с.	184
---	-----

ХРОНІКА

Міжнародна наукова конференція у Києві. <i>Дегтярьов С.І.</i>	191
Круглий стіл на тему: "Київський університет: роль постаті в історії розвитку наукових шкіл". <i>Лобко Н.В.</i>	192
Хроніка життя Державного архіву Сумської області за 2009 рік. <i>Гончарова І.Є.</i>	194
Презентація нового видання. <i>Глушан О.В.</i>	197

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	198
------------------------------	-----

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їхніх авторів.

За точність цитування, наведення прізвищ, дат, посилань відповідальність несуть автори.

Редакція залишає за собою право без погодження з авторами редагувати та скорочувати матеріали, змінювати їхні назви, вилучати або додавати ілюстрації.

Редакція не веде листування з авторами і читачами на сторінках часопису.

Передрук заборонено. При використанні матеріалів "Сумського історико-архівного журналу" посилання обов'язкове.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ:

1. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01.2003 року №7-05/1 (Бюлетень ВАК України. - 2003. - №1).

2. Матеріали подаються на дискеті 3,5". Текст повинен бути підготовленим у текстовому редакторі Word у форматі rtf або Pm 6,0. До дискети додається один роздрукований примірник. Кожна сторінка тексту повинна бути підписана автором. Наявність однієї рецензії обов'язкова.

Відомості про автора подаються окремим файлом. До тексту додаються:

а) резюме українською, російською та англійською мовами (кожне до 250 знаків), які повинні містити прізвище та ініціали автора, а також назву статті цими мовами;

б) ілюстрації приймаються тільки графічні, роздруковані на окремих аркушах, та в електронному варіанті.

3. Джерела та літературу розміщують у списку в порядку посилань у тексті. Бібліографічний опис робіт подається у повній формі.

4. Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються і не повертаються авторам.

Адреса редакції:

40007, Суми, вул.Римського-Корсакова, 2, Г-1101

Електронна пошта: starsergo@bigmir.net

Тел. +38(066)3465953, +38(050)9862780

АРХІВОЗНАВСТВО

ПАПАКІН Г.В.

**ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАКОНОДАВЧО-НОРМАТИВНЕ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АРХІВУВАННЯ ДОКУМЕНТІВ**

У статті, на основі проведеного аналізу діючого в Україні законодавства в сфері забезпечення організаційних і технологічних процесів діловодства та архівування документів установ, окреслено ряд проблем, з метою привернути до них увагу архівістів та архівознавців.

Забезпечення основних організаційних і технологічних процесів діловодства (керування документами) та архівування документів установ важко віднести до таких сфер, які на сьогодні достатньо забезпечені як потрібними законодавчо-нормативними актами, так і відповідними науковими розробками. Насамперед ідеться про науковий аналіз створеної за роки незалежності України законодавчої та нормативної бази у цій сфері. Об'єктом плідного узагальнення існуючої практики законотворчої роботи стала розробка базового галузевого Закону України *“Про Національний архівний фонд та архівні установи”* та його зміст. Упродовж уже багатьох років з цієї теми на сторінках наукової преси виступає один з *“батьків”* національного архівного законодавства Костянтин Новохатський¹. Володимиром Ляхоцьким була здійснена спроба подати дещо альтернативний погляд на архівно-законодавчий процес доби незалежності². У кількох статтях першого автора, написаних одноосібно або в співавторстві з іншим знайомим архівознавцем Геннадієм Боряком, доповідях на міжнародних зустрічах архівістів підсумований як вітчизняний досвід законодавчого забезпечення архівної справи та юридичного оформлення засадничого її поняття *“Національний архівний фонд”*, так і поданий компаративний аналіз архівного законодавства держав СНД останніх 17 років. Висновок, до якого прийшов відомий теоретик і практик архівної справи, виглядає сумним, але точним: *“Безумовно, існуюча правова база діяльності архівних установ - доволі строката й далека від досконалості, що, не являючи собою стрункої збалансованої системи, є, скоріше, конгломератом залишків нормативних актів минулого, початкових спроб власного нормотворення, змішаного на романтизмі і добрих намірах, та першого доробку сучасної української архівістики. Неповнота, не завжди достатній професійний рівень, суперечливість, невідповідність окремих норм Основному закону, неврахування інтересів усіх учасників процесів, що регулюються, незбалансованість з реальними можливостями - ці та інші вади загальної правової бази притаманні й системі нормативно-правових актів з архівної справи”*³. З 2000 р., коли пролунали ці слова, ситуація практично не змінилася на краще.

Теж саме можна констатувати і щодо інших проблем архівознавства, які потребують нормативно-законодавчого та методичного регулювання. Насамперед ідеться про напрямки, пов'язані з юридичним окресленням проблем функціонування архівного документа до його перетворення на документ НАФ, а навіть і діловодного/службового документа, які взагалі ще не знайшли свого втілення в законодавчій практиці та відповідному регулюванні. Досі невизначеною є доля законопроекту *“Про діловодство”*, розробленого фахівцями Державного комітету архівів України та Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства⁴.

Таким чином, інформаційно-документаційна складова вітчизняного законодавства та стан наукового опрацювання всієї відповідної законодавчо-нормативної бази зовсім

не відповідає вимогам суспільства. Оскільки такі питання знаходяться у спільному полі кількох наук архівознавчо-документаційного циклу (архівознавства, документознавства, діловодства тощо), очевидно, що вирішити їх силами одних архівістів, тим більше архівістів-практиків, практично неможливо. Але так само безперспективно намагатися подолати згадані проблеми шляхом прийняття законів, що претендують на їх розв'язання, але не узгоджених з теоретико-практичними напрацюваннями архівістів.

У зв'язку з цим хочу запропонувати свій погляд на накреслену проблему, власний аналіз існуючої законодавчої та нормативної бази щодо однієї лише проблеми з цілого їх букету, а саме проблеми архівування документів. Якщо ці думки стануть приводом до дискусії, або принаймні привернуть до себе увагу архівістів та архівознавців, буду вважати своє завдання виконаним.

Як завжди, на початку треба домовитися про терміни, насамперед щодо поняття “архівування”. Адже термін цей досі не є усталеним, унормованим. Його немає у вітчизняному термінологічному словнику “Архівістика” (К, 1998). Міжнародний п'ятимовний словник архівної термінології також не містить такого визначення. Там є лише наступне: “*archival processing: The activities of accessioning, arranging, describing, and properly storing records/archives (англ.); traitement (des archives) (фр.); Archivierung (нім.); tratamiento archivístico (исп.); archivar*”. Як бачимо, з п'яти наведених термінів лише німецький нагадує потрібний нам. Якщо ж користуватися логікою укладачів, то абсолютний відповідник міститься у вітчизняному термінологічному словнику: “**Архівні технології**: сукупність методів виконання комплексу послідовних і взаємопов'язаних робіт з архівними документами, спрямованих на забезпечення їхньої збереженості й використання ретроспективної документної інформації”⁵.

Відсутнє поняття “архівування” також серед усталених і визначених термінів законодавства. Проте, як це не парадоксально, термін активно використовується у законодавчих актах, нормативних документах і державних стандартах. Ми можемо знайти значну кількість прикладів вживання цього терміну (але без розшифрування змісту) на пошуковому сайті Верховної Ради (Законодавство). Там міститься більше 40 позицій (законів України, указів Президента, постанов Кабінету Міністрів, нормативних актів відомств, а також міжнародно-правових документів), в яких згадується “архівування”. Здебільшого під “архівуванням” такі законодавчо-нормативні акти мають на увазі *електронне згортання інформації та/або її зберігання в електронному вигляді*. Прикметно також, що у більшості з них мова йде про значні обсяги специфічної одноманітної формалізованої документації (різного роду реєстри, дозволи, кредитні історії) та особливості її зберігання.

У такому спеціальному технологічному значенні термін “архівування” є дуже вживаним у науково-технічній літературі, зокрема, в спеціальній літературі з інформаційних технологій.

За визначенням одного популярного посібника з цієї теми, суть “архівування” полягає у стисненні файлів так, щоб вони займали якомога менше місця в електронному середовищі. Зокрема, такий спосіб використовується при збереженні та резервному копіюванні інформації. І робиться це за допомогою програм, які звуться *архіваторами*. Такі програми не тільки стискають інформацію в окремому файлі, але й можуть поміщати в один архів групу (звичайно, споріднених за якоюсь ознакою) файлів.

Але існують міжнародні нормативні акти, в яких міститься якщо не вичерпне, то змістовне визначення потрібного нам терміну в суто архівному його розумінні. Йдеться про Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № Rec (2003) 15 під назвою “Про архівування електронних документів у правовій сфері” (*On archiving of electronic documents*

in the legal sector)»⁶. Оскільки український переклад цього акту відсутній, то далі цитуватиме наш, зроблений з англійського оригіналу з використанням російського неофіційного перекладу, розміщеного на веб-порталі Верховної Ради України.

На перший погляд, згаданий акт тлумачить проблеми досить обмежені, дуже опосередковано дотичні піднятим, але докладне ознайомлення з його текстом дозволяє стверджувати, що він містить на сьогодні найбільш вдале визначення одного з аспектів терміну “архівування (archiving)”, а саме - зберігання документів. Наводимо його повністю:

“архівування” (archiving) означає збереження документів упродовж терміну, вказаному в застосованому законі і правилах держави-члена [Ради Європи] і складається з наступних двох стадій:

1) “первісне зберігання” (initial preservation): збереження, пов’язане з первісними завданнями, задля яких документи були створені, з огляду на їх очевидну цінність;

2) “наступне архівування” (subsequent archiving): збереження, що пов’язане з історичною цінністю документів поза їх первісних завдань.

Отже, для авторів цього акту “архівування” та “збереження” є певними синонімами, але з таким підкресленим нюансом: якщо на першій стадії (за нашою термінологією, на стадії *службового документа*), мова йде лише про “зберігання”, то на наступній (стадія *архівного документа*) - йдеться про “архівування”. Іншими словами, поняття “архівування” згадані рекомендації окреслюють як єдиний процес організації збереження документів, що розпадається на дві стадії. Перша - це зберігання документів в установах, що їх створили, у період виконання ними тих завдань, задля яких документи були створені, і наступна (власне архівування) - зберігання архівних документів, які вже виконали свою діловодну функцію, але набули натомість історичного значення.

На наш погляд, таке розуміння згаданого терміну є досить обмеженим. Очевидно, слід говорити про “архівування” як про основний процес в архівно-документаційній сфері, що передбачає не лише забезпечення фізичного зберігання, а також певний комплекс робіт з опрацювання (облік, класифікацію, описування) діловодних/службових документів, оперативного та наукового використання інформації, що міститься в них, і, як підсумок згаданих робіт - зосередження таких документів після вичерпання ними службових функцій в архівному підрозділі, їх перехід у статус архівних документів, що знаходяться на зберіганні в архіві/архівному підрозділі установи, організації, підприємства. Таким чином, “архівування” можна розглядати як певний синонім “архівних технологій” - терміну, який вже є в словнику “Архівознавство”. Але найголовніша особливість архівування полягає у тому, що воно трактує застосовування таких технологій на певній метаморфозній стадії: під час перетворення *документа* на *архівний документ*. Адже саме тоді і відбувається архівування; у такій статусній метаморфозі й полягає основний його сенс. Архівування виступає першою з архівних технологій, вихідною точкою процесу їх застосування до службових документів.

Очевидно, що в такому широкому розумінні “архівування” зачіпається значною кількістю законів, нормативних документів та інших підзаконних актів інформаційно-документаційної сфери. Тому спробуємо дати хоча б короткий огляд вже наявних законодавчо-нормативних актів, де йдеться про архівування документів.

Почнемо з вищого, законодавчого рівня. Базовий закон в архівній сфері - Закон України “Про Національний архівний фонд та архівні установи” (Беремо останню редакцію закону із змінами і доповненнями, внесеними 1995, 1996, 2001, 2005 та 2006 років) - практично нічого не говорить про самий процес архівування документів. Це і природньо, оскільки основний його предмет - Національний архівний фонд, архівні документи, що є його складовою, та

архівні установи, які зберігають архівні документи (зокрема, документи НАФ), тобто той статусний період, коли вже повністю завершилося перетворення *службового/ділового документа* на *архівний документ*. Разом з тим важливо відмітити наявність в ньому таких аспектів, дотичних проблемам архівування, як-от:

нормативне визначення, що є *архівний документ, архівна справа, діловодство, архівна установа/архів/архівний підрозділ/архівний відділ, номенклатура справ* тощо;

юридичне окреслення процесу формування НАФ, в якому архівування є першою, вихідною сходинкою, а саме: визначення загальних засад формування НАФ, ролі експертизи як ключової процедури у процесі статусних метаморфоз *документа*, що завершуються внесенням *архівних документів* до складу НАФ;

вирішення питання щодо власності на архівні документи;

визначення системи архівних установ, їх прав та повноважень, починаючи від спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства (з нашого питання особливе значення має окреслення завдань архівних підрозділів органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних і комунальних підприємств, установ та організацій, установлення строків тимчасового зберігання документів в них, доля архівних документів під час ліквідації чи реорганізації установи тощо);

відповідальність за порушення законодавства про НАФ, зокрема, недбале зберігання, псування, незаконне знищення, підроблення, розкрадання, незаконне передавання тощо.

Варто зазначити, що разом з трансформацією базового архівного закону на початку ХХІ ст. новели, які стосуються питань архівування документів, уносилися також і до інших законів та кодексів. Так, Кодекс України про адміністративні правопорушення 2005 р. збагатився абзацом першим ст.92 щодо встановлення адміністративної відповідальності за порушення законодавства України про НАФ та архівні установи в такій редакції: *“Недбале зберігання, псування, незаконне знищення, приховування, незаконна передача іншій особі архівних документів, порушення порядку щодо доступу до зазначених документів, а також неповідомлення державної архівної установи про наявні архівні документи в разі виникнення загрози знищення або значного погіршення їх стану”* - карається відповідним стягненням. Цілком очевидно, що такі норми мають безпосереднє відношення до організації процесу архівування документів, а вірніше - відповідальності за недотримання нормативних вимог щодо здійснення цього процесу.

Фактично згаданими законодавчими актами вичерпується список законів України, в яких так або інакше йдеться про архівування документів загалом, або ж документів з паперовими носіями зокрема. Самий процес архівування, доля службових документів в архівних підрозділах ще не стали предметом окремого законодавчого регулювання. З наведеного очевидно, що Закон *“Про діловодство”* є не просто на часі, а конче потрібний для встановлення правових засад організації діловодства в Україні, визначення єдиних норм створення управлінських документів та роботи із службовими документами в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності чи організаційно-правової форми, а також окреслення процесів архівування: передавання службових документів до архівних підрозділів, зберігання, опрацювання та використання їх інформації там упродовж визначеного законодавцем строку, підготовка до передавання в архівні установи.

Дещо іншою є картина національного законодавства, пов'язаного з електронним діловодством і документообігом, захистом електронної інформації в усіх її видах.

Останнім часом в Україні розпочався активний процес законотворчості у згаданій сфері. 2003 р. був схвалений цикл відповідних законів⁷, а 2004 р. - урядові нормативні акти, спрямовані на їх практичне впровадження⁸. 2005 р. були прийняті зміни до затвердженого ще 1994 р. Закону України *“Про захист інформації в автоматизованих системах”*, який отримав нову назву: *“Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах”*⁹. 2007 р. так само у вигляді Закону України були затверджені Основні засади розвитку інформаційного суспільства у нашій державі на довгострокову перспективу (до 2015 р.)¹⁰. Але наукового аналізу норм і засад, закладених у цих законодавчих актах, досі не здійснено, як немає і навіть простого огляду затверджених Верховною Радою України законів інформаційно-документознавчого циклу.

Закони 2003 р. потребують окремого розгляду з точки зору виділення в них новел стосовно архівування документів. Зокрема, Закон України *“Про електронний документ та електронний документообіг”* (із змінами, внесеними 2005 р.) передбачає наступні норми з архівування згаданої категорії документів.

Насамперед це сфера регулювання закону. В ст.2 законодавець зазначає: *“Дія цього Закону поширюється на відносини, що виникають у процесі створення, відправлення, передавання, одержання, зберігання, оброблення, використання та знищення електронних документів”*. Останні чотири операції стосуються безпосередньо архівування цього специфічного виду документа.

Розділ 2, статті 5-8 трактують питання юридично-термінологічного характеру, а саме: визначення змісту та меж термінів *“електронний документ”*, *“електронний підпис”*, *“оригінал електронного документа”*, правового статусу електронного документа та його копії. Зокрема, щодо останньої проблеми закон однозначно стверджує, що *“юридична сила електронного документа не може бути заперечена виключно через те, що він має електронну форму”*. Передбачено лише три винятки, де застосування електронного документу як оригіналу визнано неможливим: як свідоцтва у праві на спадщину; *“документа, який відповідно до законодавства може бути створений лише в одному оригінальному примірнику, крім випадків існування централізованого сховища оригіналів електронних документів”*; а також в інших передбачених законом випадках.

На наш погляд, тут автори закону вдалися до певної підміни понять, адже проблеми оригінальності електронного документа висвітлені у попередній статті закону. Вона чітко проголошує зміст і обсяги поняття *“оригінал електронного документа”*: *“Оригіналом електронного документа вважається електронний примірник документа з обов'язковими реквізитами, у тому числі з електронним цифровим підписом автора”*. Очевидно, що питання, чи є електронний документ або його оригінал - оригіналом документа, як і саме співвідношення цих двох понять, потребує певного нормативного тлумачення. Не варто було б його зводити лише до визначення взагалі юридичної сили електронного документа.

Особливу увагу привертає ст.13 Закону, яка носить назву *“Зберігання електронних документів та архіви електронних документів”*. Тут викладені умови, що їх висуває законодавець до форми, строків та вимог до зберігання електронних документів. Форма зберігання має забезпечувати можливість перевірки їх цілісності; строки зберігання не можуть бути меншими за встановлені для документів з паперовими носіями (автори, на жаль, вжили тут неадекватний і неправовий термін *“документи на папері”*). Законодавець передбачив, що установа, організація, підприємство не завжди можуть забезпечити належні умови зберігання електронних

документів упродовж встановленого законом строку, тому в законі прописана процедура їх дублювання на кількох носіях, періодичне копіювання (очевидно, з перенесенням на більш технологічно сучасні носії), і навіть зберігання електронних документів у вигляді паперових копій, якщо відсутній оригінал з паперовим носієм. Вимоги щодо зберігання електронних документів є наступними: доступність інформації, що міститься в них, для подальшого використання; можливість відновлення електронного документа у вихідному форматі (в якому він був створений, відправлений та отриманий); при можливості має бути збережена також інформація про походження, призначення документа, відомості про дату і час його відправлення та отримання. Оскільки набір таких умов та зобов'язань зберігача електронних документів є досить значним, а відповідальність - великою, закон надає змогу для додержання викладених умов залучати посередників, які можуть професійно надавати послуги у цій сфері з дотриманням усіх вимог законодавства. Серед них, і це закономірно, насамперед фігурують архівні установи. Відповідний абзац ст.13 містить згадування про *“архіви електронних документів”*. Такий термін уперше вживається у законодавстві, їх статус, порядок створення та функціонування є невизначеним, так само, як і порядок передавання електронних документів до архівних установ та їх зберігання в них. На наш погляд, посилання на діюче законодавство важко визнати достатнім, адже у цій сфері можна назвати лише базовий архівний закон, що регулює порядок створення архівних установ, їх систему, мережу, особливості комплектування та характер документів, що зберігається в них. На таку думку наводить згадування Закону *“Про Національний архівний фонд та архівні установи”* серед інших законів як складової частини законодавства про електронний документ та електронний документообіг. Проте він фактично не містить жодної згадки про електронні документи, архіви електронних документів або електронні архіви тощо. Цілком очевидно, що згадана норма закону вимагає або прийняття спеціального закону, або ж внесення змін і доповнень до діючого архівного законодавства, починаючи від цього базового закону.

Про це йдеться в останньому розділі закону, прикінцевих положеннях. Зокрема, зазначається необхідність внесення змін до законів, нормативно-правових актів та відомчих актів з цього предмету. Кабінет Міністрів разом з Національним банком був зобов'язаний розробити і внести на розгляд Верховної Ради програму заходів щодо впровадження електронних документів, електронного документообігу та електронного цифрового підпису. На жаль, такий акт досі не підготовлений і не затверджений, хоча його необхідність очевидна. Інший закон цього ж циклу, прийнятий Верховною Радою того самого дня, трактує більш конкретні проблеми, пов'язані з правовим статусом такого суттєвого елементу електронного документа, що служить обов'язковою умовою його визнання оригіналом. Ідеться про електронний цифровий підпис, і згаданий закон закликаний регулювати відносини, які виникають при використанні цього обов'язкового реквізиту електронного документа.

У першу чергу привертає увагу визначення терміну *“електронний підпис”* та *“електронний цифровий підпис”*. Перший визначений як *“дані в електронній формі, які додаються до інших електронних даних або логічно з ними пов'язані та призначені для ідентифікації підписувача цих даних”*. Щодо другого законодавець зазначив, що він є видом електронного підпису, *“отриманого за результатом криптографічного перетворення набору електронних даних”*, служить для підтвердження цілісності електронного документа й ідентифікації його підписувача. Щоправда, в тексті закону поняття *“електронний документ”* при визначенні терміну не вживається; йдеться лише про електронні дані, але зрозуміло, що мається на увазі насамперед електронний

документ як сукупність таких даних (електронної інформації).

Хоча в цілому згаданий закон трактує проблеми здебільшого юридично-технологічні, проте для нашої теми дуже важливими є питання сертифікації відкритих ключів. Передбачена законом процедура свідчить, що центральний засвідчувальний орган та центри сертифікації ключів мають документувати процес отримання і використання сертифікату ключа, зберігати і використовувати у зв'язку з цим значний обсяг інформації. Стаття 8 закону, яка трактує питання діяльності центрів сертифікації ключів, гласить, що до обов'язків центру серед іншого відноситься забезпечення: захисту інформації в автоматизованих системах; захисту персональних даних, отриманих від підписувачів; ведення електронного переліку чинних, блокованих та скасованих сертифікатів ключів; цілодобового доступу користувачів до сертифікатів ключів та відповідних переліків сертифікатів; зберігання сформованих сертифікатів ключів упродовж терміну, передбаченого законодавством для зберігання документів з паперовими носіями тощо. З цього випливає, що центри сертифікації ключів виконують щодо них та певної дотичної інформації функції своєрідних архівів, а не тільки установ, які обслуговують власників ключів, забезпечуючи можливість їх повсякденного використання. Отже, згадані центри мають займатися в тому числі питаннями архівування якщо не відповідних документів, то принаймні задокументованої інформації стосовно сертифікатів ключів.

Стаття 14 серед інших обов'язкових дій під час припинення діяльності центру сертифікації ключів передбачає передавання самих сертифікатів, відповідних реєстрів та документовану інформацію, що підлягає обов'язковому передаванню, засвідчувальному центру або центральному засвідчувальному органу впродовж доби. Порядок такого передавання, як це передбачено законом, встановлений Кабінетом Міністрів відповідною постановою від 28 жовтня 2004 р. №1454 *“Про затвердження порядку передавання документованої інформації”*. Не дивлячись на таку назву, що окреслює досить широкий предмет для нормативного регулювання, постанова і затверджений нею порядок трактує виключно питання механізму обов'язкового передавання на зберігання центральному засвідчувальному органу або засвідчувальному центру посиленних сертифікатів відкритих ключів, документованої інформації акредитованим центром сертифікації ключів у разі припинення його діяльності. Уряд визначив два обов'язкові набори документів, що мають лишатися на зберіганні (і бути відповідно архівованими) в органі вищої юрисдикції у разі ліквідації таких центрів. Це електронні документи: сертифікати, що були сформовані акредитаційним центром, електронний реєстр таких сертифікатів, електронні документи, на підставі яких були сформовані, скасовані, блоковані та поновлені сертифікати підписувачів, список відкликаних сертифікатів тощо. Частина документів передається і в паперовому вигляді: договори, на підставі яких підписувачам надавалися послуги електронного цифрового підпису, оригінали документів, що посвідчують фізичних та юридичних осіб-підписувачів, а також оригінали тих документів, на підставі яких були сформовані, скасовані, блоковані, та поновлені сертифікати підписувачів, або ж засвідчені у встановленому порядку їх копії. До цього набору документів з паперовими носіями додаються ще засвідчені копії рішень судів щодо відшкодування збитків, нанесених внаслідок неналежного виконання акредитованим центром своїх обов'язків.

Як бачимо, інформація, що не тільки архівується центрами сертифікації ключів, але і підлягає обов'язковому тривалому зберіганню, є досить великою за обсягом і різноманітною за формою. Фактично це потужна база даних про всіх юридичних та фізичних осіб, які створюють і підписують електронні документи, а також і великий

набір документів з паперовими носіями, щодо архівування і подальшої долі яких у законодавстві немає жодних роз'яснень.

Така тема дозволяє нам поставити і засадниче питання про бази даних як комплекс архівних документів/електронних архівних документів вторинного рівня (якщо користуватися термінологією Закону України *“Про інформацію”*), або ж *“сукупність взаємопов'язаних даних, організованих згідно зі схемою бази даних так, щоб з ними міг працювати користувач”*. Аналіз існуючого законодавства свідчить, що значна кількість законів України передбачає створення, ведення і підтримання різноманітних тематичних баз даних (реєстрів) в електронному вигляді: від Державного реєстру генетично-модифікованих організмів та продукції до реєстрів державних установ, що знаходяться у сфері управління Фонду державного майна. Разом з тим існуюче законодавство не надає можливості взагалі порушувати питання про особливості функціонування електронних баз даних як специфічного виду організованого комплексу вторинних документів, не кажучи вже про законодавче регулювання таких проблем.

Як один з прикладів, можна навести Закон України *“Про Державний реєстр виборців”*¹¹. У ст.1 міститься визначення згаданого реєстру: *“автоматизована інформаційно-телекомунікаційна система (банк даних), призначена для зберігання, обробки даних, які містять передбачені цим Законом відомості, та користування ними, створена для забезпечення державного обліку громадян України, які мають право голосу відповідно до статті 70 Конституції України (далі - виборців)”*. Уже з цього очевидно, що йдеться про потужну документаційну базу даних, де міститиметься архівована в певний спосіб інформація про більшу частину населення України. Але так само очевидно, що до розробки цього закону не були залучені ані архівісти, ані документознавці, оскільки певна частина визначень і понять закону не є коректними з точки зору архівознавства чи документознавства.

Почати можна з визначення Реєстру виборців. Як основні його завдання закон формулює тільки *“ведення персоніфікованого обліку виборців”* та *“складання списку виборців”*. Але зрозуміло, що крім постійного зберігання та обробки даних шляхом однократного внесення виборців до Реєстру, вони ще і використовуватимуться під час підготовки до виборів, у період між виборами тощо. Насамперед Реєстр є публічним, що передбачає *“доступність для кожного виборця відомостей Реєстру”*, а також інші *“форми публічного контролю за дотриманням засад ведення Реєстру”* (ст.2, частина 8). Функціонування Реєстру передбачає перевірку виборцем свого, а також інших осіб включення (невключення) до Реєстру, одержання від відповідних органів повної інформації в доступній формі про зміст своїх персональних даних, а також право *“знати про використання своїх персональних даних”* у частині їх надання іншим організаціям та стороннім особам, про що йдеться у частинах 2-5 ст.10 закону. Отже, виписана програма повноцінної інформаційної діяльності органів ведення Реєстру (листування, надання довідок та інформації *“у доступній формі”*) з використанням цієї бази даних, але поняття *“використання даних Реєстру”*, *“інформаційна діяльність органів ведення Реєстру”* або що відсутні в законі взагалі. Отже, мусимо констатувати, що ці питання не прописані й не вирішені в законі саме з точки зору архівування зібраної інформації (персональних даних).

Така ж картина характерна і для інших законів України, які передбачають створення, ведення і підтримання певних тематичних баз даних. Так, у Законі України *“Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень”* в ст.13 йдеться про програму зберігання і використання документної інформації такої тематики у контексті обов'язків місцевих органів державної реєстрації прав:

“забезпечують довічне зберігання та достовірність інформації, її захист від несанкціонованого доступу, оновлення, архівування та відновлення даних, їх оперативний пошук і документальне відтворення процедури державної реєстрації прав, надання відомостей із Державного реєстру прав у встановлені цим Законом строки”¹². Отже, маємо цілий план проведення архівно-документаційних робіт. Але очевидно, що фахівці-архівознавці над цим законом не працювали, бо тоді б не з’явилося б тут “довічне зберігання інформації”, яке на сьогодні є неможливим навіть з технічного боку. Виникає питання і щодо наявних можливостей місцевих органів державної реєстрації прав узагалі забезпечити хоча б тривале зберігання і оперативне використання такої інформації.

Таких прикладів можна навести ще кілька. Закон України “Про організацію формування та обігу кредитних історій”¹³, зокрема, трактує питання діяльності “із збирання, оброблення, зберігання, захисту, використання інформації”, яка складає “кредитну історію”, шляхом створення юридичної особи з такими виключними повноваженнями (бюро кредитних історій). До “кредитних історій”, згідно із ст.3 закону, віднесена “сукупність інформації про юридичну або фізичну особу, що її ідентифікує, відомостей про виконання нею своїх зобов’язань за кредитними справами, іншої відкритої інформації”.

Узагалі цей закон України передбачає ведення спеціальними юридичними особами (Бюро кредитних історій) досить значної роботи із збирання докладної інформації про інших фізичних і юридичних осіб, а також використання і поширення такої інформації на договірних засадах. Причому закон визначає джерела отримання такої інформації, зокрема, “із сукупності документованої інформації про особу з державних реєстрів, інших баз даних публічного користування, відкритих для загального користування джерел” (ст.7, п.3). Іншими словами, Бюро кредитних історій вести надзвичайно активну інформаційну діяльність, не тільки отримуючи відомості зі згаданих джерел, але й листуючись з суб’єктами кредитних історій, виправляючи на їх вимогу наявні відомості у разі їх невідповідності. Більш того, за законом “органи або повноважні особи (держателі, адміністратори державних реєстрів тощо) зобов’язані на запит Бюро надати відомості з державних реєстрів в електронному вигляді (у форматі бази даних) у разі наявності письмової згоди суб’єктів інформації” (ст.5, п.2). Отже, згадані Бюро автоматично стають інформаційним реципієнтом усіх державних реєстрів, в яких відбилася інформація про фізичних та юридичних осіб, їх господарську діяльність, фінансовий стан справ тощо. Як це можна співвіднести з вимогами Закону України “Про інформацію” щодо захисту інформації про особу (персональних даних), викладеними нами вище, насамперед із заборonoю збирати інформацію про особу без її дозволу, сказати важко. Очевидний нюанс полягає у формальній вимозі отримати дозвіл на збирання і оприлюднення такої інформації від “суб’єктів інформації”, але він, на наш погляд, не вичерпує проблем, що її створено колізією у законодавстві. Як і в усіх інших базах даних, ведення яких передбачено законами України, інформація там архівується (як в архівному, так і в ІТ-ному сенсі). Звичайно, зібрані для цих баз даних документи ніколи не стануть документами не тільки НАФ, а навіть й архівними документами. Але процедура архівування щодо них є обов’язковою, закладеною в самому процесі створення баз даних.

З вищевикладеного випливає, що чинне українське законодавство, дотичне питанням архівування документів, має багато прогалин, які не дозволяють говорити про створення дієвого механізму законодавчого регулювання архіваційних процесів. Насамперед потрібний закон про діловодство, що містив би механізм правового

регулювання суспільних процесів на метаморфозній стадії *службовий документ-архівний документ*, враховуючи і специфіку *електронного документа та електронного діловодства*. Крім того, загального регулювання потребують проблеми створення, функціонування та зберігання державних реєстраційних баз даних як вторинних інформаційних баз архівованих відомостей про фізичних (персональні дані) й юридичних осіб.

¹Див.: *Новохатський К.Є.* . Шляхи вдосконалення нормативно-правової бази діяльності архівних установ // *Архіви України*. - 2000. - №1-3. - С.3-8; *Він же*. Національні архівні фонди в пострадянських державах: порівняльний аналіз архівних законів // Там само. - 2001. - №1-2. - С.3-10; *Боряк Г.В., Новохатський К.Є.* Модерне архівне законодавство України: від тоталітарної спадщини до демократичних стандартів // Там само. - 2003. - №4-6. - С.5-10; *Боряк Г.В., Новохатський К.Є.* Модерне архівне законодавство України // Там само. - 2004. - №3. - С.4-11 та ін.

²*Ляхоцький В.* Витоки національного архівного законодавства // *Київська старовина*. - 2003. - №4. - С.36-46; №5. - С.66-81.

³*Новохатський К.Є.* Шляхи вдосконалення нормативно-правової бази діяльності архівних установ / *Архіви України*. - 2000. - №1-3. - С.7.

⁴Доступний проект згаданого закону, датований березнем 2007 р. і опублікований на веб-порталі Держкомархіву. Див.: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/Laws/index.php?p=2007-03-1>.

⁵Архівістика: Термінологічний словник / Автори-упоряд.: *К.Є.Новохатський, К.Т.Селівєрстова, Н.І.Гончарова та ін.* - К.: Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України; Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 1998. - 106 с.

⁶<https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=65483&Site=CM&BackColorInternet=9999CC&BackColorIntranet=FFBB55&BackColorLogged=FFAC75>

⁷Закон України “Про електронні документи та електронний документообіг” від 22.05.2003 №851-IV; Закон України “Про електронний цифровий підпис” від 22.05.2003 №852-IV.

⁸Постанови Кабінету Міністрів України: від 17.03.2004 №326 “Про затвердження Положення про Національний реєстр електронних інформаційних ресурсів”; від 28.10.2004 №1451 “Про затвердження Положення про Центральний засвідчувальний орган”; від 28.10.2004 №1452 “Про затвердження Порядку застосування електронного цифрового підпису органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями державної форми власності”; від 28.10.2004 №1453 “Про затвердження Типового порядку здійснення електронного документообігу в органах виконавчої влади”.

⁹Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про захист інформації в автоматизованих системах” від 31.05.2005 №2594-IV.

¹⁰Закон України “Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки” від 09.01.2007 №537-V.

¹¹Офіційний вісник України. - 30.03.2007. - 2007. - №20. - Ст.7, ст.789.

¹²Закон України “Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень” від 01.07.2004 №1952-IV.

¹³Закон України “Про організацію формування та обігу кредитних історій” від 23.06.2005 №2704-IV.

Папакин Г.В. К вопросу о законодательно-нормативном обеспечении архивирования документов

В статье, на основе проведённого анализа действующего в Украине законодательства в сфере обеспечения организационных и технологических процессов деловодства и архивирования документов организаций, намечено ряд проблем, с целью обратить на них внимание архивистов и архивоведов.

Papakin H.V. The present day state of the legislative-normative base for archiving documents: the archivist's point of view

The article provides the analysis of the current Ukrainian legislation in the sphere of securing organizational and technological processes of record keeping and archiving documents. Some problems are also covered in order to draw the attention of archivists and some related specialists.

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ СТУДІЇ

ДЕГТЯРЬОВ С.І.

**МАЛОВІДОМЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ РЕКРУТСЬКОГО НАБОРУ 1780 р.
В ПУТИВЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ**

Наводиться документ, присвячений рекрутському набору у Путивльському повіті Курської губернії 1780 р. з фонду Путивльського повітового суду Державного архіву Сумської області. Коротко висвітлені роль і місце повітових судів під час набору рекрутів.

Однією з найтяжчих повинностей, що були покладені на населення Російської імперії у XVIII-XIX ст., була рекрутська, введена в 1699 р. Петром I, але офіційно закріплена - у 1705 р. Спочатку рекрутській повинності підлягали всі верстви населення, а термін служби був пожиттєвий. Але поступово ці правила змінювалися - представники деяких верств населення були звільнені від цієї повинності, термін служби зменшувався з пожиттєвого до 25, а згодом 20 та 15 років.

В Державному архіві Сумської області знаходиться справа з матеріалами Путивльського повітового суду про рекрутський набір 1780 р. у Путивльському повіті [3]. Ми вже зверталися декілька разів до цих матеріалів раніше, але окремі документи з них досі не публікувалися [1, с.93; 2].

Повітові суди не займалися проведенням рекрутських наборів безпосередньо, але вони отримували інформацію про них від предводителів повітового дворянства, городничих тощо, збирали відомості потрібні для проведення набору та виконували інші другорядні функції. До повітових судів надходили скарги від поміщиків, незадоволених проведенням набору. Самі суди теж надсилали певні розпорядження до нижніх земських судів та інших установ.

Дана архівна справа цінна тим, що розкриває механізм набору рекрутів з поміщицьких селян; відображає ставлення до цього набору поміщиків, які часто не бажали віддавати до війська свого селянина, який давав їм прибуток (у першу чергу це стосується дрібних власників, які не мали великої кількості кріпаків); вміщує списки поміщиків Путивльського повіту. Архівна справа викликає інтерес як джерело до вивчення внутрішнього життя Путивльщини кінця XVIII ст. Ключовим документом у досліджуваній справі можемо назвати друкований указ Катерини II, розісланий по всій імперії, де сказано, що *“Именным Ея Императорского Величества указом данным Сенату 3 числа сего Сентября повелено: для комплектования войск Ея Императорского Величества во всем на точном основании указа, данного Ея Величеством 19 сентября 1776 года, собрать со всего Государства с пяти сот душ одного рекрута, и начать оный набор с будущего Ноября 1 числа ныне текущего года...”* [3, арк.7]. Саме цей документ став поштовхом для рекрутування по всій імперії, в тому числі у Путивльському повіті.

Пропонована справа містить велику кількість різноманітних матеріалів: листування повітового суду з різними установами та посадовими особами, звітна документація (рапорти та повідомлення до вищих установ тощо), укази Курського губернського правління, інструкції тощо. Але одним з найбільш інформативних документів тут є список дворян Путивльського повіту (близько 340 осіб) з вказанням кількості кріпосних, які їм належали. Тут також наводилися відомості про число рекрутів, яких треба було поставити кожному поміщику; вказувався рік, коли рекрути ними вже поставлялися; зазначалося хто й за ким повинен ставити рекрутів. Саме цей список ми й наводимо у даній публікації.

1. *Дегтярьов С.І.* Фонд Путивльського повітового суду (за матеріалами Державного архіву Сумської області) // Путивльський краєзнавчий збірник. - Вип.1. - Суми, 2004. - С.89-96.

2. *Він же.* Матеріали повітових судів як джерело до вивчення рекрутських наборів (за матеріалами Путивльського повітового суду) // Сумський історико-архівний журнал / Збірка наукових праць. - Вип.І. - Суми, 2005. - С.54-61.

3. Державний архів Сумської області. - Ф.449. - Оп.1. - Спр.63. - 212 арк.

Документ 1

Список учиненный путивльского дворянства предводителем секунд майором Лодыгиным по нынешнему... с пяти сот 50 набору кому именно помещикам рекрут в набор ставит и посутпившим жеребий произведенный кому сего 1780 году рекрут ставит и кто следующим впред будущие времена о том значит под сим.

ф	1	Путивльской ее светлости ордена святой Екатерины кавалера принцессы Екатерины Петровны Фонголштейн-бек супруги его сиятельства господина генерал-поручика и кавалера князь Ивана Сергеевича Барятинского вотчины	3888	8	с натуры ежегодно ставит
		в то число недостающие 112 душ дополнены быть могут того владения из другого округа			
б	2	Помещика майора Федосея Казьмина сына Яцына	280	1	с натуры ежегодно ставит
		в полное число			
б		Помещика солдата Афанасия Васильева сына Быкова жены его Фимки [...] Тимофеевой дочери	1		
б		Помещицы Ксеньи Григорьевой дочери Бершовой	3		
б		Помещицы Авдотьи Тимофеевой дочери Бурого	11		
б		Помещика Петра Бершова	2		
б		Помещицы Праскови Прохоровой дочери Бурого	14		
б		Помещицы Федосьи Евсеевой дочери Булгаковой	2		
б		Помещицы Ефросиньи Ивановой дочери Борсуковой	2		
б		Помещика Якова Васильева сына Булгакова	3		

б		Помещика Петра Михайлова сына Булгакова	2		
б		Отставного порутчика Ивана Васильева сына Бершова	1		
б		Помещицы Катерины Константиновой дочери Бершовой	4		
б		Помещика Ивана Федорова сына Бурого	5		
б		Помещика Ивана меньшего Федорова сына Бурого	8		
б		Помещика Алексея Федорова сына Бершова	2		
б		Отставного корнета Арсения Алексеева сына Бершова	3		
б		Отставного подпорутчика Семена Петрова сына Бершова	3		
б		Помещицы Ирины Григорьевой дочери Бершовой	2		
б		Отставного подпрапорщика Федора Данилова сына Бурого	9		
б		Помещика Григория Сергеева сына да [...] Семена Петрова сына Бершова	10		
б		Отставного порутчика Филата Евлампиева сына Бырдина	4		
б		Вахмистра Никиты Емельянова сына Бурого	7		
б		Помещика Петра Терентьева сына Булгакова	12		
б		Помещицы Марии Михайловой дочери Борсуковой	13		
б		Помещика солдата Якова Максимова сына Борсукова	8		
б		Помещика Михайлы Максимова сына Борсукова	11		

б		Помещика Андрея Максимова сына Борсукова	12		
б		Помещицы Улиты Степановой дочери Бырдиной	4		
б		Помещика Петра Зотова сына Бырдина	3		
б		Капитана Ивана Степанова сына Бурого	3		
б		Отставного капитана Егора Васильева сына Бурого	6		
б		Вахмистра Сафрона Александрова сына Бершова	2		
б		Помещицы Елены Михайловой дочери Бурого	2		
б		Помещика капитана Ивана да каптенармуса Григория Степановых детей Бурого	5		
б		Помещицы Авдотьи Тимофеевой дочери Бурого	5		
б		Однودворца Семена Логвинова сына Булгакова	5		
б		Колежского асесора Семена Гаврилова сын Белелюбского	5		
б		Однودворца Радиона Дмитриева сына Булгакова	2		
б		Однودворца Данилы Данилова сына Бунякаина	1		
б		Коллежской асесорши Еликеи Сысоевой дочери Булгаковой	1		
б		Помещика Данилы Васильева сына Бурого	10		
б		Помещицы Авдотьи Ивановой дочери Бурого	5		
б		Сержанта Андрея Бершова	2		
б		Помещика Степана Бершова	3		
			Итого 500		

к	3	Помещиков Афанасия да Григория Васильевых детей Константиновых	111	1 - ставил 1776 году	ставил сего 1780 году
б		Помещика порутчика Ивана Михайлова сына Бурого	110	ставил 1777 году	ставил после Константинова
л		Помещицы Авдотьи Федоровой дочери 52 да сына ее прапорщика Кирила 54 Левшиных а всего	106	ставил 1779 году	ставил после Бурого
		в полное число			
б		Помещицы Феклы Бунякиной	3		
в		Помещицы Ирины Алексеевой дочери Ворониной	6		
в		Помещика Петра Михайлова сына Второго	6		
в		Солдата Григория Иванова сына Вощинина	11		
в		Помещика Федора Иванова сына Вощинина	13		
в		Каптенармуса Ивана Михайлова сына Вощинина	16		
в		Помещика Андрея Алексеева сына Вощинина	6		
в		Помещицы Ирины Михайловой дочери Вощининой	5		
в		Помещицы Татьяны Воиновой дочери Вощининой	5		
в		Помещицы майорши Феклы Васильевой дочери Вощининой	16		
в		Помещицы Ульяны Васильевой дочери Вощининой	2		
в		Отставного капитана Прокофия Яковлева сына Вощинина	4		
в		Помещика Николая Семенова сына Воропанова	2		
в		Помещика майора Епифана Воропанова	8		

в		Майора Егора Воропанова з братом его Иваном Петровым	16		
в		Отставного капитана Ивана Алексеева сына Волжина	19		
в		Помещицы Настасьи Вишневской	1		
в		Помещика полкового вахмистра Николая Алексеева сына Волжина	7		
в		Помещиц Марфы да Матрены Алексеевых дочерей Воцнинных	6		
в		Помещика Василия Егорова сына Воцнинина	12		
г		Солдата Дмитрия Матвеева сына Гудова	3		
с		Помещика Ивана Никитина сына Сагорева	14		
т		Помещицы Анны Федоровой дочери Трифановых	2		
			Итого 500		
в	4	Помещика Корнета Василия меншего Федорова сына Воцнинина и жены его Марьи Ивановой дочери Воцнининой	138	1 - ставил 1777 году	ставил сего 1780 году
д		Помещицы капральши Марфы Борисовой дочери Дуровой	147	ставила 1779 году	ставит после Воцнининой
к		Лейбгвардии Измайловского полку пример-майора Петра Иванова сына Кочетова	101	ставил по желанию ежегодно в натуре и за протчие	
		в полное число			
в		Подполковника князь Сергея Федорова сына Волконского	8		
		Капитана Ивана Семенова сына Воропанова	8		
в		Помещика Ивана Яковлева сына Воцнинина	8		
в		Капитана Ивана Сысоева сына Воропанова доставшихся от поручика Василя Маркова	3		

в		Майора Егора Воропанова	11		
г		Помещик Вятского карабинерского полку полкового кватермистра Василя Григорьева сына Горбавцова	6		
г		Помещицы Устины Самойловой дочери Головленковой	18		
г		Помещика Василя Яковлева сына Головленкова	12		
г		Отставного каптенармуса Ивана Мануйлова сына Гаврилова	5		
г		Помещицы Ирины Денисовой дочери Головленковой	12		
г		Помещицы Агафьи Яковлевой дочери Головленковой	4		
г		Помещика Василия Герасимова сына Гладкова	14		
г		Однودворца Матвея Петрова сына Гудова	4		
г		Города Путивля регистратора Алексея Горбавцова	1		
			Итого 500		
с	5	Колежского асесора Федора Федорова сына Степерева	168	1 - ставил 1779 г.	ставит в нынешней набор [...] душ
с		Отставного майора Игнатия Иванова сына Самойлова	78	ставил 1777 г.	ставит после Степерева
в		Помещика майора Василя Яковлева сына Воцинина	65	рекрут поставлено с 1741 г. 13 человек, а последний поставлен в 1778 г.	ставит после Самойлова
		в полное число			
е		Селитренного завода содержателя Андрея Васильева сына Евстратова	11		
к		С приписью Степана Дмитриева сына Коренева	5		
к		Путивльского магистрата ратмана Михайлы Иванова сына Курдюмова	1		

к		Купца Петра Иванова сына Курдюмова	3		
к		Купца синего купороса фабриканта Петра Котенникова	7		
к		Гостинной сотни Федора Иванова сына Курдюмова жены его Настасьи Казминой дочери	1		
к		Гостиной сотни Алексея Михайлова сына Курдюмова	1		
к		Помещика Василия Петрова сына Кошелева	9		
к		Отставного ротного кватермистра Семена Казмина сына Каркова	10		
к		Отставного сержанта Ильи Матвеева сына Константинова	8		
к		Ундер лейтенанта Андрея Курносова	2		
к		Помещицы вдовы Меланьи Ивановой дочери Кореневой	2		
к		Помещика Ивана Андреева сына Константинова	12		
к		Помещицы Устиньи Елисеевой дочери Карковой	17		
к		Отставного прапорщика Степана Егорова сына Каркова	14		
к		Капенармуса Герасима Андреева сына Константинова	15		
к		Помещика рыльской воеводской канцелярии канцеляриста Федора Иванова сына Карельского	6		
к		Купца Гаврилы Федорова сына Курдюмова	8		
к		Помещицы Агафьи Даниловой дочери Каменевой	7		
к		Помещика Игнатя Петрова сына Константинова	7		
к		Помещика Данилы Кирикова сына Константинова	6		

к		Помещицы Матрены Федоровой дочери Константиновой	3		
к		Прапорщика Антона Иванова сына Кашенцова	3		
к		Подпорутчицы Марьи Васильевой дочери Карковой	12		
к		Помещика Авгентья Казловского	8		
к		Помещицы Марфы Каменевой	5		
к		Подполковника Николая Иванова сына Кочетова	5		
л		Помещика майора Федота Матвеева сына Литвинова	1		
			Итого 500		
щ	6	Помещика сержанта Ивана Васильева сына Щекина	113	1 - ставил 1777 г.	ставит сего 1780 г.
щ		Порутчика Федора Васильева сына Щекина	105	ставил 1780 г. 1768 г. поставил 8 человек по 1778 г.	ставит после Ивана Щекина
		Порутчика Михайлы Васильева сына Щекина	108	ставил 1779 г.	ставит после Федора Щекина
		в полное число			
л		Отставного драгуна Федора Савельева сына Литвинова	3		
л		Отставного капрала Григория Семенова сына Литвинова	5		
л		Помещика Григория Федорова сына Литвинова жены его Ирины Алексеевой дочери	3		
л		Помещика Григория Семенова сына Литвинова	3		
л		Помещицы Федосии Ивановой дочери Литвиновой	8		
л		Капитана Степана Демьянова сына Литвинова	4		
л		Вдовы секретарши Катерины Алексеевой дочери и сына ее Николая Ломакиных	4		
л		Отставного порутчика Исая Иванова сына Лукашева	12		

л		Помещицы Катерины Никифоровой дочери Ладыгиной	9		
л		Отставного секунд-майора Ивана Иванова сына Лукашева	12		
л		Помещицы Марфы Ивановой дочери Лихачевой	3		
л		Помещицы Катерины Лихачевой	2		
л		Пример майора Федора Лихачева	2		
л		Порутчика Дмитрия Иванова сына Лихачева	7		
л		Помещика Никифора Ладыгина	9		
м		Публичного нотариуса Михайлы Иванова сына Матвеева	2		
м		Подпорутчика Григория Васильева сына Мосолитинова	4		
м		Помещика Сергея Григорьева сына Мосалитинова	2		
		Из написаного Путивльской округи помещицы Натальи Ивановой дочери Масловой досталось по разделу детей ее			
м		Майору Якову Маслову	8		
м		Помещику Василию Маслову	8		
м		Прапорщику Федору Маслову	7		
м		Подпрапорщику Григорию Тимофееву сыну Маслову	9		
м		Помещика Дениса Казьмина сына Маслова	2		
м		Помещицы Натальи Масловой	1		
м		Помещицы Натальи Никитиной дочери Масловой	1		
м		Помещицы Улиты Григорьевой дочери Мезенцевой	6		
м		Отставного кватермистра Петра Иванова сына Маркова	5		

м		Помещицы Матрены Яковлевой дочери Масалитиновой	1		
м		Помещика Петра Александрова сына Маркова	3		
м		Одноворки вдовы Елены Петровой дочери и сына ее Николая Макидоновых	1		
м		Кватермистра Лукияна Мискова	1		
м		Помещика Алексея Иванова сына Машкина	19		
			Итого 500		
ч	7	Помещика Михайлы Чебышева	34	1	рекрута ставит сего 1780 г.
л		Помещика Михайлы Львова	47		рекрута ставит после Чебышева
ч		Помещика прапорщика Леонтья Черепова	43	ставил 1776 г.	ставит после Львова
ш		Помещика титулярного советника Петра Федорова сына Шечкова	83	ставил 1779 г.	ставит после Черепова
м		Помещицы Варвары Яковлевой дочери Марковой	73	ставил 1779 г.	ставит после Шечкова
а		Отставного майора Якова Афонасьева сына Афонасьева	84	поставлено в 1769 г. 7 человек по 1779 г.	ставит после Маркова
		в полное число			
м		Помещицы Аграфены Андреевой дочери Мосалитиновой	4		
м		Помещика Якова Иванова сына Машкина	18		
м		Помещицы Александры Ивановой дочери Машкиной	4		
м		Помещицы Елисаветы Ивановой дочери Машкиной	4		
м		Помещицы Мавры Малеевой	4		
м		Подпорутчицы Авдотьи Михайловой дочери Мосалитиновой	2		
м		Прапорщицы Авдотьи Ивановой дочери Мосалитиновой	1		
м		Подпорутчика Елисея Трофимова сына Никулишина	5		
н		Помещицы Елены Новосильцевой	3		
		Коллежского ассесора Гаврилы Самойлова сына Петришева	2		

п		Коллежского ассесора Григория Андреева сына Плетке	5		
п		Секунд майора Василя Петрова сына Павловского	3		
р		Купца Савы Тимофеева сына Рышкова	1		
р		Помещицы Катерины Максимовой дочери Распановой	4		
с		Помещика Михайлы Семенова сына Стремоухова	5		
с		Помещика Петра Сагорева	6		
с		Помещицы Анны Вилимовой дочери Сагоровой	4		
с		Отставного капитана Ивана Дмитриева сына Селитриникова	2		
с		Капитана Петра Михайлова сына Сафонова	4		
с		Помещицы Феклы Силиверстовой дочери Сагоровой	6		
с		Помещицы Пелагеи Семеновы дочери Старостиной	2		
с		Копейста Луки Суровицкого	4		
с		Помещика Степана Федорова сына Стремоухова	4		
с		Помещицы Прасковьи Су[...]ной	5		
т		Порутчика Силиверста Зиновьева сына Трифанова	3		
т		Помещика Василия Зиновьева сына Трифанова	1		
т		Солдата Якова Никитина сына Трифанова	4		
т		Порутчика Мартина Трифанова	2		
т		Помещицы Марьи Степановой дочери Толмачевой	2		
т		Помещика Егора Федорова сына Трифанова	4		
т		Помещицы Матрены Екимовой дочери Трифановой	1		
т		Солдата Федора Титова	1		
т		Помещиков Аникея Семена Федота Ларионовых детей Толмачевых	2		
т		Помещика Ивана Зиновьева сына Титова	3		
ю		Помещицы Марфы Михайловой дочери Юденковой	2		
			Итого 500		

м	8	Помещика сержанта Якова Федорова сына Маркова	47	1 - ставил 1770 г. и 1771 г.	ставит 1780 г.
		Помещика бунчукового того товарища Михайлы Гамалея	44	за неявкою [...]	ставит после Маркова
м		Помещиков Александра и брата его Акима Марковых	46	поставлено с 1767 г. 4 человека последний отдан 1777 г.	ставит после Гамалея
в		Помещицы Домны Дмитриевой дочери Волжиной 38 да сына ее прапорщика Федора Иванова сына Волжина 26 итого	64	поставлено с 1768 по 1779 г. 3 человека	ставит после Марковых
ш		Помещицы вдовы Стефаниды Ивановой дочери Шагаровой	62	ставила 1779 г.	ставит после Волжиных
в		Помещика капитана Афонасия Семенова сына Варопанова	60	поставил с 1770 г. по 1779 6 человек	ставит после Шагаровой
		в полное число			
ш		Отставного сержанта Ильи Петрова сына Шечкова	20		
т		Помещицы Анны Ивановой дочери Трифановой	2		
т		Майора Елисея Васильева сына Трифанова	1		
т		Однодворца Василя Казмина сына Трифанова	1		
т		Помещика Павла Зиновьева сына Трифанова	2		
т		Помещицы Марфы Максимовой дочери Трифановой	2		
т		Помещика Василя Леонтьева сына Трифанова	6		
т		Подпорутчика Акима Степанова сына Трифанова	1		
т		Помещицы Настасьи Ивановой дочери Титовой	7		
т		Помещицы Праскевьи Васильевой дочери Трифановой	3		
т		Помещицы Софьи Трифановой	1		
т		Майора Сидора Трифанова	1		
у		Помещицы Матрены Савельевой дочери Ударовой	2		
ф		Однодворца Гаврилы Сидорова сына Фонголика	2		
ф		Канцеляриста Ильи Петрова сына Филимонова	3		
х		Подполковника Петра Тыханова сына Хотьянова	2		
ч		Отставного майора Ивана Василева сына Черепова	8		
ч		Путивльской инвалидной команды майора Герасима Чеквоидзева	1		

ч		Помещицы Прасковьи Матвеевой дочери Череповой	9		
ч		Помещиков Казмы да Кирилы Череповых	6		
ч		Майорши Анны Тимофеевой дочери Череповой	5		
ч		Помещика Егора Федорова сына Черепова	3		
ч		Отставного капитана Алексея Афанасьева сына Черепова	6		
ч		Помещика Тихона Афонасьева сына Черепова	6		
ч		Подпорутчика Тимофея Васильева сына Черепова	5		
ч		Помещицы Ксеньи Григорьевой дочери да сына ее аудитора Григория Череповых	6		
ч		Капитана Данилы Васильева сына Черепова	4		
ч		Порутчика Ивана Ильина сына Черепова	9		
ч		Порутчика Максима каптенармуса Ивана Ивановых детей Череповых	13		
ч		Помещика Кондратя Иванова сына Черепова	2		
ч		Кватермистра Алексея Черепова и жены его Агафьи	2		
ч		Помещика Ивана Васильева сына меньшого Черепова	10		
ш		Секретаря Петра Шагарова	7		
ш		Помещицы Авдотьи Ильиной дочери Шечковой	10		
ш		Прапорщика Исая Васильева сына Шечкова	3		
ш		Помещика Василья Федорова сына Шечкова	3		
ш		Помещицы вдовы Параскевы Михайловой дочери Шечковой	2		
ш		Подпорутчика Петра, прапорщика Исая, вахмистра Василья Васильевых детей Шечковых	1		
			Итого 500		
к	9	Помещицы Катерины Яковлевой дочери Кошелевой	44	1 - За непредставление [...] квитанции не отмечено	Ставит сего 1780 г.
г		Помещика кадета Михайлы Васильева сына Глебова	22	За непредставление квитанции не отмечено	Ставит после Кошелевой

ф		Помещицы Дарьи Васильевой дочери Федоровой	21	За непредставление квитанции не отмечено	Ставит после Глебова
б		Порутчицы вдовы Авдотьи Федоровой дочери да детей ее Гаврилы и Тимофея Ивановых детей Бурого	22	За непредставление квитанции не отмечено	
г		Порутчицы Марьи Глебовой дочери Глебовой	23	За непредставление квитанции не отмечено	ставит после Федоровой
ю		Порутчика Никифора Константинова сына Юденкова	24	ставил 1773 г.	ставит после Глебовой
с		Подпорутчика Ивана Спиридонова сына Сагорева	26	поставлено с 1769 г. по 1779 г. 2 человека	ставит после Юденкова
ю		Коллежского ассесора Федора Константинова сына Юденкова	44	поставлено с 1758 г. по 1779 г. 3 человека	ставит после Сагорева
в		Помещика Алексея Васильева сына Вошнина	66	Поставлено с 1768 г. по 1779 г. 5 человек	ставит после Юденкова
с		Порутчика Степана Васильева сына Сагорева	30	ставил 1772 г.	ставит после Вошнина
		в полное число			
ю		Прапорщика Алексея Федосеева сына Юрасова	8		
е		Помещицы Катерины Михайловой дочери Ефимитовой	3		
ч		Помещицы Катерины Антоновой дочери Глебовой	15		
ч		Помещика Кирилы Черепова	3		
т		Дворянина Якова Григорьева сына Тимонова	11		
т		Путивльского Преображенского собора протоиерея Максима Теханова	3		
т		Помещицы Марьи Радионовой дочери Трифановой	2		
ш		Прапорщицы Анны Константиновой дочери Шечковой	3		
ш		Однодворца Назара Иванова сына Шекина	1		
ш		Помещицы Настасьи Ильиной дочери Шечковой	4		
щ		Помещика Афанасья Васильева сына Шекина	12		
щ		Отставного капрала Егора Федорова сына Шекина	7		
щ		Помещицы Ирины Михайловой дочери Шекиной	1		

щ		Помещицы Екатерины Ивановой дочери Щекиной	1		
щ		Помещицы Парасковьи Васильевой дочери Щетининой	6		
щ		Капрала Ивана Герасимова сына Щетинина	2		
я		Помещика Гаврилы Иванова сына Яцына	17		
я		Помещика прапорщика Сафрона Петрова сына Яцына	5		
я		Помещицы Марфы Казминой дочери Якимовой	12		
ю		Помещицы Татьяны Федоровой дочери Юденковой	2		
ю		Порутчика Гаврилы Александрова сына Юденкова	1		
ю		Помещика Петра Данилова сына Юденкова	6		
ю		Помещика Николая Григорьева сына да матери ево Парасковьи Васильевой дочери Юденковых	3		
ю		Помещика Николая Казмина сына Юденкова жены ево Марфы Ивановой дочери	5		
ю		Помещицы Анны Михайловой дочери Юденковой	3		
ю		Вахмистра Фрола Игнатьева сына Юденкова	10		
ю		Помещика Андреяна Казмина сына Юденкова	15		
д		Порутчика Петра Семенова сына Деханова	13		
и		Секретарши Парасковьи Иевлевой	3		
з		Отставного канцеляриста Афонася Казмина сына Зафотаева	1		
			Итого 500		
б	10	Помещика майора Федора Федорова сына Бурого	53	1 - за представлением квитанции не отмечено	Ставит сего 1780 г.
л		Помещика Петра Лодыгина	55	Ставил 1772го 1779 в Рыльском уезде и за протчие души всего за 86	Ставит после Бурого
л		Помещика порутчика Казмы Федорова сына Львова	57	Поставлено с 1768 по 1779 шесть человек	Ставит после Лодыгина
в		Помещика Сисоя Иванова сына Варопанова	57	Ставил 1778 г.	Ставит после Львова
м		Помещицы Матрены Петровой дочери Мачихиной	49	Ставила 1778 г.	Ставит после Воропанова

л		Помещиков Степана и Александра Лодыгиных	55	Ставит в Рыльском уезде и за прочие души в натуре рекрута	
		в полное число			
к		Помещицы Марьи Васильевой дочери Карковой	20		
ш		Порутчика Петра вахмистра Василия Васильевых детей Шечковых	20		
г		Помещицы Авдотьи Яковлевой дочери Горба[...]цовой	19		
ш		Помещика Федора Ильина сына Шечкова	19		
ш		Помещицы Матрены Михайловой дочери Шечковой	2		
ю		Помещика майора Михайлы Федорова сына Юденкова	[...]		
ч		Помещицы Стефаниды Михайловой дочери Череповой	11		
щ		Однودворца Ивана Федорова сына Щекина	10		
ш		Салдата Егора Иванова сына Шулешкина	1		
ю		Помещицы Катерины Васильевой дочери Юденковой	8		
в		Майора Ивана Яковлева сына Влескова	1		
г		Порутчика Алексея Егора Симонова сына Гладкова	11		
щ		Однودворца Емельяна Иванова сына Щетинина	1		
ю		Помещицы вдовы Анны Герасимовой дочери Юденковой	3		
ю		Помещика Ивана Петрова сына Юденкова	13		
а		Отставного прапорщика Родиона Воинова сына Андрыкина	12		
д		Надворного советника [...] Дурова	7		
к		Купца синего купороса Фабриканта Егора Коп[...]някова	2		
ю		Помещиков Михайлы и Ивана Федоровых детей Юденковых	12		
ю		Отставного подпорутчика Семена Тимофеева сына Юденкова	7		
а		Помещицы Ирины Александровой дочери Артюшковой	11		
а		Помещицы Агафьи Григорьевой дочери Архангельской	3		

а		Помещицы вдовы Авдотьи Федоровой дочери Андрюкиной	12		
а		Помещицы Настасьи Симоновой дочери Андрюкиной	15		
а		Однодворца Федора Денисова сына Алешкова	6		
а		Помещика Петра Федорова сына Алешкова	2		
б		Помещицы Христины Андреевой дочери Борсуковой	6		
			Итого 500		
м	11	Помещиков Ивана и Дмитрия Марковых	43	1 - занепредставление м квитанции не отмечено	ставит сего 1780 г.
ш		Помещиков Василия и сына его прапорщика Исая Шечковых	31	ставил 1770 г.	ставит после Марковых
в		Помещика вахмистра Василия большого Федорова сына Вощинина	37	за непредставлением квитанции не отмечено	ставит после Шечковых
б		Помещика майора Федора Гордеева сына Босина	23	за непредставлением квитанции не отмечено	ставит после Вощинина
н		Провинциального секретаря Захария Никифорова	33	за непредставлением квитанции не отмечено	ставит после Босина
в		Помещика отставного капитана Ивана Андреева сына Вишневого	32	за непредставлением квитанции не отмечено	ставит после Никифорова
ю		Помещика капрала Григория Петрова сына Юденкова	30	ставил 1770 г.	ставит после Вишневого
в		Помещика адъютанта Петра Семенова сына Воропанова	22	за непредставлением квитанции не отмечено	ставит после Юденкова
л		Отставного секунд майора Ильи Лукашева	29	за непредставлением квитанции не отмечено	ставит после Воропанова
м		Подпоручика Василия Иванова сына Маркова	22	за непредставлением квитанции не отмечено	ставит после Лукашева
		в полное число			
м		Коллежского ассесора Казмы Матвеева	40		
		онные переведены в Глушковскую суконную фабрику ево Матвеева и за тем в жеребий неположено			

ч		Помещицы бригадирши Анны Михайловой дочери Череповой	22		
		онь по смерти ее Череповой разошлись по разным владениям и тело[...] в жеребьи некладены			
а		Помещицы Евфросиньи Филиповой дочери Антыковой	1		
б		Отставного драгуна Андрея Васильева сына Борсукова	8		
б		Помещицы Агафьи Васильевой дочери Булгаковой	9		
б		Помещицы Марфы Дмитриевой дочери Барсуковой	1		
б		Помещиков Кондратья да Клима Федоровых детей Борсуковых	9		
б		Помещицы Стефаниды Степановой дочери Барсуковой	2		
б		Отставного сержанта Казмы Григорьева сына Бершова	4		
б		Помещика Алексея Кирилова сына Бершова	1		
б		Помещика Матвея Степанова сына Бершова	11		
б		Помещика Петра Степанова сына Бершова	8		
б		Помещика Ивана Иванова сына Борсукова	3		
			Итого 421		
		А всего 8809			

На белом подпись такова Путивльского дворянства предводитель секунд майор
Василий Ладыгин
провинциальный протоколист Михайла Санкевич
подканцелярист Алексей Алеев
ДАСО. - Ф.449. - Оп.1. - Спр.63. - Арк.65-79.

Дегтярев С.И. Малоизвестный источник по истории рекрутского набора 1780 г. в Путивльском уезде

Представляется документ, посвященный рекрутскому набору в Путивльском уезде Курской губернии 1780 г. из фонда Путивльского уездного суда Государственного архива Сумской области. Кратко освещены роль и место уездных судов во время набора рекрут.

Dehtyaryov S.I. A little known source on the history of recruitment in Putivluyezd in 1780

The article presents a document devoted to recruitment in Putivluyezd (Kursk province) in 1780. The document was found in the fund of Putivluyezd court. It briefly pours the light on the role of uyezd courts in the period of recruiting.

Отримано 29.07.2009

СТАРИКОВ Г.М.

МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЙ ПЕТРА ТА ОЛЕКСАНДРИ ЄФИМЕНКІВ

У публікації подаються автобіографічні нотатки видатного українського науковця і громадського діяча Петра Савича Єфименка, його дружини Олександри Яківни, а також їхні листи, що містять додаткові біографічні відомості.

Архангельська обласна наукова бібліотека ім. М.О.Добролюбова (АОНБ) у 2007 р. представила електронне видання із серії “Северная библиотека” “Этнограф Петр Ефименко”, виконане в межах реалізації соціально-економічної цільової програми Архангельської області “Культура Русского Севера (2006-2009 гг.)”¹. До нього увійшли електронні копії праць П.С.Єфименка, присвячені етнографії та фольклору Архангельської губернії². Ці дослідження не перевидувались з того часу як вони вперше побачили світ. Найбільше зацікавлення викликає остання публікація “Петр Саввич Ефименко: (автобиограф. заметки)”, яка являє собою передрук публікації майже двадцятирічної давнини³. За радянських часів П.С.Єфименко, як і багато інших видатних українських науковців і громадських діячів, став “російським”. Але, як видно із сучасного видання, його і надалі продовжують вважати таким. Особливої парадоксальності такий погляд набирає на фоні вміщення автобіографічних заміток вченого, у яких він постає як свідомий українець. Оригінал автобіографії П.С.Єфименка зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (ІР НБУВ) і не видавався на теренах України.

Петро Савич Єфименко (1835-1908) у своїй автобіографії жодним словом не згадує про свою участь у деяких справах, що мали велике наукове і громадське значення. Зокрема, це стосується створення Харківського історичного архіву. Ця подія варта того, щоб зупинитись на ній більш докладно. Так, у 1879 р. П.С.Єфименко порушив на засіданні Харківського історико-філологічного товариства, яке функціонувало при Харківському університеті, питання про придбання у Чернігівського губернського правління архіву старих справ. Університет підтримав його ініціативу і на свій запит щодо передачі архіву для його наукового опрацювання отримав згоду із Чернігова. І того ж самого року П.С.Єфименком архівні справи були перевезені до Харкова. Це стало початком для створення історичного архіву у Харкові. На той час подібні установи в Україні існували лише у Києві та Одесі. Переданий університету архів носив назву Архів Малоросійської колегії, до складу якого входили справи Генеральної військової канцелярії, самої Малоросійської колегії (1722-1727 та 1764-1786 рр.), а також частини Чернігівської полкової канцелярії та гродського суду⁴.

Спочатку архів знаходився у Глухові як гетьманській резиденції та місці перебування Малоросійської колегії, а після скасування останньої 1786 р. був переданий до губернського архіву у Чернігові. Того ж року до нього приєднали і справи Чернігівської полкової канцелярії та гродського суду, скасованих після створення Чернігівського намісництва. Визначити обсяг отриманого архіву за кількістю справ П.С.Єфименко не зміг, оскільки “...при архиве имеются описи только части дел. Всех дел всего около 600 пудов [1 пуд - приблизительно 16,38 кг], а если разложит дела в один ряд высотой в полулист бумаги, то они займут пространство длинной в 120 сажень [1 сажень - приблизительно 2,13 м]”⁵.

Архів Малоросійської колегії вперше згадується 1739 р., коли його перевезли до будинку генерального осавула Мануйловича. Його охорона та умови зберігання

належним чином організовані не були: розквартировані у Глухові російські солдати розікрали огорожу навколо приміщення, а у 1740 р. половина даху провалилась, і архівні справи довгий час перебували під вітром і дощем. Ремонтувати приміщення Генеральна військова канцелярія заходила тільки 1747 р. і це тривало аж до пожежі наступного року. Тоді архів перемістили до кам'яного приміщення дзвіниці Михайлівської церкви. Описаними серед усього масиву документів були лише чолобитні, тому загибель під час пожежі 1748 р. певної кількості справ лишилась непоміченою⁶. З того часу архів багато разів переводили у нові приміщення, але жодного разу йому не забезпечили належних умов зберігання, і архівні справи продовжували гинути. Так, стало відомо про загибель грамот гетьманів Івана Скоропадського, Данила Апостола та Кирила Розумовського⁷, згнили описи хорольської сотні миргородського полку, городової сотні полтавського полку, сотень бакланської та шептаковської стародубського полку, сотень лубенської, 1-ї і 2-ї пирятинської, 2-ї чигрин-дубровської, первосенчанської та лукомської лубенського полку, а 1784 р. під час нової пожежі згоріли 12 із 22-х сундуків справ похідної рум'янцевської канцелярії і частина архіву із тим неповним описом справ, що був (внаслідок чого оцінити втрати знов стало неможливим)⁸. Після пожежі архів перевезли до якогось амбару і відомості про нього зникають на два роки до його передачі у Чернігів. Про умови його перебування там також немає відомостей. І.В.Теличенко на основі згадки про перевезення архіву до амбару на 100 підводах оцінює обсяг справ у 2500 пудів. А П.С.Єфименком вивезено із Чернігова лише 600 пудів. Доля ж 75% архівних справ була невідомою⁹.

Харківський університет виділив для перевезених архівних справ лише три кімнати, які, за висловом І.В.Теличенка, більше нагадували *“темный и холодный сарай, годный для хранения старой мебели, чем исторически ценных бумаг”*¹⁰. Д.І.Багалій так писав з цього приводу до О.М.Лазаревського 1883 р.: *“...архив по-прежнему хранился в тюках на хорах и в университетском коридоре. Всех тюков было 84; в каждом от 8 до 12 пудов. Теперь уже разобрано около 80 тюков; остается от них несколько мелких дел и 4 вовсе не разобранные тюка. Номеров записано 3800, причем под одним номером иногда находится несколько десятков совершенно аналогичных дел”*¹¹.

Переважна більшість архівного матеріалу стосувалась соціально-економічного життя Лівобережної України у XVIII ст. Незабаром до архіву приєднали архів Харківського губернського правління, у якому зберігалась велика кількість документів з історії Слобідської України. Багатство отриманого матеріалу викликало у Д.І.Багалія ідею перетворити новостворене архівосховище на центральне для збереження документів з історії Лівобережної України та Слобожанщини¹².

1890 р. архів завдяки зусиллям Д.І.Багалія отримав ще 21000 справ із архіву Полтавського губернського правління¹³. Усі справи були передані без будь-якого опису, тому працівники архіву мали його створювати самотужки. Університет на цю справу асигнував лише по 500 крб. щорічно у якості винагороди архіваріусу. На 1893 р. кількість справ, занесених до реєстру сягнула 30818 одиниць¹⁴. Робота тривала, і вже у листі Харківського історико-філологічного товариства знаходимо наступні дані: усіх справ в архіві налічується 55155 + 241 (справи Сенату) (з яких на Чернігівський відділ припадає 30821, на Полтавський - 21543, а на Харківський - 2773)¹⁵.

Протягом усього часу, починаючи з 1883 р., П.С.Єфименко разом із Д.І.Багалієм власноруч займалися розбором та систематизацією архівного матеріалу, звертаючись по допомогу до молодих викладачів та стипендіатів для підготовки до професорського звання¹⁶. Так, до архівної роботи ними були залучені молоді науковці: М.М.Бакай,

В.О.Барвінський, І.В.Теличенко, М.М.Плохинський, Д.П.Міллер, О.П.Радакова та ін. Двоє з них - М.М.Бакай та М.М.Плохинський - разом із О.Д.Твердохлібовим стали першими архіваріусами. Працюючи в архіві, вони підготували цілий ряд досліджень: М.М.Бакай підготував працю *“Значение сельской громады в судебном процессе конца XVII в.”* і почав працю над монографією з історії колонізації Лівобережної України (яку завершити не зміг через переїзд до Сибіру), а М.М.Плохинський - *“Об иностранцах в Малороссии”*. Також матеріали архіву лягли в основу деяких праць Д.І.Багалія (про міста Лівобережної України, рецензія на книгу О.М.Лазаревського *“Описание Старой Малороссии”*, яка являла собою не просто критичний відзив, а фактично самостійне дослідження), П.С.Єфименка (*“Школа для обучения певчих”*, *“Упыри”*, *“Околдование начальства”*, *“Рудни в Северщине”*), О.Я.Єфименко (*“Турбаевская катастрофа”*, про копні суди та про наказного гетьмана Павла Полуботка), І.В.Теличенка (*“Очерк кодификации малороссийского права”*), Д.П.Міллера (*“О гродских, земских и подкоморских судах в Малороссии конца XVIII в.”*, *“Голитинские наборы в Малороссии”*), О.Радакової (*“Гетман Даниил Апостол в роли колонизатора”*, *“Командировки малороссийских казаков к Ладожскому каналу”*). Працювали з матеріалами архіву і Д.І.Яворницький, М.Ф.Сумцов, В.І.Савва, Є.М.Іванов, А.С.Лебедев, М.Г.Халанський та ін.¹⁷

Варіант автобіографії дружини П.С.Єфименка - Олександри Яківни являє собою лист до невстановленої особи. Оригінал зберігається у Bakhmeteff Archive of Columbia University Rare Book and Manuscript Library і люб'язно наданий професором Віденського університету, закордонним членом Національної Академії Наук України Андреасом Каппелером.

Треба зазначити, що текст автобіографії П.С.Єфименка написаний рукою О.Я.Єфименко під його диктовку. Якщо автобіографія О.Я.Єфименко містить точну дату написання - 25 серпня 1903 р., то її чоловіка - ні. Розповідь про своє життя П.С.Єфименко завершує 1887 р., але з тексту видно, що цей документ з'явився не раніше 1888 р.

В обох автобіографіях практично не знаходимо відомостей про дітей, що були у подружжя Єфименків: двох синів і трьох доньок. Не з'ясований цей момент і у працях сучасних науковців. Увага дослідників була сконцентрована виключно на постаті О.Я.Єфименко¹⁸. Прізвища ж Петра Савича Єфименка та його сина - Петра Петровича (археолог, академік АН УРСР) на сьогодні є практично забутими. Все це свідчить про те, що поле для вивчення життя і творчості членів родини Єфименків залишається широким.

До публікації автобіографій додано 4 листа П.С.Єфименка (два з них написані українською мовою, але російськими літерами), 7 листів О.Я.Єфименко та 1 лист П.П.Єфименка, які містять додаткові біографічні відомості. Опубліковані листи зберігаються в Інституті рукопису національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. Текст автобіографій і листів передано без змін. Скорочення розкриті у квадратних дужках.

¹⁷Етнограф Пётр Ефименко / Арханг. обл. науч. б-ка им. Н.А.Добролюбова; сост. Е.А.Тропичева; биогр.ст. и коммент.: Т.Г.Ивановой, Н.В.Дранниковой; библиогр. М.Г.Мавляновой; программирование, дизайн: А.А.Меньшиков, С.А.Меньшиков. - Архангельск: Архангельская областная научная библиотека им. Н.А.Добролюбова, 2007. - 1 эл. опт. диск (CD-ROM). - (в кор.). - Серия “Северная библиотека” - №гос. регистрации 0320701463. 100.00 р.

¹⁸Памятники языка и народной словесности, записанные в Архангельской губернии // Памятная книжка Архангельской губернии на 1864 г. - Архангельск, 1864. - С.9-48; Демонология жителей Архангельской губернии // Памятная книжка Архангельской губернии на 1864 год. - Архангельск, 1864. - С.49-74; Икота и икотницы // Памятная книжка Архангельской губернии на 1864 год. - Архангельск, 1864. - С.75-93; Заметка к статье г. Шадрина “Летние и зимние гулянья Шенкурского уезда” // Труды

Архангельского губернского статистического комитета за 1865 г. - Архангельск, 1866. - Кн. 1. - Отд. этногр. - С.116-131; Заволоцкая чужь. - Архангельск, 1869. - 147 с.; Материалы по этнографии русского населения Архангельской губернии. - Ч. 1: Описание внешнего и внутреннего быта. - М., 1877. - 220 с. (Тр. Этногр. отд. Императорского О-ва Любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии при Моск. ун-те; Кн.5, вып.1); Материалы по этнографии русского населения Архангельской губернии. Ч.2: Народная словесность. - М., 1878. - 276 с. (Тр. Этногр. отд. Имп. о-ва любителей естествознания, антропологии и этнографии при Моск. ун-те; Кн.5, вып.2).

³Петр Саввич Ефименко: (автобиогр. заметки) // Из истории русской фольклористики. - Л., 1978. - С.96-100.

⁴Ефименко П.С. Архив Малороссийской коллегии (при Харьковском университете) // Киевская старина. - 1882. - Т.1 - №1. - С.193-194.

⁵Там само. - С.195.

⁶Теличенко И.В. Скорбный лист архива Малороссийской Коллегии // Киевская Старина. - 1889. - №2. - С.446-447.

⁷Там само. - С.451.

⁸Там само. - С.456.

⁹Там само. - С.457-458.

¹⁰Там само. - С.445.

¹¹Герасименко Н.О. Листи Д.І.Багалія: 3 епістолярної спадщини Олександра Лазаревського // Український історичний журнал. - 2008. - №1. - С.118.

¹²Там само. - С.118-119.

¹³Там само.

¹⁴Багалей Д.И. Несколько замечаний по поводу статьи г. Н.В. о децентрализации наших исторических архивов: [О Харьк. ист. архиве] // Киевская старина. - 1893. - №2. - С.352.

¹⁵Лист з Харківського Історико-Філологічного Товариства до Багалія Д.І. - ІЦДІАК - Ф.2020. - Оп.1. - Спр.99. - Арк.1-2.

¹⁶Герасименко Н.О. Вказ. праця. - С.118.

¹⁷Багалей Д.И. Несколько замечаний по поводу статьи г. Н.В. о децентрализации наших исторических архивов... - С.354-355.

¹⁸О.Я.Єфименко присвячені дві кандидатські дисертації: П.Г. Маркова та О.Ф. Скакун. П.Г.Марков є автором монографії "А.Я.Ефименко - историк Украины" (К.: Издательство Киевского государственного университета, 1966. - 123 с.). У його ж науково-популярній книзі "На крыльях бессмертия" подана детальна бібліографія праць, присвячених О.Я.Єфименко, а також перелік архівних матеріалів, знайдених автором (С.504-525). Також слід відзначити наступні публікації: Смолий В.А. А.Я.Ефименко: очерк жизни и научного творчества // А.Я.Ефименко. История украинского народа. - К.: Лыбидь, 1990. - С.403-426; Старков В. Листи Олександри Єфименко до Федора Вовка // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник / Упорядн. Кравченко В.В. - Х.: "Майдан", 1999. - С.212-217.

ПЕТР САВВИЧЬ ЕФИМЕНКО (Автобиографические заметки)

Родился 1835 г. в Таврической губернии Бердянского уезда, в одном из хуторов слободы Большого Токмака. Родители местного крестьянского происхождения. Отец мой добровольно пошел за брата в солдаты, проявил храбрость в кампанию 1812 г., под Бородином¹ был ранен пулей навывлет, участвовал во взятии Парижа²; обучился грамоте настолько, что по выходе за ранами в отставку мог поступить на службу в полицию сначала писцом, потом становым приставом, заседателем земского суда и, наконец, городничим г.Ногайска. Был в свое время очень известен в Таврической губернии по неутомимой энергии и суровости, с какой он преследовал степных разбойников и духоборческий самосуд, обусловливавший тайные убийства. Мать моя - женщина очень добрая и тихая, крайне противоположная по нраву отцу, была неграмотна. Детство мое прошло на хуторе, приобретенном отцом, около г.Мелитополя. Не смотря на зажиточность, выдвигавшую нашу семью на панское положение, я рос на уединенном хуторе под теми же исключительно воспитательными влияниями, под какими живут крестьянские дети: впечатления

природы и хуторской свободы, народные песни и сказки, общество пастухов и батраков. Я не знал другого языка, кроме родного языка моей матери и всех окружающих, т.е. украинского, так что по приближении школьного возраста, я стал чаще и чаще слышать от матери: *“треба мый, сынку, вчитця балакаты по панському”*. Лет семи я был отведен в сельскую школу в слоб[оде] Большой Токмак. Затем в г.Симферополе приготовился к поступлению в Екатеринославскую гимназию. Здесь прекращается моя связь с деревней, куда я приезжал теперь только на летние каникулы, и мои старые приятели пастухи уже говорили мне теперь: *“мы не тямьмо (не понимаем), що вы кажете”*. Таким образом, гимназия разорвала мои связи с родной почвой, тем чего не дала взамен, в смысле почвенного воспитания. Лишь в 6-м классе попалась мне случайно в руки книга, которая произвела на меня потрясающее впечатление, отразившееся на всей моей дальнейшей жизни. Эта книга Кобзарь Шевченка³, над которой я пролил потоки слез, и отлетела от меня проза жизни и почувствовал я себя на седьмом небе. Единственно под влиянием этой книги я начал, при первом же приезде домой на каникулы, записывать народные песни, пословицы, заклинания и проч. Таким образом, вышел из меня самодельный украинский народник и этнограф. Я стал ревностно читать книги по истории, литературе, описанию Малороссии. Эти мои, так сказать, инстинктивные симпатии начали осмысливаться с поступлением в Харьковский университет в 1855 году.

При вступительных экзаменах из русской словесности я познакомился с профес. А.Л.Метлинским⁴, украинским поэтом и этнографом, который посоветовал мне собирать этнографический материал и очень обрадовался, когда узнал, что я это уже сам делаю. На направление уже моей, так сказать, общественной мысли отразился сильно такой факт: мне случилось прожить несколько зимних месяцев в 1855 г. в г.Мелитополе, в то время как через этот город возвращались остатки нашей разбитой армии. В нашем доме останавливались офицеры, крайне недовольные, раздраженные, которые распространяли вокруг себя отрицательное отношение к отечественным порядкам и мысль о необходимости крупных реформ; я с жадностью воспринимал их ниги[ли]стические взгляды. С этих пор я стал отыскивать в университете товарищей, солидарных со мною по взглядам и стремлениям. Сначала я натолкнулся на украинский кружок, во главе которого стоял медик В.М.Нельговский⁵, но кружок этот скоро распался, оставив мне в наследство свою украинскую библиотеку. Этот кружок, как сообщил мне потом А.А.Потебня⁶, занимался собиранием этнографических и исторических материалов и оставил для печати литературный сборник, в который, между прочим, вошли переводы Нельговского повестей Гоголя⁷. Затем в 1856 году я сошелся со студентом Я.Н.Бекманом⁸ и с ним образовал новый кружок, но уже общерусского направления⁹. Бекман стоял *au courant*¹⁰ тогдашнего общественного брожения, как оно выразилось после крымской кампании¹¹; через него я познакомился с Письмом Белинского к Гоголю¹² и с находившимся тогда в замечательном состоянии подпольной литературой, в которой не последнее место занимали стихи молодого тогда Л.Н.Толстого¹³:

*Как 8-го Сентября,
Мы за веру, за царя
От француз ушли...*

Наш кружок, которому еще так новы были тайны бытия, счел необходимым дать себе организацию: она была описана одним из наших товарищей в своем

дневнике. Через три года, когда мы уже все были в разброде и забыли и думать о кружке, случайным образом попался в руки начальства этот дневник, из-за которого я и пострадал, в числе 10 человек. В этот промежуток времени я вынужден был оставить г.Харьков, вследствие участия в студенческих беспорядках, происшедших по поводу оскорбления одного студента попечителем Катакази¹⁴ и окончившихся увольнением Катакази от должности. После этого я учился год в Москве, где посещал известный тогда кружок П.Рыбникова¹⁵ (будущего собирателя былин в Олонецкой губернии). К нам, молодежи, приходили все известные тогда славянофилы для дебатов, из них на меня особое впечатление производил своим энтузиазмом К.С.Аксаков¹⁶. Хотя кружок собирался исключительно с целью выяснить свои общественные воззрения, но Рыбников в последствии поплатился за свои субботы ссылкой в Петрозаводск. После Москвы я больше года странствовал по Малороссии для знакомства с краем, собирая этнографический и исторический материал, который помещал в Черниговских Губ[ернских] Ведомостях с 1858 года. Между прочим, жил (с августа 1859 г.) и в г. Киеве, где снова выдвинулись на сцену мои украинские симпатии, которые здесь при водились ярче к сознанию от их столкновений с враждебными космополитическими и национальными элементами. Там я проживал в студенческой квартире, которая известна была между товарищами под именем "*Малороссии*". Между прочим, с нами жил тогда студент Наталко Свидницкий¹⁷, получивший в последствии известность своей повестью Люборацьки. Отец его, состоятельный священник, лишил его всяких средств к существованию за поступление в университет. Кружка у нас не было; но к нам приходила молодежь патриотически настроенная. Я помню студента Малашенка¹⁸, украинского поэта, дальнейшая судьба которого мне неизвестна, В.Антоновича¹⁹ и Т.Рыльского²⁰, которые тогда еще признавали себя за поляков и обращались к нам с воззванием до братьев-русинов о згоде, П.П.Чубинского²¹, посетившего нас мимоездом из Петербурга, где он был студентом.

В конце 1859 г. здесь же в Киеве я был неожиданно-негаданно арестован по Харьковскому делу²², отвезен в Петербург, а оттуда, через полгода пребывания в Петропавловске²³, отправлен в ссылку сначала в Пермскую губ[ернию]²⁴, а через год в Архангельскую губернию, с определением на государственную службу. В Архангельскую губ[ернию] я переведен был потому, что в Перми принимал живое участие в организации местных элементов, приведенных в брожение подъемом общественной волны, шедшем из центров²⁵.

В Архангельске, куда я прибыл в половине 1861 года, я был очень любезно встречен местным губернатором Арендаренком²⁶ (автором Историко-этнографического описания Полтавской губернии), который обещал хлопотать о моем освобождении и советовал тем временем в глуши заниматься изучением народной жизни. Я был определен канцелярским служителем сначала в Онегу, и за тем переведен в г.Холмогоры, где служил писцом при помощи, а потом дворянским заседателем в уездном суде.

По закрытии Холмогорского У[ездного] Суда я существовал на казенный паек, отпускаемый ссылкой. Хотя существовать было холодно и голодно, но не так уже скучно, потому что в Холмогорах пребывало всегда значительное количество административно сосланных лиц, сначала поляков, заподозренных в сочувствии к польскому восстанию²⁷, потом русских, прикосновенных к разным политическим процессам. Последние жили надеждой на скорое освобождение, но во мне остыли всякие упования. Местные губернаторы не раз вызывали меня в Архангельск для

отправления обязанностей секретаря Губернского Статистического Комитета, но вынуждены были, по несогласию жандармов, возвращать назад в Холмогоры. Так продолжалось до 1873 года.

Все продолжительное мое пребывание на Сибири я занимался изучением народной жизни, не специализируясь на какой либо отдельной ее стороне, а интересуясь всей совокупностью ее явлений поскольку они были мне доступны. Таким образом в круг моих собраний входили материалы и этнографические, и филологические, и исторические, обычно-правовые, экономические. В своих занятиях я находил большую поддержку в П.П.Чубинском, моем киевском знакомом, который тогда вынужден был проживать в Архангельске, но успел там занять авторитетное положение при губернской администрации, в качестве Секретаря Статистического Комитета и в редакторе Губернских Ведомостей Н.В.Альбертини²⁸, тогда известном писателе, сосланном в Архангельск. Труды мои я печатал в местных изданиях: в Архангельских Губернских Ведомостях с 1865 по 1871 год мною помещено всего 115 разнородных статей о Сибири; в Памятной Книжке Арханг[ельской] губ[ернии] на 1864 год и в Трудах Арх[ангельского] Статист[ического] Комитета за 1865 г. 9 статей этнографического характера. Кроме того Статист[ическим] Комитетом изданы отдельно в 1869 г. Заволжская Чудь, историко-этнографическое исследование и в 1869 же году: Сборник народных юридических обычаев Архангельской губернии.

Московское Общество Любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии издало 2 больших тома моих Материалов по этнографии русского населения Архангельской губернии (Москва - 1877-8 г.г.). в Записках Русского Географического Общества по Отделению Этнографии напечатано в 1868 г. во II томе исследование о Яриле, языческом божестве русских славян. В том же издании в III томе на 1873 год Приданое по обычному праву крестьян Арханг[ельской] губ[ернии] и в т.VIII за 1878 г. Договор найма пастухов. В Журнале Мин[истерства] Нар[одного] Просвещения 1874 г. №№9-11 моя монография: Знаки собственности (опыт исследования по сравнительному обычному праву). Кроме того помещались: в Судебном Журнале за 1873 г. №7 и 8 Семья Архангельского крестьянина по обычному праву, в Древностях Московского Археологического Общества за разные годы археологические статейки и известия, в Русской Старине за 1875 кн.XI Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи (его заточение в Соловец[ком] монастыре).

Когда я был в 1873 году, по ходатайству покойного гр[афа] А.С.Уварова²⁹ перед Министром народного просвещения, переведен в г. Воронеж, управляющий местной Казенной Палатой пригласил меня на должность чиновника особых поручений исключительно для собрания и разработки местных торговых юридических обычаев. Из этих работ были напечатаны в Юридическом Вестнике за 1879 и 80 г. Договор купли-продажи и Договор найма купеческих приказчиков (т.IV).

С 1876 года я уже мог свободно выбирать место жительства и, послужив год секретарем Губ[ернского] Статистического Комитета в Самаре, окончательно поселился на юге, сначала в Чернигове, потом в Харькове. В Чернигове служил при Земском Статистическом Бюро и потом в редакции Земского Сборника. Здесь написано мною много статей исторических, статистическо-экономических и земско-хозяйственных, которые печатались в Особом Приложении к Губернским Ведомостям, преимущественно за 1878 год и в Земском Сборнике. Еще раньше того мои статьи и материалы, касающиеся местной жизни, печатались в журнале Основа за 1861 и 62 г.г. и в Черниговском Листке за 1863 год. В Харьков я был приглашен

известным тогда земским деятелем Е.С.Гордеенко³⁰ в качестве статистика в харьковскую подкомиссию по исследованию железнодорожного дела, в которой он состоял председателем, потом был уездным земским статистиком, затем секретарем Губернского Статистического Комитета и, наконец, членом-оценщиком Харьковского Отделения Дворянского Земельного Банка.

Мои труды этого периода: Доклад Харьковской железнодорожной подкомиссии о движении товаров по Курско-Киевской железной дороге за пять лет (1874-78 г.) Харь[ов] 1880 г. Исследование кустарных промыслов Сумского уезда, Изд[ание] Харь[овского] Губерн[ского] Земства 1882 г. Статистическо-хронологическое описание Харь[овского] уезда, изд[ание] уездного земства 1884 г. В качестве Секретаря Стат[истического] Комитета составлял и редактировал Харьковский Календарь на 1884-87 года, открыл в нем литературно-научный отдел, потом этот отдел обособил в виде отдельного Харьковского Сборника, которого 1-й выпуск на 1887 год вышел под моей редакцией.

Я еще забыл упомянуть о труде моем, касающемся этнографии юга. В 1874 г. напечатан мой Сборник малороссийских заклинаний, изданный Обществом истории и древностей российских в Чтениях Общества и отдельно.

В Киевской Старине я принимал живое участие с 1882 по 1887 год. Список статей и материалов, помещенных в этом издании прилагаю ниже.

Кроме этого напечатаны такие мои программы. Программа для собирания сведений о народных суевериях и повериях в Южной Руси (в приложении к 4 № Известий Императорского Русского Географ[ического] Общества 1866 г.). Программа для собирания народных юридических обычаев (изд[анна] в приложении к Сборнику по обычному праву Арханг[ельской] губернии за 1869 г.). Программа для собирания сведений об общинном землевладении, в журнале Слово за 1878 год и отдельно.

За свои научные труды я был избран в члены следующих ученых обществ: Русского Географического, Московского Археологического, Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, Киевского Юридического, Летописца Нестора и Харьковского Историко-Филологического. Имею серебряную и малую золотую медали от Русского Географического Общества.

К сожалению, приключившаяся со мной с 1887 года от переутомления, тяжелая болезнь (сначала нервный удар, а затем эпилепсивидные припадки) лишили меня возможности работать для науки, так что я едва могу зарабатывать свой насущный хлеб, состоя на должности члена-оценщика дворянского банка.

Вот мои статьи в Киевской Старине.

За 1882 год №1 Архив Малороссийской коллегии при Харьковском университете. №3 Образцы обличительной литературы в Малороссии; №3 Один из протестовавших. №5 Экстренные расходы из сумм Малороссийской Коллегии. №8 Глоба, последний писарь Войска Запорожского. №9 Ссылные малороссияне в Архангельской губернии (1708-1802 г.). №12 Н.Д.Мизко (некролог).

За 1883 год №4 Школа для обучения певчих, назначавшихся ко двору. №4 Шпитали в Малороссии. №6 Упыри (Из истории народных верований). №7 Административное распоряжение по поводу слухов о кончине мира. №7 Подозрение, взведенное на проезжающих, в отравлении воды во время холеры [1848 г.]. №9 и 10 Братства и союзы нищих. №11 Откуда взялись запорожцы (народное предание)³¹. №11-12 Суд над ведьмами.

За 1884 год №3 Попытка околдовать волостной суд. №3 Последствие клятвопреступления. №4 Могила гетманцев в г. Лебедине. №5 Присяга духовенства.

№5 Библиографический указатель трудов П.П.Чубинского. №6 Старинные способы возвратить язык немому и рассеять ложные слухи.

За 1885 год №11 Запрещение купальских огней.

За 1886 год №1 Из эпохи крестьянской реформы на юге России. (Народные слухи и толки о воле и земле). №3 К истории семейных разделов у крестьян. №4 Потребность в биографическом словаре южно-русских деятелей и несколько слов о его программе. №5 Затерявшаяся песня о событиях 1696 г. №5 Околдование начальства. №7 Переобмундирование воронежских чиновников конца 18 ст.

За 1887 год №8 Псалма XVIII ст.³²

За 1888 год №4 Экономические заметки о старине и материалы (Рудни в Малороссии).

Петр Ефименко.

О трудах моих, касающихся истории крайнего Севера, и отчасти Юга, сведения находятся в т.ХІ Энциклопедического словаря Брокгауза и Ефрона³³ в статье Венгерова³⁴ под словом “Ефименко”, а также в Истории русской этнографии Пыпина³⁵ т.І и II.

ІР НБУВ. - Ф.І. - Спр.302. - Арк.1-6. Автограф.

Коментар:

1. Бородинська битва (у французькій традиції - “Московська битва”, фр. Bataille de la Moskowa) - найбільша битва франко-російської війни 1812 р. Відбулася 7 вересня (26 серпня) 1812 біля села Бородіно (125 км на захід від Москви). Французькі війська під командуванням Наполеона не змогли розгромити російські війська під командуванням фельдмаршала М.І.Кутузова, проте росіяни понесли величезні втрати і були змушені залишити Москву. Вважається найкровопролитнішою баталією в історії серед одноденних битв.

2. Взяття Парижу (1814 р.) - заключна битва Наполеонівської кампанії 1814 року, після якої імператор Наполеон зрікся трону. 30 березня 1814 року союзні війська фельдмаршалів Блюхера і Шварценберга (головним чином російські корпуси) атакували і після жорстоких боїв захопили підступи до Парижу. Столиця Франції капітулювала наступного дня, перш ніж Наполеон встиг перекинути війська для її порятунку. Битва за Париж стала у кампанії 1814 року однією із найбільш кровопролитних для союзників, які втратили за один день боїв більше 8 тис. солдат (з них близько 6 тис. припадає на російську армію), але у результаті ця подія завершила епоху наполеонівських війн.

3. Шевченко Тарас Григорович (9 березня 1814 - 10 березня 1861) - український поет, письменник, художник. “Кобзар” - збірка віршів Тараса Шевченка, видана ним вперше у 1840 році у Санкт-Петербурзі при сприянні Євгена Гребінки. У збірку ввійшло 8 творів: “Перебендя”, “Катерина”, “Тополя”, “Думка”, “Нащо мені чорні брови”, “До Основ’яненка”, “Іван Підкова”, “Тарасова ніч” та “Думи мої, думи мої, лихо мені з вами”, що написана спеціально для цього збірника. Після видання цієї збірки Тараса Шевченка почали називати кобзарем. Сам Тарас Шевченко інколи підписувався як “Кобзар Дармограй”.

4. Метлинський Амвросій Лук’янович (1814 - 29 липня 1870; псевд. Амвросій Могила, Земляк та ін.), український поет, вчений, видавець, фольклорист. Народився у с.Сари Гадяцького повіту на Полтавщині у родині дрібного поміщика. Закінчив Харківський університет у 1835 р. З 1850 р. - доктор славяно-руської філології. Читав лекції у Харківському та Київському університетах. Належав до гуртка харківських романтиків на чолі з І.І.Срезневським. У 1839 р. видав збірку поезій “Думки і пісні та ще дещо”. Того ж року видав працю “О сущности цивилизации и о значении ее элементов”, яка стала фактично першим у світі спеціальним дослідженням з теорії цивілізації (роботи Франсуа Гізо, що вийшли протягом 1828-1830 рр. були присвячені головним чином історії цивілізації Європи, зокрема Франції). Перекладав твори слов’янських (чеських, словацьких, сербських, польських) та німецьких поетів. У 1854 р. видав у Києві збірку “Народні південноруські пісні”.

5. Нельговский В.М. (?-?) - студент медичного факультету Харківського університету, відомостей про нього немає.

6. Потебня Олександр Опанасович (1835 - 1891) - український філолог, мовознавець, громадський діяч, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1875). Професор Харківського університету (з 1875), голова Харківського історико-філологічного товариства. Головні праці: “О мифическом значении некоторых обрядов и поверий” (докторська дисертація, 1866), “Мысль и язык” (1892), “Из записок по теории словесности” (1905).

7. Гоголь Микола Васильович (20 березня (1 квітня) 1809, Великі Сорочинці - 21 лютого (4 березня) 1852, Москва) - український та російський прозаїк, драматург, поет.

8. Бекман Яків Миколайович (1836 - 1863) - український революціонер-шестидесятник, один з організаторів і керівників т.зв. Харківсько-Київського таємного товариства у 1856-1860 рр. і недільних шкіл у Києві у 1859 р. З 1862 р. - народоволець, член "Землі і волі". Помер на заслання у Самарі.

9. Харківсько-Київське таємне товариство - підпільна організація революційно-демократичного спрямування, що існувала у Харкові протягом 1856-1860 рр. Зародком товариства став гурток студентів Харківського університету, заснований на поч. 1856 р. Я.Бекманом, М.Муравським, П.Єфименком і П.Завадським. Члени гуртка займалися написанням і розповсюдженням листівок - політичних памфлетів з гострою критикою царського уряду. Паралельно існував гурток під назвою "Пасквільний комітет", учасники якого (студенти брати М. і В.Расвські, О. і Є.Маркови, М.Абаза) у своїх сатиричних творах (пасквілях) викривали свавілля місцевих урядовців та університетської адміністрації. 13 листопада 1856 р. на спільних зборах обох гуртків прийнято рішення про їх об'єднання та створення таємного товариства. Було розроблено статут товариства (не зберігся), визначено кінцеві цілі (ліквідація самодержавства і кріпосного права, встановлення демократичної республіки) і найближчі практичні завдання (підготовка суспільства до повстання шляхом поширення ліберальних ідей, створення широкої конспіративної організації). У 1857 р. товариство налічувало близько 40 членів. Видавало рукописний журнал "Свободное слово". У травні-червні 1858 р. більшість членів товариства за участь у студентських заворушеннях у Харківському університеті, спрямованих проти адміністрації, виключено з університету. У 1858-1859 рр. 11 членів товариства (зокрема Я.Бекман, М.Муравський) вступили до Київського університету і, перенісши туди головний осередок організації, продовжили революційну діяльність. На 1859 р. товариство об'єднувало бл. 100 чол. Члени товариства підтримували зв'язок із О.Герценом, публікувались у його виданнях, розповсюджували заборонені твори О.Герцена, П.Лаврова, М.Чернишевського, Т.Шевченка, власні прокламації, у т.ч. й українською мовою. Товариство продовжувало видання рукописного журналу "Свободное слово" та налагодило випуск часопису "Гласность" у Харкові. На поч. 1860 р. товариство було викрите. 22 чол. заарештовано. Найдіяльніші члени продовжували роботу, в т.ч. й на заслання: поширювали заборонену літературу, засновували недільні школи, встановлювали й підтримували зв'язки з однодумцями. Деякі члени товариства увійшли до організації "Земля і Воля". Докладніше див.: Енциклопедія українознавства (у 10 томах) / Головний редактор *Володимир Кубійович*. - Париж, Нью-Йорк: "Молоде Життя", 1954-1989; Малий словник історії України / Відп. ред. *В.А.Смолій*. - К.: Либідь, 1997; *Рибалка І. К.* Історія України. - Частина 2: Від початку XIX ст. до лютого 1917 року: [Підр. для іст. фак. вищих навч. закладів]. - Х.: Основа, 1997. - 480 с.

10. au courant (франц.) - (бути) в курсі (будь-якої справи).

11. Кримська війна (1853-1856; Східна війна) - війна Росії з коаліцією Франції, Османської імперії, Великобританії і Сардинії за панування на Балканах, у басейні Чорного моря та на Кавказі. У ході дипломатичного конфлікту з Францією щодо контролю над церквою Різдва Христового у Віфлеємі, Росія, з метою вчинити тиск на Туреччину, ввела війська у Молдавію та Валахію, які знаходилися під її протекторатом відповідно до умов Адріанопільського мирного договору. Відмова російського імператора Миколи I вивести війська призвела до оголошення 4 (16) жовтня 1853 року Туреччиною, а за нею Великобританією і Францією, війни Росії. У ході бойових дій союзникам вдалось зробити успішну висадку у Криму десантного корпусу і нанести російській армії цілий ряд поразок, а після річної облоги захопити Севастополь - головну базу російського Чорноморського флоту. На кавказькому фронті російським військам вдалось нанести поразку турецькій армії. Однак, загроза вступу у війну Австрії змусила Росію прийняти запропоновані союзниками умови миру. Підписаний у 1856 році Паризький мирний договір вимагав від Росії уступки на користь Османської імперії південної Бессарабії і гірля річки Дунай. Оголошувався нейтральний статус Чорного моря.

12. Белінський Віссаріон Григорович (30 травня (11 червня) 1811, фортеця Свеаборг, Фінляндія - 26 травня (7 червня) 1848, Санкт-Петербург) - російський письменник, літературний критик і публіцист. Перебуваючи за кордоном у Зальцбрунні 15 липня 1847 року написав М.Гоголю листа з приводу його книги "Выбранные места из переписки с друзьями", у якому гостро засудив зміну поглядів письменника. Вперше лист надрукований у 1855 р. у журналі "Полярная звезда" О.Герценом. Сучасники вважали, що М.Гоголь пішов на це через бажання, щоб його призначили вихователем дітей або онуків царя Миколи I. М.Гоголь 10 серпня 1847 р. відповів В.Белінському у стриманому і примирливому тоні, але збереглась чернетка і іншого листа, за змістом протилежного надісланому (Докладніше див.: *Гоголь Н.В.* Собрание сочинений в 7 т. - Т. 7. Избранные письма / Сост., статья и коммент. Г.М.Фридляндера. - М.: Издательство "Художественная литература", 1967. - 474 с.).

13. Толстой Лев Миколайович (28 серпня (9 вересня) 1828, Ясная Поляна, Тульська губернія - 7 (20) листопада 1910, станція Астапово, Тамбовська губернія) - граф, видатний російський письменник і мислитель.

14. Катаказі Гаврило Антонович (1793 - 25 квітня 1867) - дипломат, сенатор, дійсний таємний радник. Походив з "грецьких константинопольських дворян". Брав участь у багатьох дипломатичних місіях до Османської імперії, Греції, Баварії тощо. У 1843 р. вийшов у відставку, але у 1845 р. його знову зараховано до штату міністерства іноземних справ; з 1847 р. наказано бути присутнім у Сенаті. У 1854 р. призначений попечителем харківського учбового округу і пробув на цій посаді близько року. Потім

повернувся до Петербургу і до смерті залишався у Сенаті, у третьому, п'ятому та першому департаментах.

15. Рибников Павло Миколайович (1831 - 1885) - російський етнограф і лінгвіст. Народився у московській купецькій родині. Закінчив 3 московську реальну гімназію у 1850 р. із срібною медаллю. З 1854 до 1858 р. студент філологічного факультету Московського університету. У його квартирі збиралась молодь і обговорювала громадське життя, ідею народності тощо. За це його внесли у списки неблагонадійних, а потім заслали до Петрозаводську. За кілька років він дослужився до радника губернського правління і отримав певну свободу для поїздок по повітам. Так, він проїхав більше 2000 верст від Петрозаводська до кордонів Архангельської і Вологодської губерній. Особисто записав 200 билин. Одночасно він записував казки, пісні, повір'я та ін. "Песни, собранные П.Н.Рыбниковым" у 4 частинах вийшли з 1861 по 1867 рр.

16. Аксаков Костянтин Сергійович (29 березня (10 квітня) 1817, с.Ново-Аксаково Бугурусланського повіту Оренбургської губернії - 7 (19) грудня 1860, о.Занте, Греція) - російський публіцист, поет, літературний критик, історик, лінгвіст, голова та ідеолог слов'янофільства.

17. Свидницький Анатолій Патрикійович (1834 - 1871), український письменник. Народився у родині священика. Навчався у духовній семінарії та Київському університеті (який не закінчив). Почав друкуватись з 1860 р. Основні твори - родинна хроніка "Люборацкие" (1861 - 1862, опублікована 1886, повністю - у 1901 р.), у якій критикував життя духівництва, виховання у духовних навчальних закладах. "Люборацкие" поклали початок жанру соціального роману в українській літературі.

18. Малащенко М. (?-?) - студент університету св. Володимира, відомо що він разом з М.Лисенко, М.Старицьким, Т.Рильським, П.Житецьким та ін. супроводжував труну Т.Шевченка до Канева й допомагав упорядкувати могилу поета.

19. Антонович Володимир Боніфатійович (1834 - 1908) - український історик, археолог, етнограф і громадський діяч. Керівник Київської старої громади, професор Київського університету, засновник Товариства Нестора-літописця у Києві, організатор археологічних з'їздів, редактор і видавець "Архива Юго-Западной России" (8 томів). Засновник наукової історичної школи, яку часто називають "київською документальною".

20. Тадей Розеславович Рильський (2 січня 1841, Ставище Сквирського повіту (Київщина) - 8 жовтня 1902, Романівка (Попільнянський район), Житомирська область) - український громадський і культурний діяч. Народився у польській шляхетській родині. Під час навчання у Київському університеті потоваришував із В.Антоновичем і став активним членом старої Київської громади. У своєму маєтку в Романівці створив школу і в ній учителював. Писав статті до журналів "Основа" (під псевдонімом Максим Чорний), "Київської старовини", "Записок НТШ", польської газети "Glos" на економічні, соціальні теми, з етнографії й фольклору українського народу.

21. Чубинський Павло Платонович (1839 - 1884) - український етнограф, поет, активний діяч українського національно-культурного відродження. Член Старої громади в Києві. Автор слів Гімну України.

22. П.Єфименка арештували 1 лютого 1860 р.

23. З 26 лютого по 24 червня 1860 року П.Єфименко перебував в Олексіївському рavelіні Петропавловської фортеці.

24. 12 червня П.Єфименка приговорили до заслання під наглядом до Пермської губернії, де він служив у повітовому суді Красноуфімська.

25. П.Єфименко брав активну участь у створенні революційного гуртка, відомого як Пермське таємне товариство. У серпні 1861 року, у зв'язку із розповсюдженням у Пермі антиурядового рукопису "Послание старца Кондратия", його перевели в Архангельську губернію.

26. Арендаренко (Арендаренко) Микола Іванович (Костянтинович) (?-?) - протягом 1856-1858 в.о. губернатора, 1858-1863 рр. губернатор Архангельської губернії, хрещений батько П.Чубинського. Автор "Записок о Полтавской губернии" (1846 р.).

27. Польське повстання (1863-1864; Січневе повстання 1863) - національне визвольне повстання поляків проти Росії, яке охопило терени Королівства Польського, Литви і частково Білорусії та Правобережної України.

28. Альбертіні Микола Вікентійович (1826 - 1890) - публіцист. Закінчив юридичний факультет Московського університету. Викладав право і історію у московському кадетському корпусі. У 1859 р. член редакції "Московского Обозрения", потім брав участь в "Отечественных Записках" (під редакцією С.Дудишкіна), де звернув на себе увагу політичними оглядами. З 1863 р. вів відділ іноземної політики у газеті "Голос". У 1866 р. арештований і засланий до Архангельської губернії. Потім знов працював у "Голосе", а після його закриття співробітничав з "Новым Временем".

29. Уваров Олексій Сергійович (1825 - 1884) - російський культурний діяч, граф. Один із засновників Історичного музею у Москві, Московського археологічного товариства (1864) та його друкованого органу "Чтения ...". Один з організаторів археологічних з'їздів в Росії. Головна праця: "Археологія Росії: кам'яний період" (Т.1-2, 1881).

30. Гордієнко Єгор Степанович (1812 - 1897) - медик, професор Харківського університету, громадський діяч, у 1871 р. обраний харківським міським головою.

31. Помилка. Стаття "Откуда взялись запорожцы (народное предание)" опублікована у "Киевской старине": 1882. - Т.4. - №12. - С.583-593.

32. Цього ж року у "Киевской старине" з'явилися ще дві статті: Указ Петра I о ссылке Забелы и Загоровского. - 1887. - Т.18. - №8. - С.777-779; Жертва купальского огня. - 1887. - Т.19. - №9. - С.190-191.

33. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона - Випущений акціонерним видавничим товариством Ф.А.Брокгауз (Лейпціг) - И.А.Ефрон (Санкт-Петербург). Виходив протягом 1890-1907 рр. Видання виходило у двох варіантах - 41 основний том и 2 додаткових (менша частина тиражу) і 82 основних і 4 додаткових полутами. Енциклопедія містить: 121.240 статей, 7.800 ілюстрацій, 235 карт. У 1899-1902 рр. видавався "Малый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона" (у 3-х томах) і протягом - 1907-1909 рр. друге видання у 4-х томах. У 1911-1916 рр. виходив "Новый энциклопедический словарь" (вийшло 29 томів із запланованих 48, останнє слово - "Отто").

34. Венгеров Семен Опанасович (1855 - 1920) - російський літературний критик, історик літератури, видатний бібліограф і редактор. У словнику Брокгауза і Ефрона редагував відділ історії літератури.

35. Пипін Олександр Миколайович (1833 - 1904) - російський вчений, літературознавець, етнограф, академік Петербурзької Академії наук (з 1898). Професор Петербурзького університету (1860-1861), активний співробітник журналів "Современник" і "Вестник Европы". Автор праць: "История русской этнографии" у 4-х томах, "История славянских литератур" у 2-х томах.

Листи Ефименка П.С.

№1

до Лебединцева Ф.Г.¹

Милостивый Государь
Феофан Гаврилович!

Посылаю вам при этом, в виде особой посылки, статью мою "*Шпитали в Малороссии*". Недавно послал Вам некролог Н.Д.Мизка. Вероятно, Вы его получили. Вскоре, мною или одним из моих знакомых будет послано в виде дополнения к настоящей статейке, заметка о нищих в Малороссии и Белоруссии, заметка хорошо иллюстрирующая мой очерк. К сожалению, я еще до сих пор не мог исполнить Вашей просьбы насчет статейки о Киевской Старине для Южного Края, так как одно лицо из числа сотрудников Ю[жного] К[рая] пообещавшее было написать рецензию, отказалось от этого.

Есть на примете еще один сотрудник Ю[жного] Кр[ая] Впрочем, надобно Вам сказать, что на днях много сотрудников Ю[жного] К[рая] решительно отказались от участия в этой газете, благодаря одной статье, появившейся в Ю[жном] Крае. Статья моей жены "*Провинциальная журналистика*" несколько дней, как поехала в Неделю. По всей вероятности, вскоре будет напечатана. В ней говорится главным образом насчет Киев[ской] Старины. Там высказан наш общий, т.е. ее и мой, взгляд на Ваш журнал, на его достоинства и недостатки. Позволю себе сказать Вам еще несколько слов по поводу Вашего журнала, существование которого для меня очень дорого. Я буду писать то, чего в статейке моей жены нет. Люди науки и искренно интересующиеся прошлым своей родины считают Ваш журнал ценным, ничем незаменимым. Люди серьезные, т.е. привыкшие к серьезному чтению, также охотно читают его. Но обыкновенные читатели, которые, во всяком случае большинство, ищут в каждом журнале легкого или, по крайней мере, любопытного чтения. Но в каждом номере Вашего журнала находится не более одной-двух статей такого содержания, а потому говорят, что в Киевской Старине читать нечего. Сравнивая ее с Русской Стариной, говорят, что в последней каждая статья читается с удовольствием. При таком отношении среднего читателя, у Вас не может быть значительного увеличения подписчиков, а без них какое же существование журнала. Существенной мерой для привлечения читателей [может стать] усиление в журнале легкого чтения. Главные денежные затраты должны быть обращены на такие именно статьи и

рассказы, при вознаграждении, конечно, можно найти желанных сотрудников. Статьи же легкого содержания могут быть находимы и без денежных затрат. Только таким образом, мне кажется, можно изменить характер К[иевской] Старины и привлечь к ней больше читателей.

Посылаю при этом заметку о братствах и союзах нищих. Она служит как бы дополнением к статье Шпитали в Малороссии. Поэтому желательно, чтобы как статья, так и заметка появились в одной и той же книжке Вашего журнала.

С истинным уважением готовый к услугам, остаюсь П.Ефименко.

Харьков

18 Ноября 1882 года.

ІРНБУВ. - Ф.ІІІ. - Спр.3855. - Арк.1-2.

№2 до Ківлицького Є.О.²

Милостивый Государь!

Препровождаю при этом в редакцию для напечатания в Киев[ской] Старине следующие материалы, которые, по моему мнению, могут быть интересны для читателей журнала.

1-е. Доклад моей жены, Александры Яковлевны Ефименко (адрес ее: г.Харьков, Черноглазовская ул. дом №13), читанный ею лет пять тому назад в Харьковском Историко-Филол[огическом] обществе.

Может быть, помещение этого доклада в К[иевской] Ст[арине] вызвало бы дальнейшее разъяснение поднятого вопроса.

Фамилия автора ни в каком случае не должна быть напечатана под докладом.

2-е. заметки бывшего студента Х[арьковского] ун[иверситета] Ф.Ястремского. Место нахождения Ястремского мне не известно. Сама статейка передана была мне года 3 тому назад как секретарю Х[арьковского] Губ[ернского] Стат[истического] Комитета, для помещения в Харьковском Сборнике, но я не нашел возможным поместить ее в официальном издании.

3-е. Описание атласа Малороссии, составленного в 1778 г. для Румянцева.

Полагаю, что это описание достойно помещения в К[иевской] Ст[арине] в отделе Известий и заметок. Атлас хранится в библиотеке Черниговской Гимназии.

4-е. Киевской Стариной напечатаны Наказы малор[оссийским] депутатам 1767 г. Но в них пропущены очень важные сведения о беспорядках, происшедших в Нежине во время выборов депутатов на суде над виновными. Посылаю для помещения в К[иевской] Ст[арине] два указа Сената, изданные по поводу этих беспорядков. Их очень кстати напечатать теперь, как бы в дополнение к книге наказов. Посылаю все это в подлиннике, добытом мной в Чернигове. К сожалению, я не нашел времени переписать их и послать Вам только копии.

Затем покорнейше Вас прошу в отделе известия перепечатать из №9-го Елисаветград[ского] Вестника за этот год небольшой, но имеющий чрезвычайно важное значение рассказ старика-гайдамаки о последних годах Речи Посполитой (живой памятник прошлого). В этом рассказе очевидца и участника гайдамачины, причины последней пояснены лучше, нежели они могут быть выяснены многими томами исторических материалов.

Если в редакции нет упомянутого № Елисаветградского Вестника, то я готов прислать его немедленно. Посылаю самую газету.

Искренно желаю всех благополучий Киевской Старине. К сожалению, состояние здоровья и служба не позволяют мне работать для Киевской Старины, но материалы и заметки постараюсь доставлять почаще.

Примите уверения в совершенном уважении

Петр Ефименко.

г.Харьков

1890 г. 1 февраля.

Адрес: Харьков, Черноглазовская ул. дом Чемерзина.

P.S. Посылаю в том числе и Елисаветградский Вестник, но с непременным условием, чтобы в случае ненапечатания в Киевской Старине ненапечатанное было мне возвращено.

ІР НБУВ. - Ф.ІІІ. - Спр.9459. - Арк.1-2.

№3

до Шишацького-Ілліча О.В.³

Шановный Пане

Олександро Васильевич!

Перед выиздом з Чернигова довелось мени бути у слободы Старим Былоусы, там я отрывав де-яки старынни бумагы, котри трохи выясняют (?) Чернигову слобиду и маестностей, належачих до чернигивського Троицкого монастыря. Колы можна, то надрукуйте их у Видомостях, а подлинник виддасте студенту Мытаревському, з котрым я був у Вас у другой раз.

Вин зайде за ным через два тыжни.

Ще я забув Вам сказаты, як балакалы про помовки, шчо чымало их (мабуть, сотци з тры) надруковано у *“Малороссийской Грамматике”* Павловського. Як шчо треба її Вам, то я маю змогу напысать у Москву, шчоb заслалы її видтиля за для передруковання помовок.

Добре було б якбы Вы передруковалы у Ваш Збирнык и помовки надруковани у Вестнике Геогр[афического] Об[щества] (Дыв. №452 Указателя Лазаревского). Напышить-но мени, чы отрымалы мою тетрадь з помовками, або лист вид пана Гатцука и шчо вин пыше и чы можете надруковаты ци акты, котри я посылаю Вам.

Адресуйте лист так: Его Благородию Карпу Ивановичу Белозерскому, в гор. Борзну для передачи Петру Саввичу Ефименко.

Щыро прыхильный и до услуговання повольный

Земляк Ваш

Петро Юхыменко.

Хутир Мыколаєв, пид Борзною.

1858 року.

10 дня.

ІР НБУВ. - Ф.63. - Спр.27. - Арк.1-2.

№4

до Шишацького-Ілліча О.В.

Вельмы Поважаний Пане,
Олександро Васильович!

Почувши, що Ви маєте друковаті помовки і погудки, засылаю Вам де-які, котрі спалысь мыни на гадки, і чув я їх в Переяславському повіті, рідним сели Корніївці. Незабаром зашлю Вам де-які казки, щоб надрукувати їх в Чернігівських Видомостях.

Шануючий Вас
Земляк Ваш
Козак Иван Касяненко
Місто Нижен
Вересня 28 дня
1858 року.

Шановный Пане
Олександро Васильевич!

Так як зосталось місто у п. Касяненка. то й я пишу тут кілька слів до Вас. Дякую Вас за присылку нумера Черн[іговских] Вид[ідомостей]. З Москви товариш[о] пише, що уже хутко моя тетрадь вийде з цензури і що він зашле її просто Вам, там будуть притулені помовки из Письменници Павловського и, мабуть, з Вистныка Геогр[афического] Общ[ества]. А то неправдыва чутка, наче Народни опов[ідки] заперещены. Правда, як я був у Москві, то була чутка, що їх заперетили, аж ні, таки висти роспускає панство, щоб не читали таких книжок, де його так гарно обмальовують.

Щиро прыхильный
Петро Юхименко.

ІРНБУВ. - Ф.63. - Спр.27. - Арк.1.

Коментар:

1. Лебединцев Феофан Гаврилович (1828 - 1888) - історик церкви, педагог, видавець. Протягом 1860-1864 рр. працював діловодом в Київській археографічній комісії, підготував до друку 2-й і 3-й томи "Архива Юго-Западной России". Один із засновників і редактор-видавець "Киевской старины" (1882-1887).
2. Ківлицький Євген Олександрович (1861 - 1921) - історик, педагог, бібліотекознавець. Співробітничав з "Киевской стариной" у 1888-1902 рр. У 1890-1893 виконував обов'язки редактора.
3. Олександр Васильович Шишацький-Ілліч (1828 - 1859) - поет і етнограф родом з с.Красилівка на Чернігівщині. Закінчив Чернігівську духовну семінарію, працював писарем; редактором газети "Черниговские губернские ведомости" (1854-1859), в якій поміщав матеріали з українського фольклору й етнографії.

**ОДИН З ВАРІАНТІВ АВТОБІОГРАФІЇ О.Я.ЄФИМЕНКО
З КОМЕНТАРЯМИ АВТОРКИ**

Милостивая Государыня!

Вы желали получить от меня биографические сведения. Не имея ближайшего понятия о том, в каком виде и размере это Вам требуется, пишу на авось, предоставляя смотреть на написанное как на материал, которым можно пользоваться а discretion [франц. - сколько угодно, вволю, в любом количестве].

Родилась я 30 мая 1848 г. в Архангельской губ[ернии] на территории так называемой Русской Лапландии, на *“Терском берегу”*, по местной терминологии. Отец мой Я.И.Ставровский служил по полиции и занимал должность станового пристава бывшего Кольского уезда (если не ошибаюсь), чем и обуславливалось пребывание в столь отдаленных и диких местах. Семья наша была бедна и многочисленна. Не помню, когда она перебралась в г.Мезен; но смутно помню, как мы переезжали в Архангельск, где уже я и жила в течение всего школьного возраста.

Все мое детство одето в моих воспоминаниях странной атмосферой чего-то совсем не детского, сурового и мрачного. Природа крайнего севера с его бесконечными зимними ночами, характер его обитателей, в высшей степени наклонный ко всему фантастическому и мистическому, отразились на моей душевной организации, и без того болезненно-нервной. Мои самые ранние воспоминания вращаются около страшных и отталкивающих представлений о бабе-яге, домовых, леших и тому подобных продуктах мрачной северной демонологии, которые были для меня реальнее всякой реальности. Несколько позже мой детский ум был всецело поглощен религиозными представлениями опять-таки в той мрачной окраске, какую сообщило им суровое нетерпимое сектантство, столь распространенное на архангельском севере. Чуть ли не в каждой избе архангельского крестьянина можно встретить на стене изображение адских мук, и для меня карающий ветхозаветный Бог был центральным пунктом моей душевной жизни, сколько я могу ее представить теперь.

Вместе с тем мне слишком рано пришлось задуматься над некоторыми сторонами общественной жизни. Я была любимицей моего отца, а отец был несколько странным, особенным человеком (позже он был признан врачами за мономана, страдавшего манией изобретений). Маленький чиновник дореформенной администрации, он был страстно, фанатически предан идее - служить без взяток. А между тем это было почти невозможно: чиновничьи жалованья в те времена были ничтожны, и взятки, то в виде вымогательства, то, в лучшем случае, в виде даров и приношений, брались всеми явно и открыто, начиная с самых маленьких, кончая крупнейшими спицами колес общественного механизма. Донкихотство отца кололо всем глаза и было для него неиссякаемым источником столкновений и неприятностей, служебных и семейных. Другие старшие члены семьи не могли встать на точку зрения отца и страдая от нужды - а страдать приходилось постоянно и очень чувствительно - винили в этом отца, упрекая его в чужачестве и в нежелании жить, как все живут. Отец очень любил меня и рано начал посвящать в свои настроения и мысли, которым не находил сочувствия ни в ком из окружающих. С тем большей страстностью я прильнула душевно к отцу и жадно вбирала его идеи и чувства. Едва ли мне было десять лет, как я уже думала напряженно о том, что все кругом построено на неправде, что нужно ей противиться и жить *“честно”*, страдая и вынося за эту честность всяческие гонения. И когда в школе, куда я попала очень рано, издевались над моим невозможным салопом или капором, смастеренном неискусными домашними руками, я, глубоко страдая от обиды, тем не менее, ощущала острое наслаждение от мысли, что я страдаю от того, что мой отец - честный, не взяточник, как отцы всех этих моих обидчиц...

Но насмешки, вызываемые как моим костюмом, так, конечно, и неловкостью, неуклюжестью, некрасивостью, застенчивостью, скоро замолкли: уже со второго года моего учения я занимала в школе исключительное положение, благодаря способностям, на которые обратило внимание школьное начальство. Меня показывали посетителям в роли *“чудо-ребенка”*; подруги обращались ко мне за всякого рода

помощью, которую я могла оказывать им тем легче, что круг моих понятий был действительно шире, благодаря чтению: моя любознательность и страсть к книге имели совсем болезненный характер. Книг доставать было негде, и они попадались лишь случайно. Я читала все, что попадалось: *“Прекрасную Магометанку, умирающую на гробе своего супруга”* и т.п. любовные романы, Историю Карамзина, Биографии Плутарха, Руководство для судебных следователей при производстве дознаний, Немецкую хрестоматию, которую я, за неимением иного чтения, разбирала чуть ли не по складам, кое-как добираясь смысла при помощи скудного запаса слов, заученных в школе и заимствованных от подруг-немок и т.п.

Школа, в которую я поступила, была двухклассное Мариинское училище, при мне преобразованное в Мариинскую женскую гимназию и я в числе пяти составляла первый выпуск этой гимназии. Нельзя сказать, чтобы даже те элементарные знания, какие входили в гимназическую программу, были усвоены мною с обстоятельностью и полнотой. Благодаря преобразованиям и связанной с ним ломке, оказалась как-то, что я совсем не проходила никакого курса русской истории, грамматики, очень слабо представляла арифметику по отношению к дробям и пропорциям, совсем не учила ни алгебры, ни геометрии. Таким образом, мне пришлось самой позаботиться даже и о своем элементарном образовании: больше я никогда не была ни в каком учебном заведении, ни на каких курсах. Самоучка - в настоящем смысле этого слова. Но зато передо мной было много времени, так как я кончила курс в своей гимназии, когда мне не было еще и полных пятнадцати лет. Ровно через год я была уже учительницей городского училища в уездном городишке Архангельской губ[ернии] - Холмогорах.

Шестнадцать лет и переезд в Холмогоры были поворотным пунктом в моей жизни. Жизнь как-то сразу расцветилась теми красками, каких не доставало моему мрачному детству. Теперь я была главой моей семьи и ее единственной опорой в материальном отношении - отца уже не было; у меня было живое дело, которое меня чрезвычайно интересовало; а, главное, явилась возможность читать и учиться сколько угодно - были разнообразные книги и разумное руководство в пользовании ими. Дело в том, что Холмогоры считались одним из мест ссылки для политических, и потому там, все время моего пребывания, были интеллигентные люди - какой свет они вносили в захолустье! Между этими людьми был и тот, с которым я позже связала свою судьбу, сначала мой наставник и руководитель, затем верный и неизменный друг и спутник всей жизни - Петр Саввич Ефименко. С первого уже знакомства мы полюбили друг друга, но выйти замуж я могла только пять лет спустя, так как на моих руках была семья, которую я должна была содержать своим учительством; жена политического ссыльного не могла быть учительницей. Мне было 21 год, когда окончила курс моя младшая сестра, которой я сдала школу и заботу о семье, чтобы выйти замуж.

Все пять лет моей жизни в Холмогорах в положении учительницы, я жадно училась всякую свободную минуту - и чему только я не училась! С первых же дней моей новой жизни муж мой посадил меня уже за научный труд. Сам он был этнограф по призванию, с большой энергией работал в разных областях русской этнографии и накопил богатый материал по фольклору*.

Мне он тотчас же дал составлять словарь местного наречия. Но он скоро увидел, что меня можно приспособить не только к механическому научному труду: у меня обнаружились научные вкусы и склонность к научному обобщению вместе со способностями к литературному изложению своих мыслей. А так как нам нужны были и средства к жизни, то я начала писать корреспонденцию в местную газету,

рассказы в детские журналы и рискнула даже написать статью в большой журнал о правовом положении крестьянской женщины по материалам моего мужа. Все мои попытки мне удавались: редакции очень радушно принимали мои работы**. Таким образом определилось мое будущее.

Года через два после замужества, мужа перевели в Воронеж. Я впервые, уже молодой писательницей с некоторой репутацией, выехала из родного захолустья, увидела железную дорогу, Москву, людей, южную природу. Детей пока не было, и я продолжала, никуда не [с]клоняясь, работать, с одной стороны, над своим образованием, пополнение которого считала своей важнейшей жизненной задачей, с другой - над изучением народного обычного права, на котором специализировалась, извлекая из него темы для литературно-научных работ, печатавшихся в журналах и составивших потом книгу: Исследование народной жизни на Севере (Москва, 1884 г.) куда вошли следующие мои работы: Брак, Крестьянская женщина, Семейные разделы, Трудовое начало, Субъективизм в обычном праве, Землевладение на Севере***.

Работы мои обращали на себя внимание не только интеллигентной публики, но и специалистов: несколько ученых обществ избрало меня в свои члены.

В Воронеже мужа освободили от надзора полиции и он уже свободным человеком переехал в Самару на должность секретаря Статистического Комитета, а потом в Чернигов и Харьков - в земские статистики. Он выбирал такие службы и занятия, которые совпадали бы с его и моими научными интересами.

Переезд на юг отразился на характере моих научно-литературных занятий. Когда мы жили на севере, муж мой посвятил свои силы изучению моей суровой родины; когда мы перебрались на юг и основались здесь окончательно - я видела себя вынужденной отдать себя изучению его малорусской родины. Меня занимали как вопросы местной земской деятельности и культурного пробуждения юга****, история малорусской литературы и языка*****, южнорусское обычное право*****, так, в особенности, история*****. История Малороссии теперь моя специальность, в которой я уже давно и, смею сказать, усердно работаю. Из всех сторон исторической жизни я выделяла для себя внутреннюю, как важнейшую, историю землевладения. У меня есть одна работа по землевладению севера, которая пользуется известным вниманием специалистов предмета; мысль сделать работу по истории землевладения юга меня не оставляет, хотя я и не знаю - позволят ли осуществить ее мои обстоятельства и условия.

И так, уже больше двадцати лет, как я живу с семьей на одном месте в Харькове. Муж мой до сих пор состоит на службе, зарабатывая средства к жизни и тем доставляя мне пока возможность отдавать известную часть своего дня научной работе. Я пользовалась и пользуюсь этой возможностью. Остальное время идет на мою немалочисленную семью, воспитание, хозяйство, болезни - особенно, последнее: две моих старших дочери погибли от психического заболевания, осталось два сына и еще дочь. Жизнь прожита, и ей уже можно, до некоторой степени, подвести итоги. Об этих итогах меня нередко спрашивали женщины. Отвечать приходится так.

Жизнь - сложное и мудреное дело, и едва ли бы я решилась без колебаний сказать, следуя Заратустре: *“Wohlan! Noch Ein Mall!”* [*“Пусть! Еще раз!”*]. Цитата из *“Так говорил Заратустра”* Ф.Ницше. Человек спрашивает себя перед смертью, стоит ли продолжать жить? Это ответ.]. Но одно могу сказать с уверенностью, если что мне помогало жить и переносить все те трудности и испытания, какие, конечно, выпадают так или иначе на долю каждого человека, то это - научные занятия. Уйти

ежедневно хоть на два-три часа в область “*безпечальних созерцаний*” значит вернуться с обновленными силами к текущей действительности, слишком часто далеко не безпечальной. Но душевная гигиена есть условие жизни, а не смысл или цель ее. Искание этого смысла и приведение его в известную связь с внешней деятельностью не покидало меня с первых шагов моей сознательной жизни. До некоторых пор я находила внутреннюю точку опоры в тех теоретических воззрениях, которые позже известны были под именем “*народничества*”. Но расширение фактического знания, размышления и опыт привели меня в конце концов к большим сомнениям, к неразрешимым противоречиям, к неудовлетворенности, толкавшей все на новые и новые искания, наконец, почти к безнадёжности, которая перестает искать. Но года три тому назад мне чуть ли не случайно попала в руки книга Ницше *Also sprach Zarathustra*, и я почувствовала, что жизнь еще “*не клином сошлась*”, по русской пословице, что существуют для человека и надежды, и далекие горизонты. С тех пор углубление в мысли Ницше составляют мою главную душевную опору.

Александра Ефименко.

Харьков, Епархиальная, 45.

25 августа 1903 г.

Bakhmeteff Archive (Columbia University).

This is a copy of original material in the Columbia University Rare Book and Manuscript Library.

*См. Энциклопедический словарь Эфрона и Брокгауза под сл[овом] Ефименко и Историю русской этнографии Пыпина т. I и II.

**Ряд моих рассказов о крайнем Севере печатался в журнале *Детское чтение* с 1870 по 1875 г.

***К этому же периоду относятся еще два больших труда: Артели Архангельской губ. помещенные в Сборнике материалов об артелях в России Спб. 1873-1874 гг. и Народные юридические обычаи Лопарей, Корелов и Самоедов - VIII том Записок Рус[ского] Геогр[афического] Общества отд[еление] этнографии 1878 г.

****По этой части я писала исключительно в г[азете] Неделя: Земская управа и ее органы 78 г. №1; По поводу земской статистики 81 г. №1; Как в Чернигове закрывали статистику 78 г. №10-11; По поводу украинофильства 81 г. №25; Литературные силы провинции (В.Б.Антонович) 78 г. №20-21; Национальность по В.Соловьеву 88 г. №36; Славянский мессианиззм 88 г. №1; Толстовцы 90 г. №49; Обличитель Богдана Хмельницкого 82 г. №51; Для детей я написала ряд рассказов из южнорусской истории и жизни, помещенных в Детском Чтении с 1877 по 1883 г. и изданных отдельно в 3 выпусках в Москве в 1901 году под заглавием “На Украине”.

*****По истории литературы и языка: Малорусский язык в школе ж. Слово 81 г. №1-2; Философ из народа (Г.С. Сковорода). Книжки Недели 94 г. №1; Личность Сковороды как мыслителя. Вопросы философии и психологии 95 г. кн. 25-я; И.П. Котляревский в исторической обстановке. Вестник Европы 1900 г. №4; По поводу 40 летнего юбилея Т.Г.Шевченка. Журн[ал] для всех 1901 г. №2; Двойственность в творчестве Н.В.Гоголя. Вест[ник] Европы 1902 г. №7.

*****Мои труды по обычному праву:

Южнорусские братства (реферат, читанный на XII археологическом съезде в Харькове в 1902 г. и будет помещен в его трудах).

Копные (вечевые) суды в левобережной Украине. Киевская старина 85 г. №10.

Народный суд в Западной Руси (реферат, чит. на IX археологическом съезде в Вильне). Русская Мысль 1893 г. №8-9.

Дворянское землевладение в Южной Руси: Рус. Мысль 92 г. №4-5.

Археологические формы землевладения у германцев и славян (реферат, чит. на X археологическом съезде в Риге). Вест. Европы 1896 г. №7.

Литовско-русские данники и их дани (реферат, чит. на XIII археолог. съезде в Харькове); Журн[ал] Мин[истерства] Нар[одного] Просвещения 1903. №1.

*****Главные работы по истории:

Малорусское дворянство и его судьба. Вестник Европы. 91 г. №8.

Двенадцать пунктов Вельяминова. Киев. Стар. 88 г. №10.
Турбаевская катастрофа. Киев. Стар. 91 г. №3-4.
Бедствия евреев в Южной Руси в 17 веке. Киев. Стар. 90 г. №6.
Из истории борьбы малорусского народа с поляками. Слово 79 г. №9.
Старинная одежда и принадлежности быта Слободан. Харьковский Сборник на 1887 год.
Страница из истории г. Харькова (1760-1765). Там же.
Очерки из истории Правобережной Украины. Киев. Стар. 1894 г. и отдельной книгой.
Из истории Южной Руси (ряд историч[еских] очерков в Журнале для всех 1902-1903 г.г.
Приготовлена История Южной Руси в рукописи, получившая премию от Киевской Старшины.

Листи Єфименко О.Я.

№1

до Лебединцева Ф.Г.

Милостивый Государь
Феофан Гаврилович,

Кажется, года два тому назад, я входила с Вами в соглашение насчет моего сотрудничества в Вашем журнале. Но сотрудничество не состоялось, так как я должна была помогать мужу в его издании (*“Календаря”*). Теперь муж, по болезни оставил должность секретаря статистического комитета, а с нею и Календарь. Так. образом, я свободна и могу снова заняться историческо-литературными работами. На первый раз я имею в виду две темы, касающихся двух недавно вышедших больших исторических трудов: книга Смирнова о Крымском Ханстве и книга Багалея Очерки из истории колонизации. Я бы хотела дать не рецензии, а популярную и посильно освещенную переработку заключающегося в книгах материала. Позвольте Вас попросить известить меня, не имеете ли Вы уже в виду подобных статей и можете ли поместить мои: иначе я буду рассчитывать на другой журнал. В ожидании ответа остаюсь Ваша покорная слуга

Александра Ефименко.

P.S. Адрес мой: Девичья ул. дом Черняевой, Александре Яковлевне Ефим.

Муж мой, в случае окончательного выздоровления, также готов служить Вашему журналу своим сотрудничеством. Он просил засвидетельствовать Вам свое почтение.
26 октября 1887 г.

ІРНБУВ. - Ф.ІІІ. - Спр.9797. - Арк.1-1зв. Автограф.

№2

до Лашкевича О.С.¹

Милостивый Государь
Александр Степанович,

С чувством искреннего и глубокого удовольствия узнали, что *“Киевская Старина”* не прекращается, а переходит под Вашу редакцию. Мы, со своей стороны, обещаем журналу наше постоянное сотрудничество, для которого местный архив представляет необходимый материал.

Желаем Вам от души успеха. Как мы представляем себе наше участие в журнале, передаст Вам пр. Багалея, который едет в Киев.

Александра Ефименко.

П.Ефименко.

Харьков.

18 декабря 1887 г.

Адрес: В г.Харьков, Члену Харьковского Отделения Государств. Земельного Дворянского банка Петру Саввичу Ефименку, Девичья ул., Дом Черняевой.

ІР НБУВ. - Ф.ІІІ. - Спр.9795. - Арк.1. Автограф.

№3
до Лашкевича О.С.

Милостивый Государь
Александр Степанович,

Вы, вероятно, замечаете тот пробел, какой существует в Киевской Старине по отношению к отзывам о вновь выходящих выдающихся работах, касающихся специальности журнала. Если это так, и если дело стоит только за недостатком работников, то я предлагаю редакции свои услуги. Я могла бы давать отзывы о сочинениях, касающихся южнорусской истории, включая сюда, конечно, и польскую литературу, также этнографии в широком смысле слова, статистике, литературе - областей, смежных с историей. Отзывы могла бы дать, согласно потребности, или в виде кратких рецензий или небольших критических статей, как это принято в столичной прессе, напр. в Вестнике Европы. Но необходимым условием должно было бы быть предварительное соглашение с редакцией по поводу каждого отзыва, чтобы не выходило какого-нибудь неприятного *qui pro quo*: напр., чтобы не дать отзыва о книге, отзыв о которой уже имеется в портфеле редакции и т.п. Самое удобное для меня было бы, если бы редакция высылала мне те книги, о которых она желает иметь сообщение, с указанием размеров желаемого отзыва: разумеется, я отсылала бы книги обратно по миновании надобности. Дело могло бы быть ведено постоянно и правильно, если редакция в этом серьезно заинтересована. Адрес мой: Харьков, Черноглазовская ул. №13, Александре Яковлевне Ефименко.

С искренним уважением имею честь быть Ваша покорная слуга
А.Ефименко.

ІР НБУВ. - Ф.ІІІ. - Спр.7725. - Арк.1-1зв. Автограф.

№4
до Владимирського-Буданова М.Ф.²

Его Превосходительству Главному Редактору Киевской Комиссии для разбора древних актов Михаилу Флегонтовичу Владимирскому-Буданову.

Комиссия, находящаяся под Вашим руководством, имеет своей целью, с одной стороны, собрание материала, освещающего историческую жизнь края, с другой стороны, издание и разработку того из этого материала, что она посчитает наиболее важным в видах этого освещения. Судя по тому количеству экономического материала, которое разбросано в разных частях уже изданных Комиссией актов, надо полагать,

что Комиссия почитает экономическую сторону исторической жизни одной из тех, на которых она сосредотачивает свое внимание, хотя до сих пор для этой стороны и не было отведено специальной части.

В архиве Варшавской Казенной палаты хранится драгоценный материал для экономического быта края в виде люстраций и инвентарей с начала 17 в. Книга воеводств Волынского, Бельзского и Русского 1616 г. находится в настоящее время в Харькове. Если бы Киевская Комиссия согласилась издать ее, я бы взяла на себя ее разработку в связи с другим экономическим материалом, какой можно извлечь из прежних изданий Комиссии. Если неудобно открыть новую, специальную, серию, то предлагаемая мною работа могла бы свободно примкнуть к 6-ой и 8-ой части.

Не откажите, Ваше Превосходительство, довести до сведения Комиссии о моем предложении и почтить меня ответом по следующему адресу: Харьков, Каплуновская ул. д. Павлова, 18. Александре Яковлевне Ефименко.

Александра Ефименко.

4 октября.

1895 г.

ІР НБУВ. - Ф.60. - Спр.81. - Арк.1-2. Автограф.

№5

до Владимирського-Буданова М.Ф.

Милостивый Государь

Михаил Флегонтович.

Недавно получила я письмо от г. Щербины, стоящее в известном отношении к Вашему, ранее мной полученному, письму. Имею честь сообщить Вам, как мне представляется это дело.

Люстрация 1616 г., которая находится у меня в руках и о которой я сообщала Комиссии, представляет, по полноте данных и широте территориального захвата, очень ценный научный материал. Но ценность его удесятерится, когда Грушевский кончит печатать свою люстрацию 1565 г., печатающуюся в *“Жерелах до історії України-Руси”*. Вы настолько компетентны в этих вопросах, что неуместно было бы с моей стороны разьяснять Вам, какой огромный научный интерес представит сопоставление двух люстраций одной и той же обширной территории, изображающих ее на расстоянии 50 лет. Едва ли можно указать другой материал такого же научного достоинства. Киевская ли Комиссия напечатает вторую люстрацию, предлагаемую мною, я ли ее буду разрабатывать - это уже вопрос второстепенный: важно, чтобы она была напечатана и разработана. Но не скрою от Вас, что меня чрезвычайно привлекает такая работа и я считаю себя к ней в некоторой степени подготовленной, с одной стороны, историческими занятиями, с другой стороны, статистическо-экономическими работами над современным материалом, с которым мне приходилось иметь дело. Если б интересы Киевской Комиссии в данном деле совпали с моими, то, конечно, разработка должна бы была быть отложена до окончания печатания люстрации, предпринятого Грушевским. Печатать отрывки из люстрации 1616 г. теперь же, в виде Волынских королевщин, представляется мне просто порчей драгоценного материала, у которого есть свое прямое назначение, естественно вытекающее из положения. Работать над отрывочным материалом, в виду выше изложенного, мне не представляется ни желательным, ни целесообразным. Я уже

не говорю о том, что разработка, предпринятая г. Щербиной, сколько я могла составить о ней понятие по присланной им мне его докладной записке в Комиссию, по духу совсем будет уклоняться от моей: эта сторона затрагивает скорее интересы Комиссии, чем мои личные. Люстрация 1616 г., если к ней присоединить еще люстрацию Волины 1663 г. и Подолья 1665 г., о которых я также представляла в Комиссию совершенно достаточно, чтобы составить полный том.

С искренним уважением имею честь быть Ваша покорная слуга

Александра Ефименко.

27 марта

1896 г.

Харьков.

ІРНБУВ. - Ф.60. - Спр.220. - Арк.1-2зв. Автограф.

№6

до Антоновича В.Б.³

Многоуважаемый

Владимир Бонифатьевич.

Дмитрий Иванович передал мне Ваше письмо. Поверьте, что во всем этом деле мое авторское самолюбие замешано минимальнейшим образом; если б я не умела при случае сложить его в карман, я совсем не взялась бы за такую работу.

Не буду много говорить по существу дела; ни обменом писем выяснять здесь что-нибудь. Относительно же предложенного компромисса могу сказать, что я согласна на все. Конечно, я сохраняю за собой право - воспользуюсь я им или нет - восстановить работу в ее первоначальном виде в каком-нибудь, более или менее отдаленном будущем.

Я сейчас же сажусь писать последнюю главу и скоро с ней справлюсь, но при одном условии: чтобы Киевская Старина выслала мне, если не все 500 руб., то хоть 300 руб. с тем, чтобы дослать остальные по получении от меня последней главы. Это необходимо сделать, так как я совсем закрутилась со своими денежными делами; долгое время я ничего не могла заработать, а обстоятельства требуют усиленных расходов. Пожалуйста, обратите внимание на это обстоятельство, многоуважаемый Владимир Бонифатьевич, и попросите не задерживать [с] высылкой денег, буде это возможно.

На тот случай, если Вас затруднило отыскание такого человека, который взял бы на себя написать первые главы, я могла бы предложить еще следующий выход. Я бы приехала в Киев и Вы бы, лично или коллегиально, дали мне самые подробные инструкции, программы или иные указания того, как должны быть, по Вашему мнению, написаны эти главы. Обладая быстротой и легкостью изложения - тем, что называют литературной сноровкой, я бы, без затруднения, изложила все, что требуется: но за эту работу я не взяла бы на себя авторскую ответственность, так как отношение мое к ней было бы механическим.

С глубоким уважением

А.Ефименко.

Харьков, Ветеринарная, 32.

2 апреля 1900.

ІРНБУВ. - Ф.ІІІ. - Спр.46985. - Арк.1-2. Автограф.

№7
до Науменка В.П.⁴

[листопад 1900 р.]

Многоуважаемый
Владимир Павлович,

На письмо Ваше отвечаю: да, я согласна предоставить свой труд в полное распоряжение редакции, отказываясь от авторства и авторской собственности, если редакция, независимо от последней главы, вышлет мне, и вышлет в самом непродолжительном времени, 250 руб. Иначе я буду искать на книгу покупателей. Ответа буду ждать 7-10 дней.

Это все, что я сказала бы, если бы имела дело с жюри. Но по отношению к редакции Киевс. Старины, во главе которой стоите Вы, Владимир Павлович, чувствую потребность немножко распространиться.

Вы - не специалист, который, свойствами своего занятия обречен на умственную близорукость, Вы - редактор, привыкший к вольному воздуху т относительно широкому горизонту. Вы должны понять, что в таком труде, о каком идет речь, популярном, первое дело - ясное, занимательное изложение, стройное развитие мысли, дающее читателю обширное знание, по возможности облегченное от тягостного багажа мелочных фактов. Эти качества есть в моем труде, и все, что будет предпринято для его переработки, будет порчей по отношению к этим основным его достоинствам. Не думайте, что во мне говорит авторское самолюбие: по отношению к труду, который я делала по чужим программам, как бы по чужим указаниям, у меня его нет ни капельки, и от авторства я отказываюсь вполне охотно. Но не могу же я не указать Вам на то, что для меня совершенно ясно: что Вы намереваетесь испортить работу, во вред ей, читателям и самим себе, так как порча книги не может не отразиться на ее распространении. Во имя чего это все будет проделываться? Во имя пользы? Полноте: за всякое из своих положений я готова предложить "*поле*" каждому из членов жюри порознь и всем в совокупности и убеждена, что выйду победителем перед всяким беспристрастным третейским судом (мелкие ошибки в тексте я допускаю, но и их почти что не нашел Влад. Бон. во всех трех первых [частях]). Дело не в ошибках, а в [разнице] взглядов, в том, что я уклонилась от принятого киевской школой освещения. Да, я уклонилась и уклонилась сознательно: не потому, что я недостаточно знала труды киевских ученых, а именно потому, что я слишком хорошо их знала (еще бы! год провозиться только с областными монографиями и пр. по удельному периоду)...Но я не буду распространяться, чтобы не сказать чего-нибудь лишнего и невольно неприятного кому-нибудь. Посоветую от всей души: не трогайте работы (кроме возможных мелких поправок), оставьте первые главы как они есть, так как они органично связаны с дальнейшими - отрекитесь от них, если это можно, возложите ответственность на меня, или на безымянного автора, или уже как там знаете, и не портите целого. Ведь даже и пришитая заплата есть заплата, и даже имея целое нельзя трогать ради того, чтобы насадить ничего не значащих заплат. Поручите кому-нибудь пересмотреть труд и проверить сомнительные факты, дайте ему то, чего не получаю я, но рискните оставить все без переделок...ведь Вы теперь не жюри, а редактор, кот. более свободен в своих отношениях, чем жюри с его научно строгою критикой (если бы члены его знали, с

какой молчаливой злобой грызла я некот. “почтенные труды”). Подумайте, подумайте, ... а впрочем, делайте как знаете.

Буду ждать ответа лишь на мой ультиматум, выр. в начале письма.

С уважением А.Ефименко.

ІР НБУВ. - Ф.ІІІ. - Спр.7617. - Арк.1-2. Автограф.

Коментар:

1. Лашкевич Олександр Степанович (1842-1889) - український громадський діяч, історик. Земський і судовий діяч на Чернігівщині (1870-1880-ті), співробітник “Киевской старины”, активний член київської Старої громади (з поч. 1870-х), редактор-видавець “Киевской старины” (1888-1889). Автор праць з історії Лівобережної України XVIII ст.

2. Владимирський-Буданов Михайло Флегонтонович (1838-1916) - російський історик, професор Київського університету, співробітник Київської археологічної комісії. Головні праці присвячені історії права та державних установ в Україні, в Литві та в Росії: “Німецьке право в Польщі та Литві” (1868), “Хрестоматія з історії руського права” (1872-1875), “Історія імператорського університету св. Володимира” (Т.I, 1884), “Форми селянського землеволодіння в Литовсько-руській державі XVI в.” та ін.

3. Антонович Володимир Боніфатійович (1834-1908) - український історик, археолог, етнографі громадський діяч. Керівник Київської старої громади, професор Київського університету, засновник Товариства Нестора-літописця в Києві, організатор археологічних з’їздів, редактор і видавець “Архива Юго-Западной России”.

4. Науменко Володимир Павлович (1852-1919) - український історик, етнограф. Засновник і директор української гімназії в Києві (з 1905), редактор “Киевской старины”. З 1917 р. 9 куратор київської шкільної округи, міністр освіти (1918). Розстріляний більшовиками. Головні праці: “Хронографи южно-русских редакций” (1885), “Обзор фонетических особенностей малорусской речи” (1889), “Слово о полку Игореве, как памятнике дружинной поэзии” (1895).

№8

Лист Єфименка П.П. до Багалія Д.І.¹

Глубокоуважаемый
Дмитрий Иванович!

Решаюсь обратиться к Вам за советом, а если это не затруднит Вас, может быть и за содействием.

В последние годы у меня все больше крепнет желание вернуться на Украину, в частности на родину - в Харьков. Конечно, трудно оторваться от дела, с которым был связан многие годы. Но, с другой стороны, как-то пока был моложе, не так чувствовал внешнюю сторону жизни. Сейчас же и для себя и для детей начинаю просто мечтать об Украине с ее теплом и солнцем.

Для меня Харьков рисуется таким, каким я знал его 25-30 лет назад. за это время город и внешне очень изменился. Проездом в июле, я заглянул в Укрнауку и почти не узнал тех мест, где я когда-то вырос.

Перехожу к делу. Я недавно узнал, что в Харькове учреждается научно-исследовательский Институт Истории Материальной Культуры. Подробности мне неизвестны. Нужно думать, что этот институт ставит себе задачи приблизительно сходные с задачами Академии Ист[ории] Мат[ериальной] Культ[уры], в которой я работаю с ее основания (1918 г.). Если это так, мне хотелось бы знать, как смотрите Вы, уважаемый Дмитрий Иванович, на основательность и прочность этого учреждения. Какие возможности он обещает в смысле материальных условий работы, перспектив научно-исследовательского и экспедиционного дела, издательства и проч.

Вообще посоветуете ли Вы, зная близко обстановку, состав Института и т.д. предпринять реальные шаги к переходу на работу в нем. И каким путем это следует осуществить.

Смушает меня и вопрос о языке. Все же мне нужно порядочно времени, чтобы хорошо усвоить украинскую речь.

Мое научное положение Вы, вероятно, приблизительно знаете. Я состою профес[сором] Университета (сейчас Ист[орико]-Лингв[истического] Института), где веду курсы по матер[иальной] культуре до эпохи феодализма. Работаю в Гос[ударственной] Академии Ист[ории] Мат[ериальной] Культ[уры] в звании члена академии. Имею порядочный стаж музейной работы. Ваш совет по интересующему меня вопросу был бы очень для меня ценен.

Преданный Вам

П.Ефименко.

8/XII 1930.

Ленинград, ул.Халтурина 5, Гос[сударственная] Академия Ист[ории] Мат[ериальной] Культ[уры].

ІР НБУВ - Ф.ІІІ. - Спр.45754. - Арк.1-2. Автограф.

Коментар:

І. Багалій Дмитро Іванович (1857-1932) - український історик, громадський та політичний діяч, ректор Харківського університету (1906-1911), член Державної Ради (березень-липень 1906 р., 1906-1907 рр., 1911-1914 рр.), гласний Харківської міської думи (1901-1914), харківський міський голова (1914-1917), один із засновників Української Академії Наук. Автор численних праць присвячених історії Слобідської та Лівобережної України, життю та діяльності Г.С.Сковороди, українській історіографії та джерелознавству тощо.

Стариков Г.Н. Материалы к биографиям Петра и Александры Ефименко

В публикации подаются автобиографические записки известного украинского ученого и общественного деятеля Петра Савича Ефименко, его жены Александры Яковлевны, а также их письма, которые содержат дополнительные биографические данные.

Strykov H.M. The materials for the biographies of Petro and Olexandra Yefymenko

The publication covers the autobiographical notes written by an outstanding Ukrainian scientist and public figure Petro Savich Yefymenko and his wife Olexandra Yakivna. It also includes their letters which contain additional biographical information.

Отримано 22.09.2009

ШИХНЕНКО І.М.

**ФОНД К.Й.НОВИК ІНСТИТУТУ АРХІВОЗНАВСТВА НАЦІОНАЛЬНОЇ
БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В.І.ВЕРНАДСЬКОГО:
СТРУКТУРА ТА СКЛАД ДОКУМЕНТІВ**

У роботі розглядаються та аналізуються основні групи й види документів архівного фонду видатного палеоботаніка і геолога, члена-кореспондента АН УРСР Катерини Йосипівни Новик.

Великий інтерес при вивченні історії науки в Україні становить документальна спадщина визначних вчених. Катерина Йосипівна Новик (1898-1984) - палеоботанік, член-кореспондент АН УРСР, заслужений діяч науки УРСР здійснила вагомий внесок у розвиток вітчизняної геологічної науки. У свою чергу, життя та діяльність вченої заслуговує на увагу дослідників.

У історичній літературі існує обмежена кількість праць, присвячених К.Новик. Це статті Є.Сатулли¹, З.Березіної та Г.Бодрової², А.Криштофовича³, Т.Іщенко⁴ та ін. Праці вказаних авторів, в основному, мають оглядовий характер і не відображають у повній мірі життєвий шлях і діяльність вченої. У науковій літературі відсутні також дослідження, у яких об'єктом виступає документальна спадщина К.Новик. Отже, мета даної статті - показати та проаналізувати комплекс основних груп та видів документів особового фонду вченої, який зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі - ІА НБУВ), дати їм об'єктивну наукову оцінку.

Катерина Йосипівна Новик народилася 14 грудня 1898 р. в Катеринославі в сім'ї службовців. Після закінчення у 1917 р. Катеринославської гімназії майбутня вчена працювала вчителькою. У 1919-1923 рр. К.Новик навчалася на природничому факультеті Катеринославського вищого інституту народної освіти. Закінчивши в 1928 р. аспірантуру науково-дослідної кафедри геології при Дніпропетровському гірничому інституті, молода дослідниця працювала спочатку науковим співробітником в Українському геологічному тресті, а пізніше в Українському геологічному музеї в Києві. З 1934 р. і до останніх днів життя наукова діяльність К.Новик була пов'язана з Інститутом геологічних наук АН УРСР (далі - ІГН АН УРСР). У 1937 р. К.Новик приймала участь у Міжнародному геологічному конгресі в Москві. Під час Великої вітчизняної війни (1941-1945 рр.) вчена продовжувала свою діяльність в ІГН АН УРСР, який було евакуйовано до Уфи. У 1943 р. К.Новик захистила докторську дисертацію.

Після звільнення Києва від німецьких загарбників вчена очолювала Геологічний музей АН УРСР. У 1950-1970-х роках вчена була обрана членом-кореспондентом АН УРСР, працювала завідувачем відділу стратиграфії і літології палеозойських відкладів ІГН АН УРСР, приймала участь у Міжнародному геологічному конгресі в Данії, Міжнародному конгресі з історії науки та Міжнародному конгресі з стратиграфії та геології карбону в Москві, очолювала геолого-географічну секцію товариства "Знання", а також працювала в Українському палеонтологічному товаристві.

За період життя і діяльності К.Й.Новик відклався комплекс документів, які висвітлюють її внесок у розвиток української геологічної науки. Велика частина

документальної спадщини вченої була передана на постійне зберігання до ІА НБУВ на початку 1980 р. самим фондоутворювачем, інша частина надійшла до Інституту в 1985 р. від його родини, з ІГН АН УРСР та видавництва *“Наукова думка”*.

У ході науково-технічного опрацювання фонду К.Й.Новик було сформовано 1 опис загальною кількістю 244 одиниці зберігання (справи), що охоплюють документи за період з 1927 до 1986 рр. Справи фонду поділяються на групи: наукові праці вченої та робочі матеріали до них; документи біографічного характеру та з діяльності фондоутворювача; фотодокументи; листування та дарчі написи. За способом відтворення більшість вказаних документів є автографами, рукописами, машинописами та друкарськими відбитками.

Велику цінність для істориків мають наукові праці К.Новик (дисертації, монографії, статті, брошури, доповіді), які відображають інтереси вченої та основні напрями її досліджень. Це докторська дисертація *“Флора і стратиграфія кам’яновугільних відкладень Кальміус-Торецької котловини Донецького басейну”*⁵, монографія *“Ранньокам’яновугільна флора Донецького басейну та його західного продовження”*⁶, неопублікована монографія *“Кам’яновугільна флора Донецького басейну”*⁷, також статті та брошури присвячені іншим проблемам геології⁸.

Одним з важливих напрямів досліджень К.Новик була історія розвитку геологічної науки в Україні. У фонді вченої зберігається велика кількість робіт, присвячених проблемам становлення вітчизняної геології та діяльності наукових установ. На особливу увагу дослідників історії науки заслуговує монографія К.Новик *“Історія геологічних досліджень Донецького кам’яновугільного басейну дорадянського періоду”*⁹, стаття *“Історія зародження і становлення Інституту геологічних наук АН УРСР”*¹⁰ та *“Палеоботанічні дослідження в ІГН АН УРСР за 50 років його діяльності”*¹¹.

Цінним видом джерел, що характеризують наукові погляди та творчу лабораторію вченої є робочі матеріали до її праць. У фонді вони представлені експедиційними щоденниками К.Новик, робочими замітками її дискусій з колегами тощо.

Відомості про життя і діяльність К.Новик містяться у таких видах документів, як автобіографії, особові справи, доповідні записки та наукові звіти загальною кількістю 54 одиниці зберігання.

Фотодокументи у фонді представлені фотопортретами вченої, її фотознімками серед колег та під час виступів на наукових конференціях. Інтерес для дослідників становлять також фотознімки відомих українських і російських геологів, які були зібрані фондоутворювачем: А.Криштофовича, В.Бондарчука, К.Макова, С.Родіонова Б.Чернишова, І.Тімме, М.Нейбург та ін.¹²

Листування К.Новик, до якого увійшло 29 одиниць зберігання, складається з трьох підрозділів: а) листи від К.Новик; б) листи до К.Новик від інших адресатів; в) дарчі написи. У фонді містяться листи вченої до академіка АН УРСР П.Погребняка¹³, академіка АН УРСР Є.Шнюкова¹⁴, академіка АН СРСР А.Тахтаджяна¹⁵. Наукову цінність становлять листи до К.Новик відомого геолога М.Нейбург¹⁶ та професора Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка О.Ейнора¹⁷.

У фонді збереглася значна кількість наукових праць К.Новик, та інших вчених з їх дарчими написами. Великий інтерес для дослідників представляє стаття академіка АН УРСР П.Погребняка *“Кам’яновугільні відклади Шебелинського родовища”*¹⁸, стаття Д.Степанова *“Кам’яновугільна система та її основні стратиграфічні підрозділи”*¹⁹ та ін.

Аналіз документів фонду К.Новик ІА НБУВ показав, що вони є цінним історичним джерелом при дослідженні життя і діяльності вченої, а також при вивченні питання розвитку геологічної науки в Україні.

¹Сатулла Е. Разведчица недр // Работница. - 1939. - №28. - С.18.

²Березіна З., Бодрова Г. Жінки Радянської України - активні будівники комунізму. - К.: Держполітвидав УРСР, 1954. - С.76-77.

³Криштофович А.Н. Палеоботаника. - Л.: Гостотехиздакт, 1957. - С.26.

⁴Ищенко Т.А. Життя, віддане науці. До 75-річчя з дня народження К.І.Новик // Рідна природа. - 1974. - №1. - С.30-31.

⁵Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. - Ф.5. - Оп.1. - Од.зб.4. Флора и стратиграфия каменноугольных отложений Кальмиус-Тореской котловины Донецкого бассейна. - Ч.1. - 332 с.; Там само. - Од.зб.5. - Ч.2. - 423 с.; Там само. - Од.зб.6. - Ч.3. - 286 с.; Там само. - Од.зб.7. - Ч.4. - 126 с.; Там само. - Оп.1. Дод. - Од.зб.7. - Фотоальбоми. - 52 с.

⁶Там само. - Од.зб.17. Раннекаменноугольная флора Донецкого бассейна и его западного продолжения. - Ч.1. - 178 с.; Там само. - Од.зб.18. - Ч.2. - 169 с.; Там само. - Од.зб.19. - Ч.3. - 193 с.

⁷Там само. - Оп.1. Дод. - Од.зб.14. Кам'яновугільна флора Донецького басейну. - 264 с.

⁸Там само. - Од.зб.22. Клімат кам'яновугільного періоду. - 10 с.; Там само. - Од.зб.27. Розвиток і умови існування кам'яновугільних птеридоспермів у Донецькому басейні. - 15 с.; Там само. - Од.зб.53. Корреляция по флоре терригенных каменноугольных отложений юга европейской части СССР... - 53 с.

⁹Там само. - Оп.1. - Од.зб.11. История геологических исследований Донецкого каменноугольного бассейна в досоветский период. - Ч.1. - 293 с.; Там само. - Од.зб.12. - Ч.2. - 349 с.; Там само. - Од.зб.13. - Ч.3. - 260 с.

¹⁰Там само. - Од.зб.33. Історія зародження і становлення Інституту геологічних наук АН УРСР. До 50-річчя його існування. - 17 с.

¹¹Там само. - Од.зб.35. Палеоботанические исследования в ИГН АН УССР за 50 лет его деятельности. - 16 с.

¹²Там само. - Од.зб.103. - 11 с.; Од.зб.107. - 3 с.; Од.зб.108. - 5 с.

¹³Там само. - Од.зб.110. - 3 с.

¹⁴Там само. - Од.зб.113. - 1 с.

¹⁵Там само. - Од.зб.112. - 3 с.

¹⁶Там само. - Од.зб.123. - 4 с.

¹⁷Там само. - Од.зб.135. - 1 с.

¹⁸Там само. - Од.зб.151. Каменноугольные отложения Шебелинского газового месторождения. - 3 с.

¹⁹Там само. - Од.зб.157. Каменноугольная система и ее основные стратиграфические подразделения. - 8 с.

Шихненко И.Н. Фонд К.И.Новик института архивоведения Национальной библиотеки Украины имени В.И.Вернадского: структура и состав документов

В работе рассматриваются и анализируются основные группы и виды документов архивного фонда известного палеоботаника и геолога, члена-корреспондента АН УССР Екатерины Иосифовны Новик.

Shyhnenko I.M. K.J.Novyk's Fund at Archival science Institute of V.I.Vernads'ky Ukrainian National Library: documents structure and stuff

The main groups and types of documents contained in the archive fund of a noted paleobotanic and geologist, Corresponding Member of Academy of Sciences of Ukraine, Katherine Josephivna Novyk are described in this research paper.

МЕМУАРИСТИКА. ЕПІСТОЛЯРІЇ

СТАРОВОЙТЕНКО І.М.

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ: ЛИСТИ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА ДО ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА. 1917 РІК

У публікації подані листи українського політика доби Центральної Ради С.Єфремова до відомого громадського діяча Є.Чикаленка. У них відображені окремі важливі події та ставлення до них автора листів. Ключові слова: революція, уряд, Центральна Рада, Універсал.

Епістолярні джерела відображають чимало нових відтінків на відомих історичних фактах минулого, відкривають їх невідомі грані, часто заповнюють лакуни у перебігу конкретних подій, допомагають послідовно їх реконструювати, оживлюють думками, оцінками, роздумами очевидців. Саме до таких джерел і належать листи відомого українського публіциста і політика Сергія Єфремова (1876-1939) до свого сучасника і старшого приятеля, громадсько-культурного і політичного діяча Є.Чикаленка (1861-1929), які подаємо у даній розвідці. Їх автор був одним з найактивніших учасників Української революції 1917-1921 рр. на початковому етапі її розвитку: співорганізатором та членом Центральної Ради, заступником М.Грушевського, а згодом секретарем з національних справ у першому українському уряді - Генеральному Секретаріаті. То був пік у діяльності С.Єфремова-політика, який припав на березень-липень 1917 р. До цього періоду якраз і належить його епістолярій до Є.Чикаленка, відібраний із корпусу листування діячів, яке охоплює 25 років та включає 188 одиниць кореспонденції, для висвітлення важливого періоду і в історичному минулому України, і в житті С.Єфремова.

Є.Чикаленко з С.Єфремовим були знайомі з літа 1897 р. Вони вперше побачилися в оселі О.Кониського, куди Євген Харлампійович завітав у гості і застав там С.Єфремова. На останнього новий гість таки справив враження, бо він записав у своїх спогадах про ту зустріч так: *“Дуже добре пам’ятаю цю невисоку, присадкувату постать у чесунчовому піджаці, з відкритим обличчям, вільними манерами та гучним голосом. Пам’ятаю також його оповідання про цензурні митарства першої книжки його знаменитих розмов і про участь, що взяв у них якийсь Филип’єв, один з високих службовців у міністерстві хліборобства, що кінець-кінцем і допоміг цій книжці побачити світ тоді, коли популярні книжки взагалі були для нас річчю забороненою. [...] Розмова була на українські, переважно літературні теми, і так мене зацікавив цей новий гість Ол. Як-ча своїми думками й тоном, що коли він пішов, я почав розпитувати про його у господаря докладніше”¹.*

Продовженням знайомства став візит С.Єфремова разом з О.Кониським влітку 1898 р. до родинного маєтку Є.Чикаленка на Херсонщину - с.Перешори (тоді - Ананіївського повіту, Херсонської губернії). Та друга зустріч з Є.Чикаленком і перша з його родиною також залишили у гостей найприємніші враження.

Вже із самого початку знайомства між Є.Чикаленком і С.Єфремовим закладаються симпатії і довголітні стосунки. С.Єфремов поважав Є.Чикаленка, називав його найвизначнішою постаттю Київської Старої громади та найпомітнішим діячем у громадському житті Києва початку 1900-х і зізнавався, що *“особисто щиро й глибоко полюбив її [постать Є.Чикаленка. - І.С.] і за громадські, й за особисті прикмети, які нагадують мені паровий молот: він може розчавити брилу і разом спуститись так лагідно і делікатно, що шкаралупа на яйці залишиться ціла”².*

С.Єфремов відзначав оригінальні риси Є.Чикаленка як громадського діяча, його роль і в своєму особистому громадському становленні, бо, завдяки наполегливості старшого приятеля, молодий публіцист став співробітником журналу *“Киевская старина”* та вступив до Старої київської громади.

Спостережливий Є.Чикаленко у свою чергу придивився до С.Єфремова і рано запримітив у нього неабиякі творчі здібності, першим його літературним спробам дав високу оцінку та пророкував 27-літньому С.Єфремову велике майбутнє: бажав, щоб його ім'я стало поруч з іменами найвизначніших українців - М.Драгоманова, І.Франка, М.Грушевського. Часто він демонстрував до молодого С.Єфремова й батьківські почуття: піклувався його здоров'ям, застерігав від переобтяження механічною роботою, запрошував на відпочинок у власні маєтки.

С.Єфремова вважаємо однією з помітніших постатей в оточенні Є.Чикаленка та його родини. Свідченням сказаного є виявлене листування між діячами, яке тривало з 1903 до 1928 рр. Його вдалося виявити та зібрати з кількох архівів України та архіву УВАН. Листування до 1917 р. присвячувалося переважно темам громадського значення: проблемам газети *“Рада”* та інших українських періодичних і книжкових видань, тактиці українських публіцистів у роки Першої світової війни, коли вони опинилися без власних видань, закритих адміністрацією, публіцистичній праці С.Єфремова.

1917 р. вносить у листування нові теми й сюжети. Є.Чикаленко на той час відійшов від політичного життя, з квітня до жовтня перебував у своєму родинному маєтку на Херсонщині і не поспішав до Києва, як писав А.Ніковському, з таких причин: 1) в умовах анархії, пануючої на селі, не міг без догляду залишити господарства, яке втратило управителя та 2) вважав своє перебування в Києві у статусі великоземельного поміщика небажаним і непотрібним. Він передчував, що з останньої причини його слово й авторитет у справах не мали б ніякого значення, а присутність вносила б небажаний дисонанс у середовище вчорашніх приятелів, які тоді стали на різні політичні платформи. Не виключав він і підозр його в усіляких контрреволюційних аспіраціях³.

Саме тому листи до нього від близьких приятелів, а в 1917 р. відомих політиків - С.Єфремова, А.Ніковського, В.Винниченка, П.Стебницького, синів Лева і Петра були, окрім газет, важливим джерелом інформації про перебіг подій у Києві. Листування Є.Чикаленка з А.Ніковським, В.Винниченком та П.Стебницьким за 1917 р. вже друкувалося⁴, листи ж С.Єфремова до Є.Чикаленка, які вдалося виявити в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (11 одиниць), вводяться до наукового обігу вперше. Останній виявлений лист С.Єфремова за 1917 р. з даної добірки датований 9 вересня. Допускаємо, що на цій даті листування С.Єфремова з Є.Чикаленком в Україні завершилося, бо з жовтня 1917 р. і до виїзду з України 26 січня 1919 р. Є.Чикаленко постійно проживав у Києві, де була можливість побачитись з С.Єфремовим, запросити його на *“дружню розмову-пораду”*, в ході якої обмінялись думками, спостереженнями та наболілими переживаннями.

У листах, що пропонуються в даній публікації, відображений напружений, відповідальний і складний період життя С.Єфремова-політика. Із самого початку суспільних змін він опинився в центрі подій, їх динамічному вирі, а тому й прилучився до організаційських заходів з конструювання Центральної Ради, шукав способів протистояння максималізму, відкидав будь-яку демагогію, поспішність і необдуманість у перших політичних кроках нової української влади, бо був поступовим, послідовним і реалістичним. Із самого початку його розчарував особовий склад і діяльність Центральної Ради, не поділяв він і політики її лідера М.Грушевського,

критикував його за непослідовність, загравання з різними політичними силами, нездатність обрати принципову лінію в українській політиці. Сергія Олександровича насторожувала поспішність дій і необдуманість рішень української влади, засмучував брак у Києві *“твердого голосу, світлої голови, авторитетної думки”*.

Листи свідчать, що політична діяльність стає основною для С.Єфремова. Найулюбленіша справа - публіцистика та літературознавство - тоді відходять на другий план, бо щодня треба було йти на засідання, готуватися до з'їздів, їхати до Петрограда із вимогами до Тимчасового уряду, а це забиало весь час, бо політик писав, що працював у ту гарячу добу майже цілодобово, без вихідних і святкових днів та мріяв писати хоча б на коліні, бо на творчу працю у нього зовсім не залишалося часу. Видно, що С.Єфремов готувався до першого легального історичного з'їзду Товариства українських поступовців, що відбувався 25-26 березня в Києві та виступив на ньому зі змістовною промовою про ідею українського автономізму та федералізму в історичному розрізі.

С.Єфремов зайняв помірковану позицію в Центральній Раді, тобто залишався поступовцем. Він твердо визначив собі межу, за яку не збирався переходити, а якщо б певні обставини штовхали його до цього, то був рішучий залишити політику. Він був противником радикальних лозунгів, демагогічних обіцянок, пропаганди соціалізації, класової непримиренності та політичного максималізму, а тому й був втішений своєю присутністю в Києві напередодні проголошення І Універсалу Центральної Ради, бо на поліг, щоб з його тексту повикидали найгостріші місця, тим самим збивши передчасний запал, який, на його думку, міг тільки зашкодити українській справі.

Згодом прогнози політика зводяться до все більш песимістичних: він відчуває, що українська революція немає відповідних керманців і заходить у глухий кут та живе передчуттям великої руїни і *“розбитого корита”*, бо Центральна Рада, як він вважав, самознищила себе в гонитві за популярністю. Малопридатним до вирішення першочергових завдань, на його думку, виявився і новосформований Генеральний Секретаріат. Про початок його діяльності Сергій Олександрович так інформував Є.Чикаленка: *“Знову топчимося на місці, не знаючи, що робити. Вийшло, що добивались влади, бігли до неї, а з чим її їдять - невідомо”* (лист №11). Така бездіяльність і нескоординованість були особливо небезпечними в умовах партійної конкуренції та зростаючої популярності більшовиків, обіцянкам яких С.Єфремов із самого початку не вірив.

У листах автор пише і про відродження в Києві виходу щоденної української газети, яка отримала назву *“Нова рада”*. До її видавничого життя С.Єфремов мав безпосередню причетність, бо з її редактором - А.Ніковським фактично були її подвижниками. С.Єфремов інформував Є.Чикаленка про газетні проблеми, бо ця тема для колишнього видавця *“Ради”* (1906-1914) була дуже близькою: про перші основні заходи з налагодження видання газети та труднощі на їх шляху: пошук друкарні та її придбання, брак технічних і літературних працівників, відсутність ротативної машини, яка не давала можливості друкувати потрібний тираж газети, що майже вчетверо перевищував тираж газети *“Рада”*.

У листах відобразилися й окремі факти біографії С.Єфремова, його реальне сприйняття політичної ситуації та критичне ставлення до більшості заходів української влади та її провідних керманців, які змінювали свої попередні позиції в угоду симпатіям розбурханих мас та популярності. С.Єфремов згадував про найвідоміші з'їзди, зібрання та їх результати, свою участь в українській делегації Центральної Ради, відрядженій у травні 1917 р. до Петрограда для подання Тимчасовому уряду

українських вимог. Результати цієї поїздки С.Єфремов описав у кількох статтях у *“Новій раді”*, що друкувалися під заголовком *“З-над Невських берегів”*.

С.Єфремов так відверто писав Є.Чикаленкові, бо бачив у ньому свого однодумця: поміркованого автономіста, який також був противником передчасних рішень, оскільки добре знав українську ментальність, рівень національної свідомості населення, який, на його думку, був однією з основних перешкод до втілення радикальних рішень. У квітні 1917 р. Є.Чикаленко писав П.Стебницькому про те, що боявся *“широких замірів... мало не самостійної України”*⁵, бо такі лозунги, на його думку, могли б відштовхнути від української революції помірковані політичні сили. Євген Харлампійович підкреслював настороженість цієї сили навіть до проекту автономного статусу України. Останній підтримувала лише невелика група свідомих українців, яких було дуже замало для втілення автономії в життя.

С.Єфремов неодноразово повторював, що дуже шкодував відсутності Є.Чикаленка в Києві в ту відповідальну добу, бо саме тоді найгостріше відчувався брак відповідальних і відповідних політиків, державної інтелігенції, яка лише формувалася і не набрала потрібної сили й гарту. Виявленими листами за 1917 р. листування між С.Єфремовим та Є.Чикаленком в Україні завершується. Воно відродиться лише в травні 1922 р., коли обидва опинилися по різні боки кордону: С.Єфремов у радянській Україні, а Є.Чикаленко в еміграції. Відсутність можливості живого спілкування у 1920-ті роки компенсується активним і інформаційним листуванням.

Листи, що публікуються, скопійовані з автографів, виявлених в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі - ІР НБУВ). Вони написані чорним чорнилом, дрібним почерком, який прочитати вдалося, 9 листів мають авторське датування, дві листівки (№5, 6) датовані за даними поштових штемпелів, дати подані в квадратних дужках. При передачі текстів збережені особливості їх авторського написання, лише внесені окремі пунктуаційні поправки.

№1

23.III.1917.

Любий Євгене Харлампійовичу,

Велика шкода, що уряд небесний не пускає Вас з Перешор. Ой, як треба тут людей, людей і ще людей.

Сьогодні мала вже вийти *“Нова Рада”*⁶, але не вийшла, хоча весь матеріял готовий і передплата йде добре. Наборщики не встигли, бо їх зовсім мало. Муки нам багато буде, поки справа налаштується, через дезорганізацію в друкарській справі. З Бабушкиним ще й досі не покінчено, хоч він і приїхав уже, бо кадети-євреї сами хотять видавати газету, і він вагається. Хочем друкувати в друкарні колишній *“Двухглавого орла”*⁷, але це занадто маленька й непристосована друкарня. З назвою газети вийшло так, що я обстоював стару назву без жадних додатків і додаток *“Нова”* перейшов усього одним голосом. Андр[ій] Вас[ильович]⁸ щиро взявся до роботи; скільки можу помагаю йому. Контора організується. Коли б тільки як з друкарнею покінчити.

Жалкую сильно, що з Вами не побачився, заходив до Вас, але не застав. З Вашими думками що до нашої організації цілком згожуюсь, бо й сам думав, що не пора нам розходитись. Так само і про аграрну справу і буду ці думки обстоювати на з'їзді⁹. *“Центральну Раду”* потроху розскроплюємо своїми елементами, які увійшли вже в більшому числі. Завтра має їхати депутація до Петербургу¹⁰ з принципіальними вимаганнями в укр[аїнській] справі. Між иншим їде Вол[одимир] Мик[олайович]¹¹.

Українська маніфестація 19. III¹². пройшла дуже бучно, хоча все це декорація тільки, бо до роботи людей мало.

Приїхав уже Вол[одимир] Кирил[ович]¹³, але ще не балакав з їм, бачив тільки здалеку. Гину од роботи. Особливо допікає мені розгляд жандармського архіву. Ніяково тільки зректися, але мабуть зречуся, бо не видержу.

Простіть, що пишу на швидку: ніколи. Цілую Вас братерськи.

Ваш *Сергій Єфремов*.

ІР НБУВ. - Ф.44. - №424.

№2

31.III.1917.

Христос воскрес, любий Євгене Харламповичу,

Що дня збірався Вам писати, але лягаючи щодня о 3-4 год[ині] та встаючи (чи будучи зволіканим) о 8-ій і бігаючи між цими датами - важко не то листа написати, а й голову почухати. Мабуть пропаду швидко.

Ю[лія] М[иколаївна]¹⁴, певно, вже розповіла Вам про наші справи. З'їзд удався. Організація поки що не розвалена. Але стоїть на часі й партійне гуртування, а тут то й усе лихо. Коли б ще це гаразд і без шкоди для організації перевести. В "Центр[альній] Раді" - таке саме безголов'я, як і було, і навіть п[ан] професор¹⁵ тому чимало спричинився.

"Нову Раду", певне, читаєте. Тут теж безголов'я. Нікому й ніколи писати і через те цілком випадковий зміст. Та й з друкарнею біда. Не можемо задовольняти попиту. Мало не все, що встигаємо друкувати (7-8 тисяч) іде в дрібний продаж, а що ми робитимем з передплатниками – тайна сія велика єсть... Як не добудем ротаційної машини, то хоч лавочку закривай.

Як Ваше здоров'я? Страшенна шкода, що доля Вас знову прикувала до Перешор. Цілую Вас і кланяюсь Ю[лії] М[иколаївні].

Ваш *Сергій Єфремов*.

ІР НБУВ. - Ф.44. - №425.

№3

5.IV.1917.

Любий Євгене Харламповичу,

Поспішаюсь хоч на-швидку повідомити Вас, що друкарню вже куплено. Не ту, що ми коло неї захожувались, а Барського¹⁶, - це більша й краща і не багато чим дорожча. Тепер може і з газетою піде краще діло, бо друкарня нас просто різала, не встигаючи або набрати, або навіть надрукувати потрібне число примірників. Правда, у Барського теж нема ротаційної машини, але ми вже нагледіли її в іншому місці і, певне, незабаром здобудемо. Коштує друкарня 150000, але з цієї суми треба вивернути деякий актив (тисяч на 20000), який куплено разом з друкарнею.

З газетою теж поки що кульгаємо. Нема кому писати, Ан[дрій] Вас[ильович] розривається, я теж. Але може поскидаємо швидко з себе сторонню роботу, і тоді цілком засядемо в газеті. Співробітників ще теж нема постійних. Треба налажувати все спочатку, а це тепер важко.

Ну, бувайте здорові. Цілую Вас і Ю[лії] М[иколаївні] кланяюсь.

Ваш *Сергій Єфремов*.

ІР НБУВ. - Ф.44. - №426.

№4

21.IV.1917.

Любий Євгене Харламповичу,

Збірався все одписувати на Вашого першого листа, - та поки зібрався, то й другий прийшов. Нахабству Міх[новського] не дивуюся¹⁷, бо це дуже на його похоже. Звичайно, готовий Вам служити за суддю в цій справі, хоча непевен, чи дійде діло до суда. З М[іхновським], здається, це вже не раз бувало, що пишається, пишається, а потім і назад. А втім побачимо. А поки що не хвилюйтеся занадто.

Я сижу за роботою. Набралось її поверх усякої міри, так що вже все приймаю якось апатично. Втомився дуже. Думав був хоч на кілька день виїхати в Кононівку¹⁸, щоб хоч одіспати[сь], але бачу, що не вирвуся. Найгірше мене болить, що через силу праці не можу оддавати скільки треба часу газеті. Ан[дрій] Вас[ильович] теж вибивається з сил і теж не лишається у його досить часу для "Ради". Але ми обоє, мабуть, змовимося й застрайкуємо скрізь, опріч газети. Бо вже не видержка!

Заварила каша з укр[аїнським] полком¹⁹, так що не знаємо, як її і скінчити. Головна річ, що сама виникла. Дуже тепер важко здержувати, коли полізли з усіх нір люде і галасують, де треба й де не треба. Просто іноді аж відчай бере.

Як ся маєте? Цілую Вас і Ю[лії] М[иколаївні] кланяюсь.

Ваш *Сергій Єфремов.*

Вол[одимиру] Кирил[овичу] Вашого листа давав читати, але перебалакати з ним ще не встиг. Та певне й він згодиться.

ІР НБУВ. - Ф.44. - №427.

№5

[23.05.17]

Любий Євгене Харламповичу,

Збірався до Вас писати і з Києва, і з Кононівки (де пробув днів з чотири) і, як бачите, пишу з Петербургу, та й то не одразу. Випхали нас сюди цілою депутацією²⁰, не знать чого добувати. Ходимо, добуваємо... Результатів, звичайно, я не сподіваюсь, хіба що балачок трохи таки здіймемо: де ж таки депутація!.. Страшенно не хотілось мені їхати - поїхав тільки тому, щоб чого гіршого не вийшло. Були вже у кн[язя] Львова, Мануїлова²¹; тепер ведемо розмови з цілою комісією міністерською²². Вражіння - безконечного незнання, а подекуди навіть крутійства, на яке особливо багаті учені люде, професори. Почуваю себе зле: безконечно втомився, застудився і тільки й мрію про те, щоб якось добратись додому. Але й вибратися звідси - не легка задача.

Як ся маєте? Де Ви тепер? Пишу навгад на Мардаровку, але не певен, що Ви там.

Ол[ександр] Ігн[атович] поїхав комісаром на Буковину²³. Петро Ян[уарович]²⁴ ще тут, але теж збірається виїздити. Написав я п[анові] Зігмунтові²⁵, щоб подавав прохання про дозвіл вернутися в Кононівку. Може що і вийде з цього.

Цілую Вас братерськи. Ю[лії] М[иколаївні] привіт.

Ваш *Сергій Єфремов.*

ІР НБУВ. - Ф.44. - №428.

№6

[14.06.17]

Любий Євгене Харламповичу!

Вже тижнів зо три, як повернувся я з Петербургу. Хотів був зараз же виїхати хоч на тиждень у Кононівку, бо страшенно втомлений (та ще й слабував у Петербурзі), але “діла” не пускають. А тут ще й перегляд білобілетчиків, який і до мене вже дійшов: 16-го червня знов стаю до прийому. Чорт його знає, що робиться! Тут і так нема ні часу, ні спокою, а ще ця дурниця як раз під такий час нагодилася. Як що щасливо одбуду, то може й виїду з Києва, але взагалі всі мої плани дійсність без жалю шматує.

З газет бачите, яка у нас каша заварилась. Демагоги, на чолі з професором²⁶ (уявіть собі!) тягнуть до повного розриву, доводиться здержувати з великою натугою той безпардонний максималізм, раз-у-раз боючись, що от-от прорветься і все піде шкереберть. З універсалом трохи-трохи води не вийшло. Вол[одимир] Кирил[ович], як художник, захопився і такого був страхиття понаписував, що за тиждень треба було б повстання оповіщати. Центр[альна] Рада мало не приняла з опалу за 1/2 години такий акт (бачите, як у нас серйозно справи рішення!). Насилу пощастило збити з цієї позиції й повикидати найбільш гострі місця (був, напр[иклад], заклик державні подати платити Ц[ентральній] Раді!). Лишився ще трохи піднесений тон, але це вже дрібниця, коли рівняти до іншого. Я страшенно радий, що не виїхав на цей час з Києва, а то вийшло б на весь світ чудовисько.

Добре було б, коли б Ви були тут: кожен твердий голос і свіжа, не запаморочена максималізмом голова, тепер ой-ой як потрібні. А про “поміщиків” і т[ак]е і н[аше] - дурниця. Тим більше, що на селянському з’їзді говорено і про власників “домів на 6 поверхів” - а хіба ж п[ан] професор не старається догодити! В цьому лежить певне причина й його співробітництва в “Нар[одній] Волі”²⁷: бажання популярності й “суетная славица” спати не дають. Просто аж верне іноді од поводження цієї сивої, але все таки нерозважної й легкодумної голови. Багато він псує тепер і коли б ще так не напсував, що тільки руками розводитимемо. Вол[одимир] Кир[илович] поводить гарно, тільки іноді, на з’їздах, певне під вражінням підвищеної атмосфери, переборщує. Але взагалі з ним, як і з с[оціал]-д[емократами] українськими, можна ще говорити. Далеко гірше з с[оціал]-р[еволюціонерами], серед яких тепер перед веде... Христюк²⁸ (згадується його характеристика, що покійний Оправхата²⁹ зробив): там то демагоги - не приведи Господи!

Михновський нічим не нагадує про свою справу. Мені й перш здавалось, що він тільки лякав, а як побачив, що його не злякались, то й сховався сам у куці. Тепер я майже певен у тому, що ніякого діла не буде.

Біда нам з газетою. Маємо передплатників коло 15000, та дрібного продажу могли б мати стільки ж. А тим часом друкувати можемо 12-13000! Банкрутуємо! Коли не добудемо ротаційної машини, то загинемо без слави і без пам’яті. Вже й так не можемо задовольняти передплатників, а передплата все йде... Бачите, звідки тепер біда прийшла!.. Це не те, що як колись “Pluvium”³⁰ писав: “не буде підписчика - не буде й передплатника”. З папером так само нещастя і взагалі друкарська справа тепер - то чиста погибель. На днях дав до друку “Історію укр[аїнського] письменства”³¹, видання коштуватиме 30 000! Правда, книжка не йде, а біжить, і наша книгарня має 20 000 на біжучому рахунку в банку, не кажучи про те, що на 30 000 книжок закуплено. “Удалой”³² аж стогне од роботи і торгує тільки пів дня, а решту замикає книгарням, щоб поза місцеві замовлення задовольнити. А тут ще й людей нема на просту роботу, бо всяке тепер до “високої політики” пнеться.

Бачите, яке то наше життя тепер! Я тепер про дві речі мрію: 1) коли б мені на тиждень утікти з Києва й виспатись і 2) коли б мене за поміркованість з Центр[альної] Ради викинули. Сидів би собі у газеті та писав бо тепер і на те часу не маю: навіть на коліні писати - і то вже здається ідеалом.

Скучив я вже за Вами, дорогий Є[вгене] Х[арламповичу]. Хотілося б побалакати. Може, справді, хоч не надовго навідаєтеся до Києва: на довго не варто, бо заслабнете.

Андр[ій] Вас[ильович] теж, мов той віл чорний у роботі. Фед[ір] Павл[ович]³³ виїхав на хутір, - здоровля його все було не важне.

Ну, бувайте здорові. Братерськи Вас цілую і Ю[лії] М[иколаїв]ні кланяюсь.

Ваш *Сергій Єфремов*.

P.S. Бачив Петруся: цікаві речі розкажує про закордонних знайомих³⁴ і взагалі про настрої. Коли б був час - багато б Вам ще дечого понаписував, але треба йти на муку - в Ц[ентральну] Раду... Ще раз будьте здорові.

ІР НБУВ. - Ф.44. - №429.

№7

25.VI.1917.

Любий Євгене Харламповичу,

Вчора кінчив справу з солдатчиною: забракували знов і вже, певне, до смерті. Та й справді дуже погано себе почуваю: перетомився так, що вже більш нікуди.

А тим часом життя все ускладнюється. Максималізм заїдає і вже от-от не вистарчить сили здержувати. Не можна і вгадати, що воно буде. В усякому разі для себе я визначив межу, за яку не перейду! І, певне, вже недалеко той час, коли скажу собі - "годі" й стану в опозицію - цим разом вже до українського "правительства".

Сьогодні починається конференція рад[икально]-дем[ократичної] партії³⁵. Боюся, що й тут без скандала не обійдеться, бо якась хирява це партія.

Приїхав Петро Януарович. Пробуде тут тижнів зо 3. Фед[ір] Руд[ольфович]³⁶ мучиться бідолаха. В'язлов³⁷ покинув кадетів зовсім. Решта ні в сих ні в тих.

Ротаціонку були вже напители в Одесі й навіть послали чоловіка, щоб купив, та виявилось, що нам вона не годиться: мала. От і знов з кризиса не вийдемо.

Як би мені хотілося з Києва утікти, то Ви собі й не уявляєте. Та ба! І сам не знаю, чи пощастить. Сижу, як каторжник.

Цілую Вас. Пишіть.

25.VI.1917.

Ваш *Сергій Єфремов*.

ІР НБУВ. - Ф.44. - №430.

№8

9.VII.1917.

Київ.

Любий Євгене Харламповичу,

Збірався написати Вам довгого листа про останні події, але пишу коротенько, бо на довгого все одно не спроможусь, та й з газет Ви головніше знаєте, хіба що закулісних справ там немає.

З порозумінням у нас трохи втишився максималізм, але безладдя не поменшало, людей так само путящих нема - лихо та й годі. З секретаріату я вже виступив: одно те,

що здержувати вже нема такої потреби, як було раніше, а друге - мушу хоч трохи одіспатись, бо буде з мене інвалід, а цього я найбільш боюся.

Завтра в особистих справах їду до Тули на кілька день (помогти родичам), а тоді думаю побратись на спочинок до Кононівки, - звичайно, як що знов яка-небудь "Полуботківщина"³⁸ не трапиться.

Бувайте здорові. Щиро Вас вітаю і обіймаю братерськи.

Ваш *Сергій Єфремов*.

Штейнгель виступив з кадетської партії, а Василенко³⁹ ще тримається.

ІР НБУВ. - Ф.44. - №431.

№9

29.VII.1917.

Кононівка.

Любий Євгене Харламповичу,

Не мав часу, хоч збірався написати Вам з Київ, та й звідси пишу тільки на від'їзді. Сижу в Кононівці з понеділка, а це сьогодні вертаюсь вже на роботу. Андрій Васильович теж хоче спочити, то мушу переїхати його в редакції. Їдемо до Києва всі гуртом: Левко з Т[етяною] Сер[гійовою], Ганна Євгенівна. П[ані] Вітя та Івашко з Петрусем⁴⁰ ще раніше поїхали. Це не значить "велике переселення", а просто випадком трапилось так і, певне, ще всі сюди повернуться.

На селі гарно, великих заколотів нема, іноді тільки дрібні непорозуміння трапляються. Не так, як у Києві, де тепер просто вже до якогось божевілля доходять люде, якого навіть зрозуміти не можна. Читаю оце в газетах про розстріл Богданівців⁴¹ і не можу собі з тим раду дати. Чи то так озвірили вже люде, чи що. Якесь безглуздя кругом, якому навіть імені не підшукаєш. Аж ось коли найдужче виявляється наша невідповідність та дезорганізація, хоча весь час ми тільки й робили, що хвалилися своєю доброю організованістю і пучкою не кивнувши, щоб її справді завести. Зате ярикам роботи було досить.

Знаєте, любий друже, - боюсь, що ми на всіх парах наближаємось до "розбитого корита". І вже навіть пізно звертати на бік: далеко зайшли і по інерції нестимемось вперед, поки десь або розіб'ємось, або, коли таке щастя наше, зачепимось проти своєї волі. Та власть, з якої так бігла й якої бажала Ц[ентральна] Р[ада], звичайно, показалася маною, бо влади нігде тепер немає. І вийшло, як я й попереду казав, що Ц[ентральна] Р[ада] тільки все більше й більше тратить на популярності і все менше й менше може впливати на події. Свого часу Ц[ентральна] Р[ада] нічого не зробила та й не хотіла робити, щоб ту популярність виправдати, щоб справді стати організаційною силою, а все намагалась на баскому коні високої політики вигравати. І от тепер результати. Найближча сесія може зробитись фатальною, бо занадто вже розмахались люде, щоб спинитись і перейти до справді творчої роботи. Навпаки навіть: настрої серед більшості такий, що можна сподіватися ще більших авантур. Здається, початок кінця вже настав і може тільки обломки того, що вже держали в руках, можна буде урятувати.

Ну, та воістину: поживем-побачим. А поки що - треба працювати.

Як ся маєте? Щиро Вас вітаю і цілую. Ю[лії] М[иколаїв]ні кланяюсь.

Ваш *Сергій Єфремов*.

P.S. Як трапилась okazія з Богданівцями, Петрусь був у Кононівці. Пишу Вам про це, щоб Ви за його не турбувались. Всього доброго!

[Підпис].

ІР НБУВ. - Ф.44. - №432.

№10

27.VIII.1917.

Любий Євгене Харламповичу,

Шкода, що не можете приїхати. Опріч справ, просто хотілося з Вами побачитись. Викликав я Вас, бо не знав, як бути з податком за книгарню. Платити треба, а скільки - без Вас вирахувати не можна було. Тепер зі слів Петрусевих та й з Вашого листа бачу, що ніби то Ви вже заплатили гуртом за все своє добро, значить і за книгарню. Ну, то й добре. Тільки якби повідомити Київську казенну палату, що вже за книгарню заплачено?

Що робиться у нас - знаєте з газет. На ділі ще гірше. Скандалимося на всі заставки. Коли попередю говорилося, що не треба занадто заганятись та в максималізм бавитись - ніхто й слухати не хотів. А тепер зайшли в глухий кут та й не знаю, як звідти вибратись.

А я ввесь час у Києві мучуся. Оце ще А[ндрій] В[асильович] їздив до Фінляндії по папір та ротаціонку, то на моїх руках і газета була. Мов каторжник з ранку до ночі в роботі і не то 8-годинному, а навіть 12-годинному робочому дню був би радий. Ну, та після з'їзду утечу, певне, в Кононівку, хоч на кілька день.

Пишу на швидку, бо треба рукописи виправляти та статті писати. Як ся маєте? Цілую Вас братерськи. Ю[лії] М[иколаївні] кланяюсь.

Ваш *Серг[ій] Єфремов.*

ІР НБУВ. - Ф.44. - №433.

№11

9.IX.1917.

Нічого гіршого й зробити Ви не могли, любий Євгене Харламповичу, як занедужати під такий час! Хоча, з другого боку, тепер і лекше в це невігідне діло вскочити, ніж коли іншим часом, а надто хворіючи на неврастенію шлунку. Можна й не хворіючи, занедужати - не то що!

Сподіваюсь про те, що у спокої та без клопіт Ви швидко встанете, чого Вам од щирого серця зичу як найшвидше!

А у нас звичайна історія: таке заплуталось усе, що вже не знаєш, що і чим скінчиться. Рoste максималізм, большевизм. Корнилівщина⁴² ще підсилила ці напрями, а з другого боку обивателів звичайних ще більш настроїла проти "свободи". А тим часом от-от лиш не видко, як большевики стануть на чолі державної влади. Що з цього вийде - вгадати не важко. Насамперед з республіки зроблять вони "режь публіку"⁴³, а там і кінець усяким свободам. Моє глибоке переконання: що лівіший курс тепер настане, то далі вправо ми одскочимо трохи згодом, і большевизм на чолі влади - то для мене певний предтеча, коли не Миколи, то якогось із славної стаї Романовських орлів... Дай, Боже, щоб я помилився, але... боязко!

От і з секретаріатом. Діждались нарешті затвердження, а тепер знову топчимось на місці, не знаючи, що робити. Вийшло, що добивались влади, бігли до неї, а з чим її їдять - невідомо. Знов же, коли б уся ця історія з секретаріатом та не скінчилась грандіозним скандалом, бо поправити попсоване під такий час, коли не знаєш, що завтра обиватель їстиме - просто неможливо. А обиватель же всю вину складає тепер на "свободи" та Керенського⁴⁴, а тоді - на ті ж таки "свободи" та Винниченка складатиме. До того ж і в Ц[ентральній] Раді та в її комітеті есеровська більшість і тепер уже зубами клацає, як би проковтнути секретаріят, навіть не патравши. А тут

ще ті перспективи, про які й Ви пишете: що буде, коли фронт назад рушить?! А рушити може дуже швидко, бо вугілля нема, залізниці й заводи можуть щодня спинитись і вже на фронті робити буде нічого... Веселенька перспектива - нічого казати!

Ну, та цур їй! Вернувсь оце Ан[дрій] Вас[ильович] з Фінляндії, і я вже не редакую "Ради". Хотів був хоч на якийсь час виїхати та відпочити трохи й заразом деяку роботу посунути, та от ніяк не пускають. Тепер з тим з'їздом народів задержався⁴⁵. Проте на цьому тижні таки, мабуть, махну в Кононівку. Коли б не боявся дороги, та не в'язала мене "Історія письменства", що саме друкую, щоденною коректою, то приїхав би до Вас. А втім - може з Кононівки навпростець через Одесу й рушу, якщо коректою мене не дуже засипатимуть.

Ну, бувайте! Та одужуйте хутчий! Цілую Вас.

Ваш *Сергій Єфремов*.

P.S. А Василь Пилипович⁴⁶ з податком за книгарню таки наплутав і мене налякав тією сумою в 3000! От я й бахнув Вам був телеграму, а тепер, після Вашого листа бачу, що дурно Вас і турбував. Ще раз усього доброго!

[Підпис].

ІР НБУВ. - Ф.44. - №434.

¹Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація. - К., 2004. - №1. - С.198-199.

²Там само. - С.201.

³Чикаленко Євген. Щоденник (1918-1919). - К.: Темпора, 2004. - Т.2. - С.37.

⁴Миронець Н. "Теперішні листи колись будуть цінним матеріалом для історії..." (Листування Андрія Ніковського з Євгеном Чикаленком. 1917 рік) // Пам'ять століть. - К., 1997. - №5. - С.24-43; Вона ж. Зепістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України (1917 р.) Листування Є.Х.Чикаленка з В.К.Винниченком та П.Я.Стебницьким // Український історичний журнал. - К., 1997. - №5. - С.119-135; №6. - С.103-122.

⁵Лист Чикаленка Є. до Стебницького П. 2 квітня 1917 р. // Євген Чикаленко. Петро Стебницький. Листування. 1901-1922 роки. - К.: Темпора, 2008. - С.489.

⁶"Нова Рада" - щоденна газета, заснована Товариством для підмоги літератури, науки і штуки, згодом - офіційний орган УПСФ. Виходила в Києві з березня 1917 р. до січня 1919 р. Редактори - А.Ніковський та С.Єфремов.

⁷"Двуглавый орел" - акціонерне підприємство друкарської справи. Виникло в Києві в 1910-1911 рр.

⁸Ніковський Андрій Васильович (1885-1942) - громадсько-політичний діяч, редактор, публіцист. Автор публіцистичних статей, критичних нарисів, передмов до творів Л.Українки, І.Нечуя-Левицького, Г.Квітки-Основ'яненка, упорядник "Українсько-російського словника" та ін. Належав до провідників визвольних змагань 1917-1921 рр. Член Української Центральної Ради (товариш голови) та її Малої Ради. У 1918 р. очолював Український національно-державний союз, опозиційний до гетьманської влади, член його президії. Перший президент Української Національної Ради (1918), міністр закордонних справ УНР у кабінеті В.Прокоповича.

⁹Йдеться про з'їзд ТУП, що проходив 25-26 березня 1917 р. у Києві за участю представників українських громад Полтави, Чернігова, Харкова, Одеси, Житомира, Кам'янця, Катеринослава та інших міст, містечок та сіл України. На з'їзді утворилося дві течії: одна виступала за перетворення товариства в партію із соціалістичною програмою та обрання тактики, спрямованої на здобуття прихильності широких верств населення. Друга течія виступала за загальнонаціональний характер організації. Перемогла перша течія: з'їзд ухвалив перетворити ТУП на партію соціалістів-федералістів. Більша частина попередніх членів партії автоматично перейшла в ряди нової партії, яка виступала за федеративний устрій Росії.

¹⁰Йдеться про українську депутацію із громадських діячів, заступників української молоді, робітників та солдат. Вона подала голові Ради міністрів князю Львову спеціальний меморіал ("Пам'ятку записку") в українській справі. У документі викладалася коротка історія ставлення старого уряду Росії до України і його місцевих органів та були сформульовані прохання: зробити наказ по урядових установах на Україні скасувати обмеження на вживання української мови в адміністрації; призначати крайовими чиновниками людей, знаючих побут і мову народу, а також спеціальних комісарів з українських громадських діячів для нагляду за місцевостями. Депутація просила міністерство юстиції видати наказ про допущення української мови у практичні судові установи на Україні, а міністерство народної освіти - про запровадження української мови в народній школі, середній і вищій; організувати спеціальну підготовку вчителів у народні школи; духовне відомство мало пояснити сільському духовенству потребу заведення зносин з народом українською мовою; повернути окупованим землям - Галичині і Буковині - їх давній громадський лад.

¹¹Леонтович Володимир Миколайович (1866-1933) - громадсько-культурний і земський діяч, письменник, видавець. До 1917 р. - радник Лубенського повітового та Полтавського губернського земств, почесний мировий суддя. Член ТУП та київської Громади, у 1906 р. - один з фундаторів та видавців *"Громадської думки"*, входив до редколегії газети, а потім і *"Ради"*. Працював над російсько-українським юридичним словником. У 1917 р. - член Центральної Ради, 1918 р. - міністр сільського господарства у гетьманському уряді Ф.Лизогуба.

¹²Йдеться про українську маніфестацію, організовану Центральною Радою 19 березня (1 квітня) 1917 р. На неї зібралося близько 100 тис. учасників: українські вояки гарнізону та госпіталів, студенти під керівництвом О.Кошиця співали *"Ще не вмерла Україна"* та *"Заповіт"*, учні, робітники заводів *"Арсенал"* та Гретьєра, урядовці, службовці управління залізничних доріг, телеграфу Південно-Західної залізниці, чиновники пошти і телеграфу, Земського союзу і Союзу міст, галичани.

¹³Винниченко Володимир Кирилович (1880-1951) - письменник, публіцист, політик. Член РУП та УСДРП, за що був арештований і відданий у солдати. Після втечі до 1914 р. перебував в еміграції. Співробітничав з журналами *"Дзвін"*, *"Украинская жизнь"*, *"Промінь"*, газетами *"Слово"* і *"Рада"*. У 1917 р. - один з керівників Центральної Ради, 1918 р. очолював Директорію, редагував *"Робітничу газету"*.

¹⁴Садик Юлія Миколаївна (1888-1928) - дружина Є.Чикаленка, небога його першої дружини М.В.Чикаленко. Після революції викладала німецьку мову у київській гімназії, у 1920 р. виїхала за кордон.

¹⁵Грушевський Михайло Сергійович (1866-1934) - історик, політик, письменник, публіцист, редактор, видавець. У 1917 р. очолив Центральну Раду, продовжував публікуватися у періодичних виданнях. У 1919 р. змушений був емігрувати до Австрії.

¹⁶Йдеться про друкарню *"Петро Барський"*, яка існувала з 1723 р. Друкувала книжки ЛНВ (до 1908 р.), видання Українсько-руської видавничої спілки, *"Історію України-Руси"* та популярні брошури М.Грушевського. Знаходилася за адресою Хрещатик, 40 (будинок не зберігся).

¹⁷Міхновський Микола Іванович (1873-1924) - громадсько-політичний діяч, публіцист, юрист, один з ідеологів українського націоналізму. У роки Першої світової війни мобілізований до російської армії, де виконував обов'язки юриста. У роки української революції сформував Богданівський полк як основу національної армії, організував Український військовий клуб, брав участь у скликанні першого Всеукраїнського військового комітету. Співпрацював з партією хліборобів-демократів, за гетьманського правління опинився в опозиції до П.Скоропадського. У 1917 р. М.Міхновський позивав Є.Чикаленка на суд честі. Позивальник звинувачував Євгена Харлампійовича у розповсюдженні неправдивих пліток про нього. Суть конфлікту викладена в листі Г.Лук'янова та В.Павелка, уповноважених М.Міхновського, до Є.Чикаленка (ІР НБУВ. - Ф.44. - №475).

¹⁸Кононівка - у той час село Пирятинського повіту Полтавської губернії (нині - Драбівського р-ну Черкаської обл.). Восени 1899 р. Є.Чикаленко придбав там маєток, про що писав І.Липі у листі від 4 квітня 1900 р. (Державний архів Одеської області - Ф.164. - Оп.1. - Спр.11. - Арк.29). Розташовувалося воно в 20 верстах від Ягогіна. Маєток Є.Чикаленка мав площу 800 десятин. Складався з будинку, флігеля, господарських будівель, поля, саду і ставків на р.Чугмак.

¹⁹Створений навесні 1917 р. Український військовий комітет почав заходи щодо утворення українських військових частин і зокрема організації українського добровольчого полку. Але вища військова влада, як і російські революційні комітети були проти формування українських військових частин. Відкриту кампанію проти намірів українців повів комісар київської військової округи полковник Оберучев. На українському військовому святі 1 квітня 1917 р., проведеному з ініціативи товариства ім. Полуботка на Сирецькому полі під Києвом, за участю українців з різних військових частин, учасники свята проголосили себе українським полком ім. гетьмана Богдана Хмельницького. Представники російської демократії не визнавали цього військового формування й домагалися, щоб солдати, які увійшли до полку, були відправлені на фронт. Очевидно, ці події і мав на увазі С.Єфремов.

²⁰Йдеться про депутацію Української Центральної Ради в складі В.Винниченка, Д.Корбенка, Письменного, Д.Ровинського, М.Ковалевського, О.Пількевича, О.Чернявського, С.Єфремова, І.Сніжного, Г.Одинця. Вона прибула до Петербурга для доповіді Тимчасовому уряду потреб і домагань українців. Мала чіткі інструкції щодо визначення позиції Тимчасового уряду в українському питанні. Депутація повезла *"Докладну записку делегації Української Центральної Ради коаліційному міністерству та Виконавчому комітетові Ради робітничих та солдатських депутатів"*.

²¹Депутація спочатку відвідала голову Ради міністрів князя Львова, якому перечитала всі домагання. Далі візитувала до міністра народної освіти, з яким обговорила питання про шкільну справу на Україні. Кілька днів добивалися зустрічі з головою Ради робітничих і солдатських депутатів Чхеїдзе, який запропонував всі українські питання відкласти до всеросійського з'їзду.

²²Для розгляду вимог української депутації була сформована спеціальна міністерська комісія у складі С.Котляревського, Щепкина та Леонтєєва. Вона повинна була разом з українцями розглянути їх домагання і лише на підставі поданих нею матеріалів Тимчасовий уряд мав дати відповідь щодо його політики в Україні. Згодом українці зустрілися з комісією і розглянули українську справу.

²³Д.Дорошенко, крайовий комісар Галичини й Буковини, запросив О.Лотоцького на посаду губернського комісара Буковини і в середині травня 1917 р. він виїхав на Буковину.

²⁴Стебницький Петро Януарійович (1862-1923) - громадсько-політичний діяч, публіцист, письменник. Друкувався у "Раді", ЛНВ, "Киевской старине", "Новій громаді", "Селі", "Засіві", "Української життя" та ін. періодичних виданнях. Автор збірника фейлетонів "Під стелями Думи", співавтор праці "Український вояк", споминів та віршів. У 1917 р. призначений комісаром у справах України при Тимчасовому уряді, голова Української національної ради в Петербурзі. У 1918 р. переїхав до Києва, обіймав посади сенатора адміністративного суду, міністра освіти в кабінеті Ф. Лизогуба, з 1919 р. очолював комісію біографічного словника при ВУАН.

²⁵Келлер Георг Зігмунд (1887?-?) - німецький філолог, зять Є. Чикаленка (чоловік Ганни Чикаленко). Наприкінці 1920-х - у 1930-ті роки працював в Українському науковому інституті в Берліні.

²⁶Йдеться про Михайла Грушевського.

²⁷"Народна Воля" - щоденна українська газета, друкований орган Всеукраїнської Селянської спілки і ЦК УПСР. Виходила в Києві з квітня 1917 р. до лютого 1919 р. Головний редактор - М. Ковалевський, секретар редакції - П. Христюк, співробітники - М. Грушевський, М. Шраг, М. Туган-Барановський, М. Біляшівський, В. Самійленко, М. Зеров. Дуже поширена й популярна в Україні (початковий наклад - 200 тис. примірників).

²⁸Христюк Павло Онікійович (1880-1941) - кооператор, політичний діяч, публіцист, співробітник газети "Рада", редактор кооперативного журналу "Комашина" (1916-1917), один з лідерів Української партії соціалістів-революціонерів і Селянської спілки; член Української Центральної Ради та її Малої Ради, генеральний писар.

²⁹Оправхага Петро - сільський писар із с. Кононівка, потім бухгалтер місцевого кредитного товариства. За словами Є. Чикаленка, найосвіченіша і найрозумніша людина на всю округу. Автор сатиричних фейлетонів у "Раді", які публікувала в перекладі російською мовою московська газета "Русские ведомости".

³⁰"Плювіум" - тижневик сатирично-гумористичного напрямку, виходив у Петербурзі з 1905 р. Закритий у адміністративному порядку 1908 р. Редактори-видавці - В. Бреверн і Льобель.

³¹"Історія українського письменства" - наукова праця С. Єфремова, яку випустило у світ видавництво "Український учитель" у Петербурзі за допомогою М. Дмитрієва. Перевидавалася у 1911, 1917, 1924 рр. з доповненнями і уточненнями.

³²Йдеться про книгарню "Удалой книгопродавец", що працювала в Києві.

³³Матушевський Федір Павлович (1869-1919) - громадсько-політичний і кооперативний діяч, редактор, публіцист. Редактор "Громадської думки" (1906, №105-190), співробітник "Киевской старини", "Раді", "Української життя", "Нової громади". Член УРДП, ТУП, партії соціалістів-федералістів, Української Центральної Ради та її Малої Ради, комісії з розроблення негайних заходів для розв'язання продовольчої кризи. У 1919 р. отримав призначення на посаду голови дипломатичної місії УНР до Греції, там згодом і помер.

³⁴Йдеться про сина Є. Чикаленка, Петра, який у 1916-1917 рр. був учасником культурно-освітньої роботи, яку провадила СБУ у багатонаціональних таборах Австро-Угорщини й Німеччини серед військовополонених вояків російської армії.

³⁵Радикально-демократична партія поновила свою діяльність в 1917 р. в Києві і на провінції: її місцеві комітети були засновані на Полтавщині, Чернігівщині, Полтавщині, Київщині. Під час Всеукраїнського національного з'їзду 6-8 квітня 1917 р. відбулося дві наради її членів, на яких вирішили залишити стару назву й програму партії, але ухвалили тимчасовий організаційний статут і обрали тимчасову партійну раду. Зазначена конференція партії відбулася 25-28 червня 1917 р. у Києві в приміщенні Союзу автономістів-федералістів (вул. Володимирська, 42).

³⁶Штейнгель Федір (Теодор) Рудольфович (1870-1946) - український громадсько-політичний і державний діяч, дипломат, колекціонер. Власник м. Городок на Рівненщині. Член української парламентської фракції в І Державній думі. Активний діяч ТУП, член партії кадетів. У 1915 р. - голова комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту.

³⁷В'язлов Андрій Григорович (1862-1919) - юрист, український кооперативний, громадсько-політичний і державний діяч. Депутат І Державної думи, член українського парламентського клубу, ради ТУП, партії кадетів, але фактично стояв на партійних позиціях УРДП. Виступав за автономію України в складі федеративної Росії. З червня 1917 р. - член УПСР, губернський комісар Тимчасового уряду на Волині. У період Української Держави - генеральний суддя, секретар Адміністративного суду Державного сенату, міністр юстиції в уряді Ф. Лизогуба.

³⁸Автор мав на увазі події, що розгорнулися в Києві в липні 1917 р., коли на розподільному пункті в с. Грушки під Києвом солдати-українці (5 тисяч вояків) відмовилися йти на фронт, вимагаючи сформувати з них окрему військову частину - полк ім. гетьмана П. Полуботка. Переговори полуботківців з представниками Центральної Ради та Генерального Секретаріату закінчилися невдало. Полуботківці були незадоволені нерішучістю української влади і почали виступ в Києві: захопили штаб міліції, Печерськ, заарештували начальника міліції й коменданта міста, роззброїли юнкерів. Делегація від полку в складі 20 чоловік (по два представники від кожної сотні) їхала 7 липня до Києва на переговори з представниками Центральної Ради, Генерального Секретаріату та Ради військових депутатів. Але частину делегації заарештували, а частина із запізненням таки дісталася Педагогічного музею. У ході переговорів

полуботківці послабили свої вимоги: відправити полк на фронт в цілісності, визнати його окремим військовим формуванням, але комісар Київської військової округи К.Оберучев дав розпорядження вжити рішучих заходів для роззброєння полку. Заходи В.Винниченка призупинити цю акцію стали безуспішними. Операція з роззброєння полку була здійснена, під час якої загинуло три полуботківці. У результаті зброя перейшла Першому українському полку ім. Б.Хмельницького і виступ полуботківців був ліквідований.

³⁹Василенко Микола Прокопович (1866-1935) - громадсько-політичний і державний діяч, історик права, член НТШ та інших наукових товариств. У 1917 р. - куратор Київської шкільної округи, член Колегії українського генерального суду. У 1918 р. - міністр народної освіти Української Держави, президент Державного Сенату. З 1920 р. - дійсний член ВУАН, другий її президент.

⁴⁰Йдеться про старшого сина Є.Чикаленка - Л.Чикаленка (1888-1965) та його дружину Т.Стахевич, дочку Ганну Чикаленку (1885-1964) та синів Івана (1902-1974) та Петра Чикаленків (1892-1928).

⁴¹Йдеться про збройний напад російських військових частин на Богданівський полк, який 26 липня 1917 р. Центральна Рада відправляла на Південно-Західний фронт. Напад був попередньо організований полковником Оберучевим і закінчився похоронами на Щекавицькому цвинтарі 16 жертв *"тої розлюченої московсько-шовіністичної солдатні"*.

⁴²Корнілівщина - військовий виступ, що відбувся в Росії у серпні 1917 р. Назва походила від ініціатора військової операції - головнокомандуючого військовими силами Росії Л.Корнілова, який організував її з метою придушення революційних виступів та встановлення в країні воєнної диктатури. Виступ підтримали буржуазія та верхівка армії, а також Л.Корнілов отримав зовнішню підтримку Англії, Франції та США. 25 серпня (7 вересня) військові сили Корнілова вирушили на Петроград з вимогами відставки Тимчасового уряду, який дискредитував себе демагогічними обіцянками, та виїзду О.Керенського у Ставку (Могилів). У відповідь на ультиматум О.Керенський оголосив Л.Корнілова заколотником і усунув з посади головнокомандуючого. 30 серпня похід військових загонів Корнілова зупинили загони червоної гвардії і згодом виступ провалився. С.Єфремов написав про ці події статтю *"Корнілівщина"* (Нова рада. - К., 1917. - №127. - 1 вересня. - С.1).

⁴³Як відомо зі *"Спогадів"* Є.Чикаленка, ці слова належали відомому одеському педагогу, члену тамтешньої української громади Л.А.Смоленському (Чикаленко Є. Спогади, щоденник та листування / / Свобода. - Джерсі-Сіті, 1924. - Ч.43. - 21 вересня. - С.3).

⁴⁴Керенський Олександр Федорович (1881-1970) - російський політичний діяч, есер, адвокат за фахом, оратор. У роки лютневої революції - член і товариш голови виконкому Петроградської ради, Тимчасового уряду, Державної думи. У першому й другому коаліційних урядах - військовий і морський міністр, з липня 1917 р. очолював Тимчасовий уряд

⁴⁵Йдеться про підготовку до з'їзду представників національностей з участю грузинів, литовців, татар, латишів, естів, білорусів, молдаван, євреїв, донських козаків і бурятів. Він працював 23-28 вересня 1917 р. у Києві. Делегатами обговорювалося питання про національне самовизначення народів Росії і більшість виступила за її федеративний устрій. Лише один литовський делегат В.Вольдемарас виступив за незалежну Литву. Основні постанови з'їзду: учасники виступили за проголошення Росії федеративно-демократичною республікою; надання кожній національності права на національно-персональну автономію, створення Ради національностей при Тимчасовому уряді та Ради народів у Києві.

⁴⁶Степаненко Василь Пилипович (1855(?) - поч. 1930-х років) - завідувач книгарні *"Киевской старины"* (1902-1919), громадський діяч, популяризатор української книжки, педагог за освітою, приятель Є.Чикаленка.

Старовойтенко И.М. Источники к истории Украинской революции: письма Сергея Ефремова к Евгению Чикаленко. 1917 год

В статье представлены письма украинского политика времен Центральной Рады С.Ефремова к известному общественному деятелю Е.Чикаленку. В них описаны отдельные важные события и отношение к ним автора писем. Ключевые слова: революция, правительство, Центральная Рада, Универсал.

Starovoytenko I.M. Sources for the history of Ukrainian revolution: Serhiy Yefremov's letters to Yevheniy Chykalenko. 1917

The letters of the Ukrainian politician S.Efremov to the well known public figure E.Chykalenko in the period of Centralna Rada are given in the article. Several important political events and the authors attitude to them are shown. Key words: revolution, government, Centralna Rada, universal.

ВЛАСЕНКО В.М.

“ПЕРЕКОНАНИЙ В ТОМУ, ЩО ПРАВДА ВИЩЕ ВСЬОГО”
(Олександр Олесь і паризький тижневик “Тризуб”: листування)

У публікації подано листування Олександра Олеся, українського літератора, з редакцією тижневика “Тризуб”, в якому йдеться про фейлетони поета.

Минулого року виповнилося 130 років від дня народження відомого українського поета-лірика, виразника українського національного відродження і патріотизму в українській літературі першої половини ХХ ст. Олександра Олеся. Він залишив багату і різноманітну творчу спадщину: поезії, проза, драматичні твори, переклади, казки, публіцистика, фейлетони тощо. Незважаючи на велику бібліографію праць про нього¹, ще й сьогодні залишається чимало невідомих або маловідомих сторінок його біографії та творчої спадщини.

Олександр Олесь (Олександр Іванович Кандиба) народився 23 листопада (5 грудня) 1878 р. у Білопільлі. Його батько Іван Федорович працював на рибних промислах в Астрахані, мати Олександра Василівна доглядала за дітьми. По батьківській лінії майбутній поет походив з чумаків, по материнській - з кріпаків. У Білопільлі він закінчив початкову школу та двокласне училище. Проте найкращі роки дитинства, на думку поета, провів у с.Верхосулка, нині Білопільського р-ну, куди щоліта приїздив до маєтку батьків матері - Василя і Марфи Грищенків. Сім'я рано втратила батька, а згодом помер і батьків брат, дядько Василь, який матеріально підтримував осиротілу сім'ю.

У 1893 р. Кандиби переїхали до материнських родичів у Суми. Олександра Василівна знімала перший поверх будинку на вулиці Петропавлівській. Саме цей будинок поет упродовж тривалого часу вважав за рідний. Звідси 1898 р. він поїхав на навчання до Деркачівської хліборобської школи (училище). Там брав участь у театральних виставах, видавав і редагував журнал “Комета”. Неодноразово відвідував Харків, виступав на літературних вечірках, бував у театрах, вдома у відомого журналіста С.Яблоновського, який був одним з перших критиків його поезій, в родині Алчевських.

Закінчивши 1902 р. школу, Олександр Олесь вступив до Київського політехнічного інституту вільним слухачем, але, не маючи змоги заплатити за навчання, кинув інститут і працював практикантом на Миколаївському цукровому заводі (нині с.Жовтнєве Білопільського р-ну) П.Харитоненка. Там організував театр і виступав у різних п'єсах. У Сумах він жив у будинку Кравченка по вулиці Новомістенській. Наступного року став студентом Харківського ветеринарного інституту й одночасно під час літніх канікул служив у земстві статистиком, зокрема 1903 р. у Слов'янську, де і познайомився з майбутньою дружиною Вірою Антонівною Свадковською. Великий вплив на рішення писати твори тільки українською мовою справило свято відкриття 1903 р. у Полтаві пам'ятника І.Котляревському, де він познайомився з багатьма українськими письменниками.

У 1905-1906 рр. О.Олесь публікується в часописах “Багаття” та “Розвага”, ялтинській газеті “Русская Ривьера”. 1907 р. завдяки підтримці О.Єфименко, О.Лотоцького та П.Стебницького побачила світ перша збірка його поезій “З журбою радість обнялась”². Наступного року Олександр Іванович закінчив інститут. З вересня 1909 р. по лютий 1919 р. жив у Києві та Пущі-Водиці, працював ветеринарним лікарем

на Київських міських скотобійнях, завідуючим відділами закупівлі худоби і коней Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Земського союзу допомоги хворим і пораненим воїнам, відділу реквізицій цукру в “Центроцукрі”, редактором “Літературно-наукового вісника” (ЛНВ), секретарем редакції газети “Відродження” (до гетьманського перевороту), завідуючим літературним відділом газети “Трибуна”, дивізійним ветеринарним лікарем 1-ої дивізії Українських січових стрільців (1918-1919), був членом Українського товариства ветеринарних лікарів (з 1917 р.)³. Твори поета публікувалися в збірках “Для всіх” (Львів), “Досвітні огні” (Київ), “З неволі” (Вологда), “Українська муза” (Київ).

У Києві О.Олесь відвідував театри, клуби, де збиралася українська інтелігенція, зустрічався з Л.Українкою, М.Леонтовичем, М.Лисенком. У Києві вийшли третя (1911) і п’ята (1917) збірки “Поезії”, “Драматичні етюди. Книга IV” (1914), низка поетичних етюдів, казок і творів для дітей. Друкувався в періодичних виданнях ЛНВ, “Рада”, “Рідний край”, “Село”, “Українська хата”. Напередодні Першої світової війни він побував у Галичині, де зустрівся з О.Кобилянською, М.Коцюбинським, І.Франком, лікувався в Італії та Франції.

На початку лютого 1919 р. О.Олесь виїхав з Києва до Вінниці, а звідти до Будапешта, де 23 лютого в якості аташе приєднався до Дипломатичної місії УНР в Угорщині. За визнанням голови місії М.Галагана, завдання налагодити зв’язки з літературно-публіцистичними колами цієї країни поет виконав блискуче. Проте 21 березня, коли в Угорщині вже почали розгортатися революційні події (“більшовицький переворот”, за визначенням О.Олеся), він вибув у відрядження до Відня⁴.

Олександр Олесь працював у Посольстві УНР в Австрії. У Відні він здійснив закупівлю медичних інструментів і медикаментів для Головного військового ветеринарного управління УНР (1919), був одним з ініціаторів відкриття Українського клубу, особисто сприяв заснуванню Українського вільного університету (1921), надавши на цю справу в заставу наклад своєї книжки на суму більше 100 тис. крон⁵. Поет друкувався в часописі “Воля”, заснував журнали “На переломі” та “Сміх”, був одним з організаторів і заступником голови Союзу українських журналістів і письменників (СУЖіП), співпрацював з Комітетом допомоги голодуючим в Україні, який очолював М.Грушевський, взяв участь у Міжнародному конгресі преси та Конгресі вільної думки, що відбулися 1921 р. в Празі. На другому конгресі навіть прочитав свій вірш, присвячений спеціально “*Voln-ii Myslen-ii*”. У Відні побачила світ сьома збірка поезій “*Чужиною*” (1919), сатирична збірка “*Перезва*” (1921). Поезії другої збірки позначені тонким гумором, який подекуди переходив у сарказм, іронію та самоіронію, дошкульною викривальною сатирою проти тих, хто компрометував Україну та уряд УНР, переймався власними інтересами, забувши про свою місію за кордоном. У Відні вийшла друком низка казок та творів для дітей. Його поезії публікувалися (під псевдонімом О.Семмо) в періодичних виданнях “*Наша зоря*” (Ланцут, Каліш), “*Промінь*” (Ланцут, Стшалков), що виходили в таборах інтернованих вояків Армії УНР в Польщі⁶.

На початку 20-х років ХХ ст. головним осередком української еміграції стає Чехословаччина. З ініціативи емігрантів та фінансової підтримки чеської влади в цій країні почали діяти Український вільний університет, Українська господарська академія, Український високий педагогічний інститут ім. М.Драгоманова, Українська студія пластичного мистецтва, Українська гімназія, численні громадські організації, виходила українська преса. Сюди переїхало чимало українських емігрантів з інших країн. Серед них - О.Олесь.

У лютому 1923 р. в Берліні відбулося возз'єднання родини Кандиб. Дружина Олеся Віра Антонівна із сином Олегом покинула Україну і провела спільно з Олесем в німецькій столиці наступні два місяці. 1 травня 1923 р. Олесь з родиною переїздить до Чехословаччини, де проведе завершальну частину свого життя⁷. Він жив у містах Бржежани, Маріанське Лазне, Прага, Ржевниці, селах Слоуп, Горні Черношице та інші.

У чеській столиці О.Олесь відзначив кілька своїх творчих і життєвих ювілеїв. Організатором святкування 50-ліття від дня народження поета був Український республікансько-демократичний клуб⁸. Олександр Іванович був почесним головою Союзу українських журналістів і письменників на чужині, з 1931 р. - почесним доктором (*honoris causa*) філософії Українського вільного університету. Його твори декламувалися на святочних і жалібних академіях та зібраннях, присвячених національним святкам (Шевченківське свято, проголошення незалежності України, День Сорборності, День Українського війська), історичним подіям (бої під Крутами та Базаром, проголошення самостійності ЧСР) та особам (О.Кобилянська, Т.Масарик, І.Мазепа, П.Орлик, С.Петлюра, П.Холодний). Він підтримував дружні стосунки з тими, хто народився чи жив на його малій батьківщині - Сумщині. Про це свідчить його листування з П.Зайцевим, І.Кобизьким, К.Мацієвичем, І.Мірним, І.Трубою, В.Филоновичем⁹.

У Празі поету вдалося видати збірки поезій *"Цвіте трояндами..."* (1939) та оповідань *"Рудько"* (1928, під псевдонімом О.Лелека), сатиричну п'єсу *"Вилітали орли"* (1938, під псевдонімом В.Валентін), окремими книжечками вийшли казки *"Івасик-Телесик"* (1925), *"Злидні"* (1926), *"Солом'яний бичок"* (1928), *"Грицеві курчата"*, *"Микита Кожум'яка"* (1929), *"Лісовий лицар Ох"* (1938), *"Напровесні"* (1941), перевидано твори для дітей, написані ще до еміграції. Українська драматична студія в Празі під керівництвом М.Садовського поставила п'єсу О.Олеся *"Осінь"*.

Олександр Іванович не був аполітичною людиною. Він публічно декларував відданість ідеалам Української Народної Республіки. Його поезії, фейлетони публікувалися на сторінках преси Державного Центру УНР. Він з повагою ставився до діяльності провідників української еміграції Симона Петлюри та Євгена Коновальця, листувався з головою Ради Народних Міністрів УНР в екзилі В.Прокоповичем. Під враженням трагічної смерті лідера ОУН Є.Коновальця написав поезію *"Терновий вінок"*. Твори поета друкувалися на сторінках емігрантських журналів *"Визволення"*, *"Вольное казачество"*, *"Гуртуймося"*, *"Кубанський край"* (Прага) та інші.

Неодноразово О.Олесь бував на Закарпатті та Галичині, де видавали його твори, ставили його п'єси (*"Над Дніпром"* у театрі *"Нова сцена"*, що гастролював Закарпаттям, *"Ніч на полонині"* у Львові), писали музику на його вірші. У Львові побачили світ *"Княжа Україна"* (книга VIII), десята й одинадцята книги поезій (1930-1931), казка *"Лисичка, котик і півник"* (1924) та інші.

У травні 1944 р. в Олександра Івановича загострилася хвороба печінки. Його поклали до лікарні, а 22 липня поета не стало. Поховали його на Ольшанському кладовищі в Празі 29 липня 1944 р.

Однією з маловідомих сторінок біографії О.Олеся є його співпраця з редакцією громадсько-політичного й літературно-мистецького тижневика *"Тризуб"*¹⁰, що виходив 1925-1940 рр. у Парижі. Цей друкований орган Державного Центру Української Народної Республіки в еміграції був створений з ініціативи Голови Директорії УНР Симона Васильовича Петлюри. Зареєстрований він був на ім'я І.Косенка (адміністратор). Головний редактор - В'ячеслав Костянтинович Прокопович, а в 1940 р. - Олександр

Якович Шульгин. На сторінках часопису висвітлювалися суспільно-політичні, економічні й культурні процеси, що відбувалися в радянській Україні, західноукраїнських землях і еміграції, ставилося питання про стан української справи на міжнародній арені. У тижневику друкувалися роботи Д.Геродота, Д.Дорошенка, В.Заїкіна, Г.Лазаревського, М.Лівицького, О.Лотоцького, К.Мацієвича, С.Наріжного, В.Садовського, В.Сальського, С.Сірополка, О.Удовиченка, А.Яковліва та інших. У рубриці *“Маленький фейлетон”* публікувалися сатирично-гумористичні поетичні та прозові твори Олександра Олеся під псевдонімами Нем-Тудо та В.Валентін (Валентин). Крім того, на сторінках тижневику подавалися і вірші поета, присвячені національній трагедії - Голодомору 1932-1933 рр. в Україні¹¹.

Епістолярна спадщина поета широка і різноманітна. Вже публікувалося листування О.Олеся з Х.Алчевською, В.Вовк, М.Горьким, М.Грушевським, С.Єфремовим, О.Кошицем, А.Ніковським, П.Стебницьким, В.Стефаником, Є.Чикаленком, М.Шаповалом¹², українськими вищими навчальними закладами і громадськими організаціями за кордоном¹³. В еміграційному архіві О.Олеся (ф.114), що зберігається у Відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, відклаталося чимало листів головного редактора й адміністратора паризького *“Тризуба”* до поета і в зворотному напрямку, від сторонніх осіб до Олександра Івановича щодо діяльності тижневику.

Подані нижче 24 листи публікуються вперше. Серед них - від В.Прокоповича до О.Олеся - 15, О.Олеся до В.Прокоповича - 6, С.Сірополка до О.Олеся - 1, І.Косенка до поета - 2. Листи датуються 1927-1936 рр. У них піднімається широке коло різноманітних проблем особистого й громадського характеру:

- умови співпраці (коректура, пересилання матеріалів, підстави відмови у публікації фейлетонів) О.Олеся (а також і його сина О.Ольжича) з тижневиком та оплати творів поета (№№1-5, 7, 9, 11, 12, 16, 17);
- оцінка редактором і співробітниками *“Тризуба”* фейлетонів та інших творів Олександра Івановича (№№2, 12, 16, 19, 20);
- робота редакції тижневику (№№6, 10, 15, 23);
- умови життя поета та його близьких (№№7, 8, 17);
- відносини О.Олеся з видавцями (№№7, 19);
- помилки редакції, які стосувалися публікації творів поета на сторінках *“Тризуба”* (№№8, 10, 22);
- реакція окремих представників еміграції на фейлетони О.Олеся та ставлення до цього поета (№13);
- оцінка О.Олесем діяльності окремих політичних емігрантів (№14);
- репресії проти української інтелігенції в радянській Україні (№18);
- продаж книг О.Олеся (№№20-23).

Як із самих фейлетонів, так і листів впливає, що Олександр Олесь критично ставився до діяльності деяких емігрантів і негараздів у емігрантському середовищі. Окремі листи поета засвідчують його життєве кредо, показують складні умови життя в еміграції.

Листи публікуємо з максимальним збереженням орфографічних, пунктуаційних і стилістичних особливостей мови їх авторів. Нерозбірливі слова позначено трьома крапками в квадратних дужках [...]. Упорядником уточнено дати окремих листів.

¹¹Коротка бібліографія праць про Олеся // *“Я ще вернусь...”* Олександр Олесь і Білопільщина: Науково-популярне видання. - Суми: Вид-во СумДУ, 2008. - С.194-214; *Власенко В.М., Садівничий В.О.*,

Ткаченко О.Г. Панорама Олесьових праць // Вісник Сумського державного університету. Сер.: Філологія. - 2008. - №2. - С.24-42.

²Лотоцький О. Зустріч у Петербурзі // Поет з душою вогняною. Олександр Олесь у спогадах, листах і матеріалах. - К.: Дніпро, 1999. - С.25-26.

³Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України (далі - ВРФіТ). - Ф.114. - Спр.406. - Арк.63в.

⁴Матяш І.Б., Мушка Ю.Ю. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи. - К.: ВД "Києво-Могилянська академія", 2005. - С.25, 85.

⁵ВРФіТ. - Ф.114. - Спр.2171. - Арк.1.

⁶Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.). - Львів, 2002. - С.243, 269.

⁷Зілинський Б. Переїзд Олександра Олесь до Чехії в 1923 році // Зерна. - Львів; Цвікау; Париж, 1994. - №1. - С.20.

⁸З кола друзів О. Олесь. Олександр Олесь і Український республікансько-демократичний клуб у Празі / Передмова, упорядкування і коментарі В.М.Власенка // "Я ще вернусь..." Олександр Олесь і Білопільщина. - С.169-171.

⁹Василенко Н. Листи Олександра Олесь до Івана Труби // Хроніка 2000. - К., 1999. - Вип.29-30. - С.243-245; "Я ще вернусь..." Олександр Олесь і Білопільщина. - С.101-150.

¹⁰Животко А. Історія української преси. - Мюнхен, 1989-1990. - С.284; Тимошик М. Українознавство у Франції // Українознавство: електронне фахове видання. - К., 2002. - Ч.3(4). Режим доступу до журналу: www.ualogos.kiev.ua/text.html?id=15482&category=8&search=тимошик; Богуславський О.В. Консолідація як національна ідея: об'єднувальна місія громадських форумів української еміграції в публікаціях часопису "Тризуб" // Вісник. - Донецьк, 2007. - Вип.9. - №1. - С.17-21; Власенко В.М. Проблема Голодомору 1932-1933 рр. в Україні на сторінках паризького "Тризуба" // Сумська старовина. - 2007. - XXI-XXII. - С.176-194.

¹¹Олесь О. Голод // Тризуб. - 1933. - №34. - С.13.

¹²Коцюбинська М. Невідомі листи О.Олесь до В.Вовк // Сучасність. - 1996. - №3-4. - С.137-139; Вона ж. Невідомі листи Василя Стефаника до Олександра Олесь // Там само. - №10. - С.162-163; Листування Михайла Грушевського / Епістолярні джерела грушевськознавства. - Т.1. / Упоряд. Г.Бурлака. - К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. - С.221-269; Пархоменко Л. Листи Олександра Кошиця до Олександра Олесь // Український музичний архів. - 1999. - Вип.2. - С.192-199; Поет з душою вогняною. Олександр Олесь у спогадах, листах і матеріалах / Упоряд. І.М.Лисенка. - Нью-Йорк; К.; Львів, 1999. - С.134-173; Лисенко Н. З епістолярію О.Олесь (еміграційний період) // Слово і час. - 2000. - №10. - С.51-69; Вона ж. Творчі матеріали та листування О.Олесь в його еміграційному архіві // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія / Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. - К., 2007. - Т.3. - С.95-159; Вона ж. О.Олесь. Опис фонду // Там само. - С.374-438 та ін.

¹³Власенко В.М. Олександр Олесь і перша вища українська школа за кордоном // "Я ще вернусь..." Олександр Олесь і Білопільщина: Науково-популярне видання. - Суми: Вид-во СумДУ, 2008. - С.151-162; Він же. Олександр Олесь і Український республікансько-демократичний клуб у Празі // Там само. - С.163-174.

№1

ЛИСТ В. ПРОКОПОВИЧА ДО О.ОЛЕСЯ

25 лютого 1927 р., Париж

В[ельми]ш[ановному] Д[обродіє]ві О.Олесеві.

Вельмишановний Олександр Івановичу!

Спасибі Вам велике за Вашу ласкаву згоду допомагати нам. Дуже раді. Кілька день тому вислали Вам 200 франків. Умови звичайно при[й]маємо. Гроші висилатимемо по змозі регулярно. По штучно, той й по штучно. Гаразд. Вас же просимо з свого боку щотижня озиватися, хоч коротко. Щодо прикровенности, то можете бути спокійними: ми не розголошуватимемо. Отже дождатимемо листів.

Гроші платимемо раз на місяць. Бувайте здорові і Богу милі. Нас не забувайте. Пан Чикаленко¹ Вас вітає.

Ваш В. Прокопович

ВРФіТ, ф.114, спр.2195, арк.1. Машинописний оригінал. Бланк.

№2

ЛИСТ В.ПРОКОПОВИЧА ДО О.ОЛЕСЯ

7 березня 1927 р., Париж

*В[ельми]ш[ановному] Д[обродіє]ві О.Олесеві.**Вельмишановний Олександр Івановичу.*

Два фельетони Ваші (про Мякотіна² та “нечто фантастическое”³), спасибі Вам, одержали. Перший вже в друкарні і йде в цьому числі. Само собою, що як матимемо які зауваження чи скорочення, то робитимемо за Вашою згодою. Дещо, на нашу думку, слід би було скоротити в останньому фельетоні. Завтра проект Вам вишлемо. Звичайно ж ніяких змін, як бачите з першого фельетону, де не перемінено “ніже тії коми”, не робимо. Листи здебільшого виходять регулярно, але трапляються випадки, хоч і рідко, що пропадають, тому завжди краще посилати рекомендованими. Майте на увазі, що поштові видатки повертаємо: раз на місяць разом з гонораром висилатимемо Вам покриття всіх витрат поштових за місяць, але Ви вже самі присилайте так само раз на місяць повідомлення, скільки саме витратили на пошту. “Посл[едние] Нов[ости]”⁴ і “Возрождение”⁵ контора висилає Вам акуратно. Тепер справа гонорару: платимо, згідно з Вашим побажанням “по штучно”, але уговоримося так: “штуку” рахуватимемо дві сторінки чи до двох (це власне норма, більше як три сторінки ми на фельетон могли б відводити тільки в окремих випадках, коли щось таке, що в менше не вкладається). Отже вважаємо кожен фельетон від одної сторінки до трьох. Фельетон до двох сторінок має свій Фікс, хоч би він був і найкоротший, - 50 франків “штука”. А як він більший від двох сторінок, то те, що зверху ми рахуємо вже окремо, виплачуючи до Фіксу в додаток по 25 фр[анків] за сторінку зверх умовлених. Чи згода Ваша на таку комбінацію?

Питаєте, яке враження від фельетонів. Читальник ще не озвався. Нехай до нього дійдуть ще фельетони. Хоч наперед можна сказати, що саме цього бракувало “Тризубові”. А мені фельетони подобаються і, диктуючи їх машиністові, почувую велику приємність і розвагу. Останнього доктор, якому Ваші “привіти” передано, читав вголос редакційній братії і всім ст[р]ах [як] припав до вподоби.

Бувайте здорові і Богу милі.

*Ваш В.Прокопович**ВРФіТ, ф.114, спр.2195, арк.2-2зв. Машинописний оригінал. Бланк.*

№3

ЛИСТ В.ПРОКОПОВИЧА ДО О.ОЛЕСЯ

8 березня 192[7] р., Париж

Вшановний Олександр Івановичу.

Посилаю Вам дублікат фельетону з нашими одмітками. Якщо згода, то черкніть на одкритті одне слово: “згода”. Якщо не з усім згодні, то повертайте фельетон з Вашою остаточною редакцією: так і пустимо.

Бувайте здорові і не забувайте.

З пошаною щирою

*В.Прокопович**ВРФіТ, ф.114, спр.2195, арк.3. Машинописний оригінал. Бланк.*

№4

ЛИСТ В.ПРОКОПОВИЧА ДО О.ОЛЕСЯ

10 березня 192[7] р., Париж

*В[ельми]ш[ановному] Д[обродіє]ві О.Олесеві.**Вельмишановний Олександрє Івановичу!*

Досі Ви вже, певно, маєте мій лист з 7.ІІІ ч. 32 і знаєте, що “русь. медведі”⁶ благополучно прибули до Парижу, а сьогодні рушають далі в світ в числі 11 “Тризуба”. Що не з’явилися раніше, то тому, що ми виходимо по четвергах ввечері, значить число 10, помічене 6-м, фактично вийшло ще 3-ього, а матеріал до нього був зданий останній (передова) в понеділок, 28-го. Отже туди “медведі” потрапити ніяк не могли. Майте до того на увазі, що ми мусимо для друкарні весь матеріал перебивати на машинці. Ми самі зацікавлені, щоб у кожному числі був Ваш фельєтон. На наступне забезпечені: маємо “нечто фантастическое” (просимо, не зволікаючись, повернути); а далі найкраще б було, що Ви планували так, щоб ми кожної п’ятниці чи найпізніше суботи одержували від Вас те, що має з’явитися в наступному числі через тиждень. Добре було б, також, мати хоч один фельєтон, такого типу, що йому старість не страшна. В запасі на кожний випадок.

Підпис одразу ставте такий як хочете: бо сьогодні Ваша листівка б спізнилася на півгодини і вже було дано дозвіл на друк числа. А тепер Вад лентина⁷ ще виймемо з машини.

Бувайте здорові і Богу милі.

*В.Прокопович**ВРФіТ, ф.114, спр.2195, арк.4. Рукописний оригінал.*

№5

ЛИСТІВКА В.ПРОКОПОВИЧА ДО О.ОЛЕСЯ

21 березня 1927 р., Париж

Вельмишановний Олександрє Івановичу!

Так сталося, що листа Вашого одержали ми тільки сьогодні. Таким побитом і прислане запізнилося і не могли ми вволити своєчасно Вашої волі щодо грошей. Вибачте, бо Ви дожидали. Гроші висилаємо Вам за цей місяць завтра, 22-го у вівторок. Цими днями напишу. Дожидаємо присилки матеріалу далі.

*Ваш В.П[рокопович]**ВРФіТ, ф.114, спр.2195, арк.5. Рукописний оригінал.*

№6

ЛИСТІВКА В.ПРОКОПОВИЧА ДО О.ОЛЕСЯ

3 травня 1927 р., Париж

Воїстину воскресє, дорогий Олександрє Івановичу! Дякую за пам’ять і взаємно вітаю. Що мовчу, то на листи я важкий, до великодніх вакацій не встиг написати того

листа, що мав Вам писати, тому так і вийшло, лист за мною, а припущення про гнів ніякого ґрунту під собою, звісно, не має. Звідки Ви взяли? За прислане спасибі: “творіть і впредь такеж”, то [...]. Сьогодні “Тризуб” оживає знов і ми беремося до роботи. Всього кращого.

Ваш В.П[рокопович]

ВРФіТ, ф.114, спр.2195, арк.6. Рукописний оригінал.

№7

ЛИСТ О.ОЛЕСЯ ДО В.ПРОКОПОВИЧА

22 червня 1927 р., м.Горні Черношиці⁸

Дорогий В'ячеслав Константиновичу!

Одержав. Дуже, дуже вдячний. Тепер я в великому боргу перед редакцією. Відроблю. Дайте мені лише трошки відпочити після пережитого за останні місяці. Скажу Вам одверто, довірочно, що доводиться мені обідати, обідати раз на тиждень, часом забуваю - коли обідав. Це відбивається, очевидно, на загальному стані здоров'я, на нервах. І це б не біда, та часом боляче робиться, коли Олег⁹ замість обіду їсть хліб з цукром. (Це після двох плевритів¹⁰!) І ніяк я ради не можу собі дати. Ні готових книжок, ні рукописів не можу продати, та й нікому. Студинські¹¹, Галущинські¹² лише обіцяють медоточивими устами, тільки дурять і затягують петлю на шиї. Навіть такі висококваліфіковані громадяне, як Мир. Січинські¹³ видурюють у мене речі, друкують, обіцяють “обов'язково коло 5 листочків” виплатити гонорар, їдуть домів і ні звуку! Америка загалом мені винна декілька тисяч доларів і хоч би цент! Якомусь жуліку Крамару в Монреалі, що перебрав мої книжки, я вислав навіть замовлень на 400 доларів з канадійських книгарень!..

Дійшов я до певної роспуки¹⁴ і не знаю - чим все це скінчиться.

Стипендії (800 корон) у мене стає на ? години, щоб заплатити частину боргів. Словом – виходу не передбачається. Вибачте, що пишу Вам про сі речі: я хотів би лише, щоб була Вам зрозуміла неделікатність... Що сталося з журналом? Чому ні Сір[ий]¹⁵, ні я не одержали в понеділок, як звичайно? Мабуть технічні перешкоди трапились?!

Писатиму Вам незабаром, але зараз не можу, не можу розігнати настирливих, буденних турбот і зосередитись на чомусь.

Листа мого не читайте, перекажіть лише привід нашим спільним знайомим.

Буду радий одержати від Вас кілька слів.

22/VI[19]27

Ваш О.Ол[есь]

ВРФіТ, ф.114, спр.260, арк.1-Ізв. Рукописний оригінал.

№8

ЛИСТІВКА С.СІРОПОЛКА¹⁶ ДО О.ОЛЕСЯ

29 серпня 1927, м.Горні Черношиці

Дорогий Олександр Івановичу!

О.М. Т-ий вже з 15-го ц[ього] м[ісяця] жиє в Празі, а ключ від Вашого помешкання знаходиться у нас. Сьогодні передам листоноші Ваше розпорядження щодо

кореспонденції. Не розумію, як могла редакція “Тр[изубу]” пустити чужий фельєтон з Вашим підписом¹⁷. Здається, В[’ячеслава] К[остянтинови]ча¹⁸ немає зараз в Парижу, він же є десь на селі, а тому затримується його відповідь на Ваш лист.

Стецько ще гостить у Равичів¹⁹. Думаю, що повернеться числа 5-6 вересня.

Я і всі наші вітаємо Вас і Вашу родину. Бажаємо Вам всього доброго. До скорого побачення.

Ваш Ст. Сірополько

ВРФіТ, ф.114, спр.1628, арк.2. Рукопис.

№9

ЛИСТ В.ПРОКОПОВИЧА ДО О.ОЛЕСЯ

2 грудня 1927 р., Париж

В[ельми]ш[ановному] панові О.Олесеви

Вельмишановний і дорогий Олександрє Івановичу!

Давно вже од Вас нічого не чути. Як ся маєте? Чи Ви, може, на нас гніваєтеся? За що? Завжди високо ставлячи цінне співробітництво Ваше, пригадуємося ласкавій пам’яті Вашій. Може б Ви були ласкаві, як раніше, надсилати фел’єтони; були б дуже вдячні. Може пощастило б хоч з нового року нам налагодити цю справу на старих умовах, як було у нас: тоб[то] Ви нам присилаєте фел’єтони щотижня, а ми Вам висилаємо на місяць 300 фр[анків]. Дожидаємо ласкавої одповіді Вашої.

Бувайте здорові і Богу милі.

В.Прокопович

ВРФіТ, ф.114, спр.2195, арк.7. Рукописний оригінал.

№10

ЛИСТ В.ПРОКОПОВИЧА ДО О.ОЛЕСЯ

16 грудня 1927 р., Париж

В[ельми]ш[ановному] Панові О.Олесеви

Вельмишановний і дорогий Олександрє Івановичу,

Листа Вашого з 8.XII одержав. Мені дуже прикро, що поза всяким бажанням із своєї сторони зробив Вам неприємність. Сталася ця справа через літній час. Я півтора місяці був відсутній в Парижу і тоді редагував “Тризуб” не я. Коли я одержав “Тризуба”, де під фельєтоном, зданим ще за моїх часів, замість підписа Оаес чорним по білому стояло Олесь, це мене сильно вразило і я зараз же написав до Парижу, запитуючи, як це сталося і вимагаючи, щоб зараз же було спростовання. Отже в цій історії моя відповідальність являється більше формальною, ніж фактичною. Одповідь на листа Вашого було передано редакції, бо, і повернувшись, я ще не одразу вступив в свої обов’язки. Що ж до того, чому не було уміщено Вашого листа одвертого, то 1. він прийшов після того, як уже в “Тризубі” з’явилося спростовання, а 2. як Ви бачите, це сталося з вини редакції, коректи, друкарні, а ні в якому разі не автора фельєтона, який ніколи в думках не покладав підписуватися чужим ім’ям (уже перед тим давніше було уміщено в “Тризубі” його

фельетон під підписом Оаес²⁰). Отже за нашу, “Тризуба”, вину не можна було нам же таки нападатися на невинного чоловіка.

В кожнім разі прошу вірити, що мені боляче на саму думку, що й проти своєї вини ми заподіяли Вам неприємність і прикрість.

Ще раз прошу вибачити. Хотілося б думати, що це вияснює непорозуміння і що ми по старому матимемо Вас своїм співробітником. Дожидатиму відповіді від Вас.

Олегові досі не платили, бо нікому гонорарів не платимо: з грошима скрутно. Надіюся на кінець року сплатити.

З своєї сторони ще раз нагадаю Андрію Миколаєвичу²¹ про його обіцянку. Знов же мені неприємно, що її недодержання спадає на мене, бо через мене йшла ця справа. Отже вважаю за свій обов’язок робити все, щоб її полагодити.

З правдивою пошаною

В.Прокопович

P.S. Персонально Вам не писав я сам тому, що весь час і увага були зайняті судовою справою²², яку ледве тепер видихаю і повертаюся до нормальної роботи.

ВРФіТ, ф.114, спр.2195, арк.8-8зв. Машинописний оригінал. Бланк.

№11

ЛИСТ В.ПРОКОПОВИЧА ДО О.ОЛЕСЯ

18 квітня 1928 р., Париж

Шановному Добродієві п. О.Олесеви

Вельмишановний Добродію,

Редакція “Тризуба”, готуючись до складання числа, присвяченого смерті світлої пам’яті С.Петлюри, нагадує Вам про це і просить повідомити негайно, що Ви мали б надіслати до цього числа. В разі Вашої ласкавої згоди взяти участь дуже просили б Вас мати на увазі, що статті призначені для цього числа мають бути в Парижі в розпорядженню редакції ніяк не пізніше 18 травня ц[ього] р[оку].

З правдивою повагою

В.Прокопович

ВРФіТ, ф.114, спр.2195, арк.9. Машинописний оригінал. Бланк.

№12

ЛИСТ В.ПРОКОПОВИЧА ДО О.ОЛЕСЯ

4 серпня 1928 р., Париж

В[ельми]ш[ановному] Панові О.Олесеви

Високоповажний Олександрі Івановичу,

Хоч як Ви знаєте, віршів ми не друкуємо, але для Вашого фел’етона, такого живого і характерного зробили виняток. Якщо появлення його в “Тризубі” дало Вам приємність, тим краще.

Якщо матимете що чи прозою, чи в віршах на біжучі теми - повторюємо своє прохання - прислати. Тільки знову наперед просимо не гніватися, якщо і не з’явиться. Буває, поки прийде, запізниться. Буває, що в наших умовах в Парижі, не є цікавим те,

що підходить для Праги, а бувають і причини чисто технічного порядку. В кождім разі завжди дуже радий, коли Ваше ім'я прикрашує сторінки "Тризуба".

Контора цими днями вислала Вам в рахунок гонорару 300 фр[анків].

Згідно з Вашим бажанням Олегові вислано також на адресу П.І.Холодного²³ окремо 200 фр[анків] авансом під його статті, які я дуже ціную. Пишу йому одночасно.

Бажаю Вам всього кращого.

В.Прокопович

ВРФіТ, ф.114, спр.2195, арк.10. Машинописний оригінал. Бланк.

№13

ЛИСТ О.ОЛЕСЯ ДО В.ПРОКОПОВИЧА

23 березня 192[9]²⁴ р.

Дорогий В'ячеслав Константиновичу!

Сьогодні був у мене Оп.М.Андрієвський і приніс мені сумні вістки. Мій фельєтон "З нашого спорту"²⁵ викликав безмежне обурення серед шелухінсько-шаповалівських кол. Були навіть збори з цього приводу, на яких заповіджена мені війна люта, безпощадна. Генерал П.²⁶ сказав, що він боронитиме честь шаблею! Шелухін²⁷ написав великого вірша про мене, як про "польського запродавця" і взагалі людину, яку треба засудити на шибеницю. Дано розпорядження анулювати в Америці акцію "ювілейного дару"²⁸ і т.п. Словом, я мушу купувати пугач²⁹, коли хочу ще пожити на світі. Найбільша образа полягає в тому, що я "змішав з бандитами" їхні величності. Самі ганьблять всіх прилюдно, як тільки хочуть і не терплять навіть найделікатнішого гладження проти шерсти.

Я знаю, що ці "громадські діячі" полізуть в мою брудну білизну, підрахують скільки я випив пива, знаю, що обвинуватять мене у всіх гріхах - це ще півбіди. Але буде для мене трагедія, коли вони позбавлять мене стипендії. У мене лишаться тільки борги і не буде навіть мотузки, щоб повіситись. Мабуть доведеться мені перейти на прозу. На всякий випадок посилаю Вам ще два вірша. Дуже мені не радять посилати "Енея"³⁰, де бачуть образу галичан, але я посилаю, переконаний в тому, що правда вище всього, що я виконую громадський обов'язок.

Нехай зміст сього листа залишиться між нами.

Ваш О.Ол[есь]

ВРФіТ, ф.114, спр.258, арк.1-1зв. Рукопис.

№14

ЛИСТ О.ОЛЕСЯ ДО В.ПРОКОПОВИЧА

26 квітня 192[9]³¹ р., м.Горні Черношиці

Дорогий В'ячеслав Константиновичу!

Маємо новий центр, нову владу, ледве що зпечену³². Звучить гордо, хоч і не так оригінально. Зараз у мене в руках "Анкета, видана Військовою комісією при Директорії У.Н.Р. на підставі §5 Статуту Пропам'ятного Хреста".

§20 Анкети звучить так: "Визнаю Акт 21/І 1919 року³³, як рівно ж стою на засадах конституції 28/І року 1919³⁴ і буду боронити соборність і самостійність України, що власноручним підписом стверджую". Директорія складається з Макаренка³⁵ і, по непорозумінню, Андрієвського³⁶. Хотів прислати Вам оригінал [...], щоб міг її

використати “Тризуб”, та оригінал я позичив лише на 2 дні, а за два дні він не вернувся б з Парижу. От і кажіть укр. народ - анархістичний. Чи не навпаки? Це якась навальна владоманія. “Політеїзм”. В майбутній Україні в [...] суверен гетьман, себто президент.

Сьогодні одержав “Тризуби”, інші ще позавчора. Знову, ще раз, прошу вислати мені безпосередньо. Це в інтересі і редакції, і співробітника. Напишіть, які фельстони Ви забракували? Я маю для Вас нові речі, які вишлю сими днями. (Ви це не потрібуєте?) Чи не слід замість “Маленький Фельетон” дати якусь іншу назву? Чи добра й ця?

Дуже Вас прошу не нищити моїх політичних фельстонів, бо знаходяться люди, які хотіли б видати ці речі, а я здебільшого не залишаю копій у себе. Сими днями вийде нова прем’єрзована казка “Микита Кожум’яка”. Пришлю Вам (Надр[укована] в ч.34 “Вільного Козацтва”³⁷).

Пишіть, хоч трошки, щоб був ліпший контакт з Редакцією.

Ваш О.Ол[есь]

ВРФіТ, ф.114, спр.259, арк.1-Ізв. Рукопис.

№15

ЛИСТ В.ПРОКОПОВИЧА ДО О.ОЛЕСЯ

18 червня 1929 р., Париж

В[ельми]ш[ановному] Панові О.Олесеви,

Подаю Вам до відома, що “Тризуб” протягом літнього часу має виходити регулярно щотижня, кінчаючи 7 липня с[ього] р[оку], а далі з половини липня до кінця серпня в такі дати:

Ч.29-30 - 14.VII

Ч.31-32 - 11.VIII

Ч.33-34 - 25.VIII.

З правдивою повагою

В.Пр[окопович]

ВРФіТ, ф.114, спр.2195, арк.11. Машинописний оригінал. Бланк.

№16

ЛИСТ В.ПРОКОПОВИЧА ДО О.ОЛЕСЯ

22 червня 1929 р., Париж

В[ельми]ш[ановному] Панові О.Олесеви

Високоповажний Олександр Івановичу,

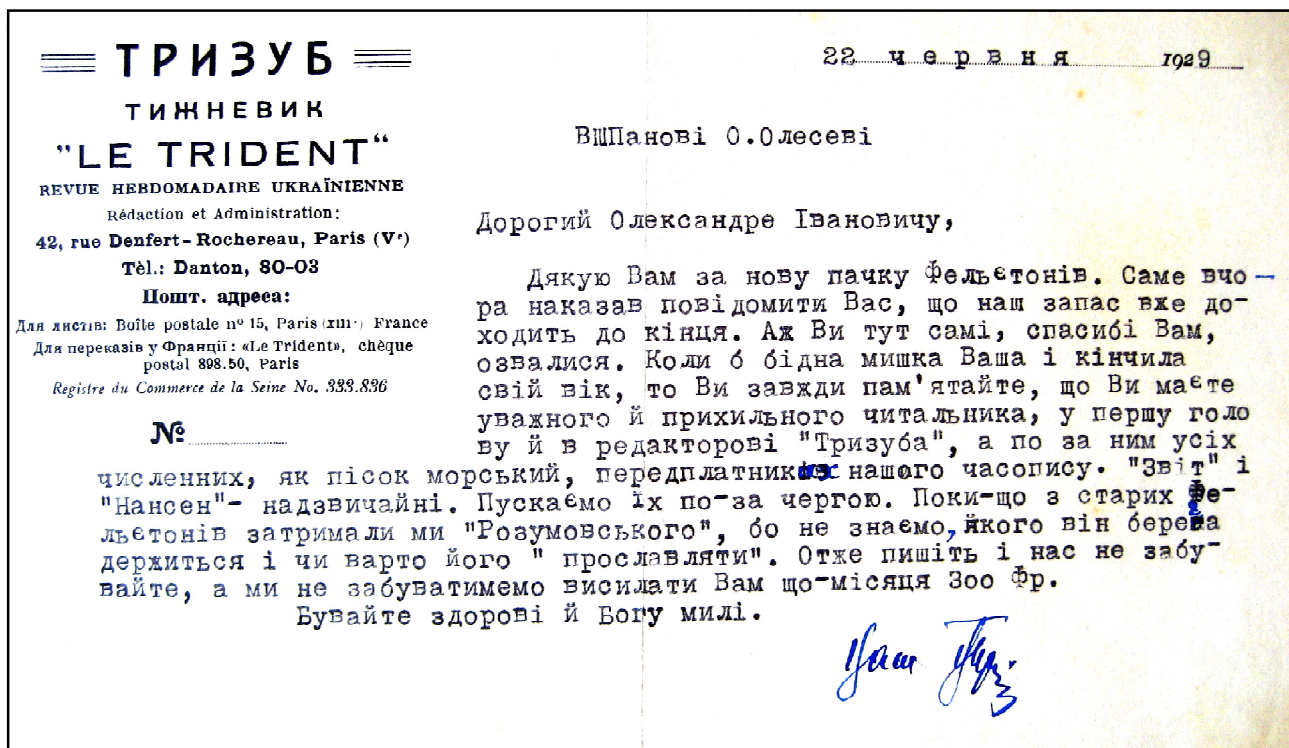
Дякую Вам за пачку фельстонів. Саме вчора наказав повідомити Вас, що наш запас вже доходить до кінця. А Ви тут самі, спасибі Вам, озвалися. Коли б бідна мишка³⁸ Ваша і кінчила свій вік, то Ви завжди пам’ятайте, що Ви маєте уважного й прихильного читальника, у першу голову й в редакторів “Тризуба”, а поза ним усіх численних, як пісок морський, передплатників нашого часопису. “Звіт”³⁹ і “Нансен”⁴⁰ - надзвичайні. Пускаємо їх поза чергою. Поки що з старих фельстонів затримали ми

“Розумовського”, бо не знаємо, якого він берега держиться і чи варто його “прославляти”. Отже пишіть і нас не забувайте, а ми не забуватимемо висилати Вам щомісяця 300 фр[анків].

Бувайте здорові й Богу милі.

Ваш В.Прокопович

ВРФіТ, ф.114, спр.2195, арк.12. Машинописний оригінал. Бланк.

Лист В.Прокоповича до О.О.Олеса. Париж. 22 червня 1929 р.

№17

ЛИСТІВКА О.ОЛЕСЯ ДО В.ПРОКОПОВИЧА

[1929]

Mr. W. Prokopovich
Boite post №15
"Le Trident"
Paris XIII

Дорогий В'ячеслав Константиновичу!

Сердечно дякую за привітання і посилаю Вам свої з найкращими побажаннями. Не писав Вам довго головним чином через різні турботи і неприємності, які убивають саме бажання писати. По друге... на що ж писати, коли "Тризуб" не друкує моїх річей... Про сміхотворного Аманулу не надрукували, про [...] Меллочи, Сенатора Висівку. Часом, по старій звичці напишеш, та так і залишиш не переписаним, прочитавши в тісному гуртку знайомих. Це, звичайно, і мало дотепно, і некритично... Засидівся я на селі, без людей, без вражін. Можливо, що це і являється причиною

моєї прострації. Олег також не [...]. Він пише тепер докторську працю⁴¹, їздить на лекції, працює в музеї... Це теж не настроює на письменницький лад.

Пишіть.

Ваш О.Ол[есь]

ВРФіТ, ф.114, спр.262, арк.1-1зв. Рукопис.

№18

ЛИСТ О.ОЛЕСЯ ДО В.ПРОКОПОВИЧА

[1930 р.]

*Христос воскрес,
дорогий В'ячеслав Константиновичу!*

Вітаю Вас з святами і бажаю Вам радісного, бадьорого настрою.

Прийміть мою щиру подяку за хронічні аванси, що особливо мені надавались під час хвороби і видужування від неї. Збирався було вже одробляти, хотів писати на тему Харківського процесу⁴², та боявся зробити помилки, може образити когось, хто цього не заслуговував... Так звідси важко розуміти психологію совітського "громадянина"... Не розумію я і того "цвіту", яким зацвів на суді "цвіт нашої інтелігенції". Роскривали (це було якесь змагання!) всі ходи і виходи, видавали один другого "злочинні вчинки", найтаємніші думки на світ Божий витаскували і на хрестах ростинали. Це було якесь суцільне харакірі⁴³. І рука якось не піднімалась писати. А другі теми були занадто дрібними і ні про що інше писати не хотілось⁴⁴.

ВРФіТ, ф.114, спр.263, арк.1-1зв. Рукопис.

№19

ЛИСТ О.ОЛЕСЯ ДО В.ПРОКОПОВИЧА

11 грудня 1932 р., Ржевниці

Дорогий В'ячеслав Константиновичу!

Милою несподіванкою була для мене Ваша сьогоднішня картка. Тішусь, що Вам вподобались, мабуть, мої останні поезії. Скільки витерпів і я, і моя книжка⁴⁵! Вдесятеро вона б могла бути кращою, коли б нормально вона видавалась. Де ж таки видано, щоб маленька книжечка віршів друкувалась більше 2-х років!?

Рік я чекав коректи. Нараз прийшла. Я виправив і знову без кінця довго ждав. Коли ж вийшла книжка і я глянув на неї, кров ударила мені в голову. Так вона була навмисно зіпсована, перекручена і "виправлена" якимсь "приятелем". Телеграфічно заборонив я випускати її у світ Божий, а в відповідь дістав листа, що вона вже конфіскована.

І знову ждав і нічого і нічого не міг писати. (Тому вже маю вдачу: завершити одне діло і лише тоді братись за друге).

Не знаю - який вона тепер має вигляд і зміст і боюсь тепер і за одне і за друге. (Сими днями жду авторських і тоді вишлю Вам).

Тепер дуже хотів би видати "Похмілля"⁴⁶ В.Валентина (Колись на обіді у "Графа"⁴⁷ Ви обіцяли, що видасть "Тризуб" Маланюкову⁴⁸ і мою, та я боявся і нагадувати, не надіючись, що "Тризуб" має засоби). А видати теж хотілось би. Ви знаєте - як тяжко тепер знайти видавця і яких труднощів мені не довелося переборювати, щоб не скоритись емігрантській долі... А тут ще цькування Маланюків⁴⁹, Рудницьких⁵⁰, "Нових (і старих) Шляхів"⁵¹. Дивуюсь - як я видержав все це, писав і ... видавав! І знову щось

мені наказує “наперекір стихіям” писати і видавати.

Знову залізу в борги, але з’явиться ... нова моя книжка! В неділю приїде до мене власник маленької друкарні і коли він погодиться, щоб я сплачував борг місячними ратами⁵², справу закінчимо. Вибачте, що своїми дурними, дрібними справами заповний цілий лист, але Ви в цьому винні і не треба було писати мені компліментів із [...] будити мого “Пегаса”.

Цілую.

Ваш О.Ол[есь]

ВРФіТ, ф.114, стр.261, арк.1-2зв. Рукопис.

Дорогий Григорій Консантинович,
Милою несподіванкою була
для мене Ваша сьогоднішня
картка. Між іншим, що там вийшло
бачув, набуду оубачити, мого
позитиву. Сніжки вийшли в
і ч і моя книжка! Вже скоро
вока і моя буде друкуватися,
коли і нормально вона
вийде. Де ж там
видано, щоб така
книжка вийшла з такою
ціною 2х рублів!?

Перша сторінка листа О.Олеся до В.Прокоповича. Ржевниця. 11 грудня 1932 р.

№20

ЛИСТ В.ПРОКОПОВИЧА ДО О.ОЛЕСЯ

1 лютого 1933 р., Париж

Дорогий Олександр Івановичу!

Вибачте, що досі не подякував Вам за Вашу книжку: все хотів написати Вам докладного про неї листа - а "за недосугом по должності і другими клопатами" і досі не зібрався.

Щире спасибі. Моя думка? Скажу коротко: одержавши книжку, до ночі не спав: захопила всього й зхвилювала глибиною, силою, яскравістю переживань і образів, красою слова. Невже люде посліпли і поглотили? Не тільки сам читав і перечитував з дружиною, але і всім, хто приходив, давав читати. Досі не було рецензій в "Тр[изубі]", бо рецензії мало: треба статтю.

Пришліть 25 прим[ірників] "Кому повім"⁵³ - постараємося розповсюдити. З часом напишу, дожидайте.

Всього доброго.

Ваш В.Пр[окопович]

ВРФіТ, ф.114, спр.2195, арк.15. Рукописний оригінал.

№21

ЛИСТІВКА І.КОСЕНКА ДО О.ОЛЕСЯ

8 квітня 1933 р., Париж

До В[ельми]ш[ановного] П[ана] Олеса

В відповідь на Вашу листівку з дня 6.IV. б[іжучого] р[оку] повідомляємо, що ще не продали ні одного екземпляри Вашої (ХІ) книжки.

З пошаною

Адміністратор І.Косенко

ВРФіТ, ф.114, спр.2195, арк.17. Рукописний оригінал.

№22

ЛИСТ В.ПРОКОПОВИЧА ДО О.ОЛЕСЯ

4 травня 1933 р., Париж

Вельмишановний і дорогий Олександр Івановичу!

Мені дуже неприємно, що Ви через "Тризуб" маєте прикrostі. Та що зробите з нашими людьми, та до того ще ненормальними. Радилися ми про це з І.Ф.Косенком (на його ім'я записано "Тризуб") і прийшли до такого висновку. "Перезва"⁵⁴ вийшла в світ багато років тому. Цитувати її та наводити з неї уривки вільно і "Тризубові". В листі пана Ніко імені "сенатора" не наведено. Отже впрост трудно зрозуміти, чого йому треба. Де він був стільки років і чому мовчав? Найкраще, коли б хто йому порадив не скандалити і не скандалитися самому. Якщо ж він здурів, і так хоче публіки, то тим гірше для нього: хіба ж він не розуміє, що, починаючи позви, він тим самим

розписується, що той “сенатор”, який пише доноси на українські культурні установи, це він саме й єсть та ще й дбає про те, щоб подати про це всім до загального відома.

Повторяю, мені дуже прикро, що він до Вас вчепився. Коли таки він своєї дурної думки не зрікся, напишіть нам і подайте, чим і як можемо стати Вам в обороні. Що ми можемо зробити, зробимо.

Не завдавайте собі жалю, що книжка не розповсюджується: нічого проти кризи не вдієш. А книжка прекрасна, це кажу Вам знову і знову. І коли тепер загал спантеличений її не розуміє, то з часом оцінять: в ній печаль і надія, сльози і кров, жертва і віра, в ній сила наша.

Бувайте здорові і Богу милі.

Ваш В.Прокопович

ВРФіТ, ф.114, спр.2195, арк.18. Машинописний оригінал.

№23

ЛИСТ В.ПРОКОПОВИЧА ДО О.ОЛЕСЯ

12 травня 1933 р., Париж

Дорогий Олександр Івановичу!

Якщо лист написано “коротко і ясно” в стилі того, що Ви писали до тієї пані, то нічого не матимемо проти його вміщення.

З приводу Вашого листа хотів Вам одписати докладніше, та зараз ніколи.

Всього доброго.

Ваш В.Пр[окопович]

ВРФіТ, ф.114, спр.2195, арк.19. Рукописний оригінал.

№24

ЛИСТІВКА І.КОСЕНКА ДО О.ОЛЕСЯ⁵⁵

29 жовтня 1936, Париж

Високошановний пане Докторе!

У відповідь на Вашу ласкаву листівку повідомляю, що на ...Ваші книги, як і всі другі тепер абсолютно не розпродаються і через те ми нічого за них вислати не можемо. Якщо дозволите, ми їх передамо бібліотеці С.Петлюри; може вона їх колись продасть. Щодо поезії, то казав мені п[ан] Нечай, що вона не підійшла. Оце все, що знаю. Візьміть на увагу, що тепер у нас нова адреса: 41 rue de la Tour d'Auvergne, Paris 9-e.

З глибокою пошаною

І.Косенко

ВРФіТ, ф.114, спр.2195, арк.20. Рукописний оригінал.

¹Чикаленко Левко Євгенович (1888-1965) - громадсько-політичний діяч, археолог. Син Євгена Чикаленка. Народився на Херсонщині. 1917 р. - член Української Центральної Ради, Українського наукового т-ва в Києві, 1923 р. - Українського історико-філологічного т-ва у Празі, 1932 р. - НТШ у Львові, 1939 р. - Українського наукового ін-ту в Варшаві, 1945 р. - УВАН у Нью-Йорку. З 1920 р. жив у Польщі, 1922 р. - Чехословаччині, 1926 р. - Франції, потім - США.

²Нем-Тудо. “Украинский вопрос” // Тризуб. - 1927. - №11. - С.14-15. Одним з персонажів фейлетону

був *Мякотін Венедикт Олександрович* (1867-1937) - російський політичний діяч, історик, письменник. Народився у Гатчині. Закінчив Петербурзький ун-т. Працював у навчальних закладах Петербурга, був членом редакції журналу *“Русское богатство”*. Неодноразово заарештовувався. Перебував у в'язниці і засланні. З 1917 р. - голова ЦК Трудової народно-соціалістичної партії, 1918 р. - організатор і керівник Союзу відродження Росії. 1920 р. заарештований, перебував у Бутирській в'язниці. 1922 р. висланий з Росії. На еміграції жив у Берліні, Празі, Софії. Співробітничав з редакцією газети *“Последние новости”* (Париж). З 1928 р. викладав у Софійському ун-ті. Автор наукових праць з історії Росії та України.

³*Нем-Тудо. “Нечто фантастическое” по В.В.Шульгину // Тризуб. - 1927. - №12. - С.20-23.*

⁴*“Последние новости”* - центральна газета російської еміграції, що видавалася у 1920-1940 рр. в Парижі на кошти підприємця О.І.Коновалова та за редакцією П.М.Мілюкова.

⁵*“Возрождение”* - газета російської еміграції. Виходила 1925-1940 рр. в Парижі. Засновники - П.Б.Струве і А.Гукасов.

⁶Йдеться на фейлетон *“Украинский вопрос”*.

⁷В.Прокопович пояснює, що при наборі вкралася помилка. Замість слова *“Валентин”* було набрано *“Вадентин”*.

⁸Горні Черношиці - невеличке містечко за 50 км від Праги, де у міжвоєнний період жило чимало українських емігрантів.

⁹Олег Ольжич - син О.Олеся.

¹⁰Плеврит - запалення плеври, двошарової оболонки, що вистилає грудну порожнину.

¹¹Імовірно йдеться про *Кирила Йосиповича Студинського* (1868-1941) - літературознавця і мовознавця. Народився на Тернопільщині. Навчався у Львівському, Віденському, Київському і Берлінському ун-тах. Доцент Ягеллонського ун-ту. Дійсний член НТШ (1923-1933 рр. - його голова), 1929 р. - академік ВУАН. Автор понад 500 наукових праць

¹²*Галуцинський Михайло* (1878-1931) - громадсько-політичний і військовий діяч. Народився на Тернопільщині. Навчався у Львівському і Віденському ун-тах. Голова Академічної громади у Львові, товариства *“Січ”* у Відні. Співвидавець першого українського студентського журналу *“Молода Україна”*. 1914-1915 рр. - командант Українських січових стрільців. 1918 р. - учасник Листопадового повстання у Львові. 1923-1931 рр. - голова Товариства *“Просвіта”*. Професор Львівського ун-ту, співзасновник Українського Національно-Демократичного Об'єднання. Сенатор.

¹³Імовірно *Січинський Мирослав Миколайович* (1887-1979) - громадсько-політичний діяч. Народився на Тернопільщині. Двоюрідний брат Володимира Темницького. Навчався у Львівському і Віденському ун-тах. 1908 р. у Львові застрелив галицького намісника А.Потоцького. Засуджений до смертної кари. Емігрував до Америки. Редактор тижневиків *“Робітник”* і *“Народ”*. 1920 р. - співзасновник організації *“Оборона України”* і редактор її часопису *“Українська громада”*. 1933-1941 рр. - президент Українського робітничого союзу (США).

¹⁴Роспука - туга.

¹⁵*Тищенко Юрій* (псевдонім Сірій, 1880-1953) - редактор, видавець, письменник, публіцист. Народився у Бердянському пов. Таврійської губ. 1907-1918 рр. у Києві опікувався справами Української видавничої спілки, НТШ, ЛНВ та газети *“Село”*. Завідував книгарнями НТШ у Києві, Харкові і Катеринославі, редагував і видавав книги у видавництві *“Лан”*. Разом з В.Винниченком і Л.Юркевичем заснував видавництво *“Дзвін”*, співзасновник видавництв *“Український учитель”* і *“Українська школа”*. 1919 р. переніс видавництво *“Дзвін”* і *“Українська школа”* до Відня. Згодом переїхав до Праги, де мав видавництво і книгарню. Приятелював з О.Олесем.

¹⁶*Сірополько Степан* (1872-1959) - педагог, громадський діяч. Народився у м.Прилуки. Закінчив Московський ун-т. Член Української громади в Москві, співредактор журналу *“Украинская жизнь”*. 1917 р. - радник у справах освіти при Генеральному Секретаріаті, товариш міністра народної освіти. На еміграції в Польщі, згодом у Празі. Професор Українського високого педагогічного ін-ту ім. М.Драгоманова, Українського технічно-господарського ін-ту, голова Українського т-ва прихильників книги, Українського педагогічного т-ва в Празі, Союзу українських журналістів і письменників на чужині, член Українського історико-філологічного т-ва.

¹⁷*Олесь. Дз... Дж... // Тризуб. - 1927. - №33. - С.23.*

¹⁸В'ячеслав Костянтинівич Прокопович.

¹⁹Імовірно *Равич Дмитро* (1901-1942) - інженер, історик музики, учасник українського студентського руху. Народився у м.Срібне, нині Прилуцького р-ну Чернігівської обл. Асистент Українського високого педагогічного ін-ту ім. М.Драгоманова, голова Української академічної громади у Празі, Центрального союзу українського студентства, Українсько-литовського студентського т-ва, секретар Центрального Виконавчого Комітету представників українських емігрантських організацій в ЧСР. З 1934 р. жив у Відні. *Равич Антоніна* - громадська діячка. Народилася у м.Бориспіль, нині Київської обл. У травні 1928 р. в Українському вільному ун-ті в Празі здобула ступінь доктора філософії.

²⁰*Оаес. “Хитрий малорос” (хочу - не хочу) // Тризуб. - 1927. - №21. - С.19-20.*

²¹*Лівицький Андрій Миколайович* (1879-1954) - державний і громадський діяч, юрист. Народився у с.Ліпляве Золотоноського пов. Полтавської губ., нині Канівського р-ну Черкаської обл. Член РУП,

УСДРП. Закінчив юридичний ф-т Київського ун-ту. Був мировим суддею, адвокатом. Член Української Центральної Ради. Губернський комісар Полтавщини. Міністр юстиції, заступник голови (Б.Маргос) уряду УНР. З серпня 1919 р. очолював Міністерство закордонних справ (в уряді І.П.Мазепи), згодом - одночасно й голова Дипломатичної місії УНР у Польщі. З кінця 1920 р. - голова уряду УНР в екзилі, заступник голови Директорії, 1926 р. очолював Державний Центр УНР в екзилі. Помер у Німеччині.

²²Йдеться про судовий процес над вбивцею Симона Петлюри С.Шварцбардом (1886-1938). Суд відбувся 18-26 жовтня 1927 р. у трибуналі Сені в Парижі. В.Прокопович виступав на ньому свідком.

²³*Холодний Петро* (1876-1930) - громадсько-політичний діяч, художник-імпресіоніст. Народився у м.Переяслав на Київщині. Закінчив Київську художню школу М.Мурашка. Професор Київського політехнічного ін-ту. Член Української Центральної Ради, Українського наукового т-ва, ТУП, УРДП, згодом - УПСФ, працював у Генеральному секретаріаті освіти УНР, Міністерстві народної освіти Української Держави, був товаришем міністра, міністром освіти УНР за часів Директорії. З 1921 р. - на еміграції в Польщі. Згодом жив у Львові. Помер у Варшаві.

²⁴Упорядники фонду 114 Відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Шевченка помилково визначили дату написання листа як 1924 р., насправді 1929 р., що впливає із самого листа.

²⁵*Валентин В.* З нашого спорту // Тризуб. - 1929. - №11. - С.12.

²⁶Ймовірно *Петрів Всеволод* (1883-1948) - військовий і громадський діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Закінчив Київський кадетський корпус, Павлівське військоve уч-ще в Петербурзі, Миколаївську Академію Генерального штабу. Учасник Першої світової війни. У 1917-1920 рр. служив у збройних силах УНР і Української Держави. На еміграції в Польщі і Чехословаччині. З 1923 р. - професор Українського високого педагогічного ін-ту ім. М.Драгоманова, член Українського історико-філологічного т-ва. З 1945 р. жив у Західній Німеччині.

²⁷*Шелухін Сергій Павлович* (1864-1938) - правознавець, громадсько-політичний діяч. Народився на Полтавщині. Учасник національно-визвольного руху початку ХХ ст. Член Української Центральної Ради, Української партії соціалістів-федералістів. Генеральний суддя УНР, міністр судових справ УНР, член Державного Сенату в період гетьманату. З 1921 р. жив у Чехословаччині. Професор Українського вільного ун-ту й Українського високого педагогічного ін-ту ім. М.Драгоманова, член Українського історико-філологічного т-ва, голова Українського правничого т-ва.

²⁸Йдеться про організацію серед емігрантів акції збору коштів на ювілейний дар О.Олесею з нагоди його 50-літнього ювілею. Через низку обставин ювілей поета відзначали не в грудні 1928 р., а червні 1930 р.

²⁹Пугач - гвинтівка.

³⁰*Валентин В.* Еней // Тризуб. - 1929. - №16-17. - С14.

³¹Упорядники архіву О.Олесея (ф.114) помилково припускають, що лист написано 1924 р. З його змісту випливає інша дата - 1929 р. По-перше, часопис "Тризуб", про який йдеться в листі, почав виходити наприкінці 1925 р., по-друге, число 34 журналу "Вольное казачество", де була опублікована казка "Микита Кожум'яка", побачило світ 1929 р., по-третє, А.Макаренко й О.Андрієвський організували Українську Національну Раду за кордоном на рубежі 1928-1929 рр.

³²Ймовірно йдеться про Українську Національну Раду за кордоном.

³³Акт Злуки - урочисте проголошення Директорією акта про об'єднання Української Народної Республіки й Західноукраїнської Народної Республіки в єдину незалежну державу 22 січня 1919 року. Того дня Директорія УНР з приводу цієї події видала Універсал, який був проголошений на Софійській площі у Києві, а наступного дня схвалений Трудовим конгресом України.

³⁴28 січня 1919 р. Трудовий конгрес України схвалив текст резолюції про владу, що була внесена С.Бачинським як проект тимчасової конституції України. В документі оголошувалося про вимушене тимчасове припинення діяльності Конгресу через наступ російських військ на Київ. До наступної сесії Конгресу верховна влада й оборона держави доручались Директорії УНР, склад якої поповнювався представниками Наддністрянської України.

³⁵*Макаренко Андрій Гаврилович* (1886-1963) - державний і політичний діяч. Народився у м.Гадяч на Полтавщині. У 1917 р. - голова Всеукраїнської спілки залізничників. 1918 р. - один з організаторів повстання проти гетьмана, член Директорії УНР, з 1920 р. на еміграції в Австрії та Чехословаччині. Член Всеукраїнської Національної Ради, співорганізатор Української Національної Ради за кордоном. В Українському високому педагогічному ін-ті ім. М.Драгоманова захистив докторську дисертацію. Після Другої світової війни жив у Німеччині, з 1951 р. - в США.

³⁶*Андрієвський Опанас Михайлович* (1878-1955) - державний і політичний діяч, юрист. Народився на Уманщині. Співзасновник РУП. Був адвокатом, мировим суддею. З 1917 р. - член Української партії соціалістів-самостійників. З листопада 1918 р. - член Директорії УНР, у травні 1919 р. вийшов з її складу. На еміграції - член Всеукраїнської Національної Ради, Українського Центрального Комітету, співорганізатор Української Національної Ради за кордоном. Був професором Українського вільного ун-ту в Празі.

³⁷"Вольное казачество" - двотижневий літературний і політичний журнал, що виходив з 1927 р. у Празі за редакцією І.Білого та М.Фролова.

³⁸Валентин В. Живе маленька в мене мишка // Тризуб. - 1929. - №28. - С.14.

³⁹Він же. Звіт // Тризуб. - №27. - С.16.

⁴⁰Він же. Коли б був Нансен полетів // Тризуб. - №27. - С.17.

⁴¹У 1924-1929 рр. Олег Ольжич навчався в Карловому ун-ті, на літературно-історичному ф-ті Українського високого педагогічного ін-ту ім. М.Драгоманова, вивчав археологію в Українському вільному ун-ті в Празі. Восени 1930 р. захистив докторську дисертацію на тему "Неолітична кераміка Галичини".

⁴²Харківський процес - судовий процес над вигаданою 1929 р. органами ДПУ УСРР контрреволюційною організацією "Спілка Визволення України", яка нібито ставила за мету повалення радянської влади і створення самостійної України. За сфабрикованою справою СБУ 1930 р. засуджені до різних термінів ув'язнення 45 представників української інтелігенції, зокрема С.Єфремов, М.Слабченко, О.Гермайзе. На сторінках "Тризуба" публікувалося чимало матеріалів про цей процес.

⁴³Харакірі - ритуальне самогубство шляхом розтинання живота, що було поширене серед самурайського стану середньовічної Японії.

⁴⁴Лист без закінчення.

⁴⁵Йдеться про резонансну справу - видання спотвореної в видавництві "Червоної калини" ХІ книги поезій О.Олесь. Недбало видана книга вразила автора та змусила його власноруч дописувати зіпсовані (конфісковані) рядки до деяких примірників книги. Див.: *Макарчук В.* З історії створення та публікації збірки Олександра Олесь "Кому повім печаль мою. Книга ХІ" // Олександр Олесь: Творча спадщина і сучасність. Зб. наук. праць. - Суми: Козацький вал, 1999. - С.165-170; *Лисенко Н.* Творчі матеріали та листування О.Олесь в його еміграційному архіві // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. - К., 2007. - С.111-112.

⁴⁶Сатирична збірка "Маски" ("Похмілля"), що була укладена поетом і готова до видання, проте так і не вийшла друком.

⁴⁷"Граф" - празький готель, де українська еміграція часто проводила святкові збори, пам'ятні академії, літературні вечірки тощо.

⁴⁸Йдеться про збірку Євгена Маланюка.

⁴⁹Маланюк Євген Філімонович (1897-1968) - поет, літературний критик. Закінчив Єлисаветградське реальне уч-ще, Київську військову школу. Учасник Першої світової війни. У 1918 р. служив у Генеральному Штабі України, був ад'ютантом генерала В.Тютюнника. З 1920 р. на еміграції в Польщі і Чехословаччині. Закінчив Українську господарську академію в Подєбрадах. Переїхав до Варшави. З 1949 р. жив у США. Критично ставився до творчості О.Олесь, М.Вороного, В.Винниченка та інших.

⁵⁰Рудницький Михайло Іванович (1889-1975) - літературний критик, літературознавець, письменник. Закінчив Бережанську гімназію, Львівський ун-т. Навчався в Парижі і Лондоні. Професор таємного Українського ун-ту у Львові. До 1939 р. - співредактор газети "Діло", журналу "Назустріч". З 1939 р. - професор Львівського ун-ту.

⁵¹"Новий Шлях" - український тижневик, орган Українського національного об'єднання, що виходить в Канаді з 1930 р.

⁵²Рата - частина, вкладка.

⁵³"Кому повім печаль мою. Книга ХІ". - Львів, 1931.

⁵⁴Збірка "Перезва. Поезії" вийшла 1921 р. у Відні.

⁵⁵Деякі листів редакції "Тризуба", адресовані "Пану Доктору О.Кандибі", упорядник визначив такими, що писалися Олегу Кандибі (Ольжичу), оскільки він співпрацював із паризьким тижневиком. Цей же лист адресований О.Кандибі (не Олегу), тобто Олександр Олесю, який на той час вже був почесним доктором (honoris causa) філософського ф-ту Українського вільного ун-ту в Празі.

Власенко В.Н. "Убежден в том, что правда превыше всего" (Александр Олесь и парижский еженедельник "Тризуб": переписка)

В публикации подается переписка Александра Олесь, украинского литератора, с редакцией еженедельника "Тризуб", в которой идет речь о фельетонах поэта.

Vlasenko V.M. "I'm sure that the truth is above all" (from Olexander Oles's correspondence with Paris weekly "Trident")

The publication provides information on Olexander Oles's correspondence with the editorial staff of Paris weekly "Trident". The correspondence deals mainly with the poet's feuilletons.

ДУБРОВИНСКИЙ С.Б.

**О РУКОВОДИТЕЛЯХ ГОСУДАРСТВЕННОГО НАУЧНОГО ИНСТИТУТА
НАРОДНОГО ЗДРАВООХРАНЕНИЯ (ГИНЗ): ЛЕВ АЛЕКСАНДРОВИЧ
ТАРАСЕВИЧ (1868-1927), ПЕТР НИКОЛАЕВИЧ ДИАТРОПТОВ (1858-1934),
ЕВГЕНИЙ ИВАНОВИЧ МАРЦИНОВСКИЙ (1874-1934), ВЛАДИМИР
АЛЕКСАНДРОВИЧ БАРЫКИН (1879-1939)**

Вперше публікується фрагмент зі спогадів професора Самуїла Борисовича Дубровинського (1885-1975), який присвячений чотирьом вченим, першим директорам інститутів, що входили до складу ГІНЗу. Коментарі К.К.Васильєва.

Перехожу к воспоминаниям о ведущих деятелях в первый период работы НКЗ РСФСР¹ по организации ГИНЗа, изучению вопросов микробиологии и эпидемиологии и использованию их достижений в борьбе с наиболее распространенными инфекциями в стране. К ним раньше всего относятся уже упомянутые руководители ГИНЗа, Центральной сывороточно-вакцинозной комиссии и специальных съездов и совещаний, а именно: Лев Александрович Тарасевич и Петр Николаевич Диатроптов. Они являются одними из первых, которые явились в Наркомздрав с предложением отдать свои силы и знания для строительства советского здравоохранения. Об этом упоминается в работах как Н.А.Семашко², так и З.П.Соловьева³. Им с самого начала было поручено организовать Ученый медицинский совет НКЗ РСФСР. Здесь и на других ответственных постах неизменно председателем являлся Л.А.Тарасевич, П.Н.Диатроптов везде был его заместителем. После смерти Л.А. Петр Николаевич занял во всех учреждениях его председательское место.

Образ Л.А.Тарасевича представляется в виде блестящего универсального и многогранного ученого. Он работал в области микробиологии, эпидемиологии и иммунитета, а также по общей патологии. Его работы по эпидемиологическим процессам являлись в первую очередь ответом на потребности страны.

Круг таких инфекций был довольно значителен, а именно: туберкулез, сыпной тиф, дизентерия и т.д. При изучении этих вопросов он пользовался как экспериментальным методом, так и собиранием анкетных материалов. Вместе с И.И.Мечниковым⁴, Жюль Борде⁵ он участвовал в знаменитой экспедиции в Калмыцких степях, где ими изучалось движение заболеваемости туберкулезом и иммунное (аллергическое) состояние населения⁶. В результате этой экспедиции было дано весьма серьезное заключение о состоянии данной инфекции у калмыков.

Он много внимания уделял эпидемиологии сыпного тифа, принявшего в первые годы советской власти пандемический характер в стране. На основании анкетных материалов, собранных в разных местах, Л.А. внес поправку в сводки официальной статистики по этой инфекции. Его поправочный коэффициент, требовавший увеличения индекса заболеваемости не менее чем в 2,5 раза. По его мнению, в стране переболели сыпным тифом во время пандемии 1919-1922 гг. около 25 млн. человек. Этот материал им был использован в докладе об эпидемическом состоянии в России, начиная с 1914 года, сделанном в гигиеническом комитете Лиги Наций и опубликованном в Женеве в 1922 году. Данная работа привлекла внимание ученых как в СССР, где он многократно выступал по этому вопросу, так и за рубежом.

Он проводил серьезные работы по вопросу специфической профилактики и использования новых бакпрепаратов, применяемых через рот, а именно: живые

вакцины и ассоциированные. В их число входили БЦЖ⁷ и вакцина против дизентерии, применявшаяся по Безредка⁸ и др. Его благоприятные в этом отношении заключения способствовали внедрению ряда препаратов в практику.

В соответствии с этим значением, которые приобретали профилактические прививки, одним из первых актов Наркомздрава было создание контрольной станции, в обязанности которой была проверка качества кишечных, противооспенной вакцин и других препаратов. Л.А.Тарасевич был назначен директором этой станции. После организации ГИНЗа последняя, во главе со своим директором, вошла в состав этого института под названием: *“Государственный контрольный институт вакцин и сывороток”*. С течением времени институт развернул большую работу в своей области. Здесь выросли крупные специалисты в различных областях микробиологии и иммунитета. После смерти Л.А. институту было присвоено имя его создателя. В настоящее время он называется *“Государственный контрольный институт медицинских и биологических препаратов им. Л.А.Тарасевича”*⁹.

При советской власти развернулся талант Л.А. как организатора здравоохранения особого стиля. Мы уже отметили, что с его именем связано создание института ГИНЗа, он, как его директор, возглавлял работы по координированию научной деятельности. Кроме этого он специально занимался повышением качества противоэпидемической работы в стране, по созданию Ученого медицинского совета Наркомздрава, по организации и руководству съездами, совещаниями, комиссиями центрального значения и т.д. Его также привлекала проблема подготовки кадров. В этом отношении особое место занимала его деятельность по реорганизации высшей школы, устройству курсов повышения квалификации врачей, руководству кафедрой микробиологии и т.д.

Общественная деятельность Л.А. началась еще до советской власти. Будучи доцентом Новороссийского университета в Одессе, он объединил вокруг себя левую профессуру и других преподавателей. После его высылки из Одессы, как политически неблагонадежного, он в 1907 г. переехал в Москву и стал здесь одним из руководителей Пироговского общества врачей и активным участником его съездов.

Его знаменитая речь о голоде, произнесенная в 1907 г. была высоко оценена либеральной общественностью России. Об этой речи вспоминал З.П.Соловьев, когда он в 1927 году прощался с прахом Л.А. Он сказал при этом, что уже тогда было признано, что такую речь мог произнести только большой человек. При советской власти общественная деятельность Л.А. носила многогранный характер. Он был председателем Всероссийского и Московского обществ микробиологов, он редактировал ряд журналов, некоторые из которых были созданы по его инициативе, он принимал активное участие в работах советских энциклопедий и т.д.

С большим достоинством Л.А. представлял советскую медицинскую науку за границей (во Франции, Швейцарии и других местах). Во многом в этом способствовали его давние связи с Пастеровским институтом в Париже и его филиалами (в Тунисе и в др. местах). Он сохранил постоянные дружеские контакты с руководящими кадрами Пастеровского института¹⁰ в Париже. Его заслуженно считали *“Пастеровцем в лучшем смысле этого слова”*. Его доклады о командировках за границей, он делал часто в Московском доме ученых и собирал при этом большую благодарную аудиторию. Нельзя не считаться с тем, что большой интерес к этим выступлениям Л.А., увлекательным по форме и содержащим важные факторы, возрастал еще и потому, что докладчик каждый раз сообщал новые данные о научных достижениях за границей. Это очень ценилось, так как при существовавших в то

время условиях (плохая взаимосвязь с деятелями зарубежья и неудовлетворительное состояние печати) были мало доступны для советского человека.

Л.А. выделялся особыми личными качествами. Его обаяние и авторитет вызывались его особой гуманностью и уважением к человеку, его объективностью, как председателя, и способностью создавать для докладчиков благоприятную обстановку при обсуждении любого вопроса. Естественно, что его многочисленные сотрудники и соратники относились к нему с любовью и добивались выполнять работу под его руководством, а при возможности и при его участии. Ему доставляло большое удовольствие, когда он мог подчеркнуть их успехи. Собственно говоря, с такого его жеста начались наши деловые контакты с ним. Согласно статуту в феврале 1919 года был сконструирован Ученый совет ГИНЗа. Я был избран его ученым секретарем. Новому учреждению нужны были средства. Мне удалось в этом убедить соответствующих лиц и получить денежный чек. Для этого нужно было только изложить задачи учреждения и их соответствие с существующими потребностями в борьбе с заразными болезнями. Вскоре после этого Л.А. пришел в СЕС¹¹ и поздравившись произнес: *“Кто здесь этот волшебник, которому удалось это сделать”*.

Совершенно другое отношение у него было к людям, в которых он, по каким-нибудь серьезным причинам, разочаровался. В этих случаях они теряли его доверие со всеми вытекающими отсюда последствиями. Мне были известны два случая, когда такое отношение сохранилось у него к деятелям науки в течение долгого времени, хотя условия для их деятельности изменились.

Он видимо придавал большое значение личным качествам человека и его принципиальности и при этом считал, что они не меняются при приходящих обстоятельствах.

Л.А. был талантливый оратор, о нем говорили, что он является первым оратором среди советских врачей, и это, безусловно, не было преувеличением. Вспоминается такой случай на X съезде бактериологов, эпидемиологов и санитарных врачей в 1926 году¹². Ввиду обострения его болезни, он не мог систематически присутствовать на заседаниях. В последний день работы он пришел на объединенное заседание оргбюро, президиума и секретариата, где заслушивались проекты постановлений и разбирались организационные вопросы. Для него это было достаточным, чтоб заявить о своем намерении сделать резюме, тем более, что съезд был посвящен памяти его учителя И.И.Мечникова. Он произнес большую речь, блестящую по форме и насыщенную содержанием, что было отмечено многими членами съезда.

Из особенности Л.А. следует отметить его любовь к искусству - он обладал хорошим голосом и нередко, как певец выступал с большим успехом. Тем самым он сближал всех присутствующих как товарищей и друзей.

Общение в течение ряда лет с Л.А.Тарасевичем, выполнение его заданий, выслушивание его замечаний и исправление работ по его указаниям и поправкам, а также присутствие на его блестящих докладах и обобщениях, как и наблюдения за тем, как он разрешал серьезные вопросы, не могли не оставлять глубокого следа у его помощников и сотрудников. У него была еще одна особенность - расположение к людям и готовность оказывать помощь в различных ситуациях. Все это действовало на окружающих видимыми и невидимыми путями.

Я до сих пор жалею, что так рано ушел из работы по Ученому совету ГИНЗа, протекавшей под непосредственным руководством и в контакте Л.А. Он лично и другие члены совета не рекомендовали мне менять свое место работы. Это даже было подчеркнуто на заседании Совета. Мне казалось, что на этом посту должен

быть приглашен более подготовленный работник, а для себя я считал необходимым совершенствовать свои знания по микробиологии. Для этой цели я перешел на работу в Центральный производственный институт по приготовлению бакпрепаратов. Хотя из всего изложенного о работах по съездам, Центральной сывороточно-вакцинной комиссии и в микробиологическом обществе видно, что это дало мне возможность продолжать контакты с этим человеком. Все же нет сомнения, что для меня могло быть намного лучше, если бы я продолжал более тесную связь с Л.А.

В 1924 г., когда Ученый совет ГИНЗа меня избрал заведующим отделом Санитарно-гигиенического института, Л.А. сообщил мне об этом лично в присутствии П.Н.Диатроптова и слегка настоятельно добавил: *“больше не меняйте своих мест”*.

Неудивительно, что у Л.А. была установлена большая дружба со многими лицами еще во время деятельности в Одессе. В этом отношении особенно выделялись его дружба с П.Н.Диатроповым, который в течение многих лет руководил Одесской бактериологической станцией. Эта дружба и взаимная любовь сохранялась между ними в течение всей их жизни.

Когда думаешь о взаимоотношениях, существовавших между Л.А.Тарасевичем и П.Н.Диатроповым, напрашивается распространенное изречение *“если хочешь знать, что собой представляет какой-нибудь человек, посмотри кто его друзья”*. В данном случае это соответственно выгодно характеризует их обоих.

По настоянию Льва Александровича П.Н.Диатропов переехал в 1910 году в Москву.

Л.А.Тарасевич умер от несчастного случая, будучи на излечении в Саксонском санатории. Сопровождавший его сын доставил урну в Москву. На вокзале было много народу. Урну установили в конференц-зале Контрольного института. Здесь все время играл оркестр первоклассных исполнителей, и было произнесено много речей. Кроме вышеупомянутой речи З.П.Соловьева, следует отметить и прочувствованную речь П.Н.Диатроптова. На похоронной процессии случилось так, что я очутился рядом с П.Н.Диатроповым, и с его слов было видно, что он доволен тем, как московская медицинская общественность и сам Наркомздрав, отметили заслуги самого дорогого для него человека.

* * *

Петр Николаевич Диатропов отличался внешней сухостью и сдержанностью, но за этими чертами скрывалось искреннее доброе и теплое сердце всегда доступного человека. Говорили, что внешностью он похож был на И.С.Тургенева. Мне кажется, что он знал об этом, но никогда не касался этого вопроса.

Его высоко ценили как принципиального, объективного, беспристрастного, всегда спокойного и мудрого человека. Его научная, общественная и практическая деятельность переплетались между собой. Он был в одинаковой степени гигиенистом и эпидемиологом (в современном понимании этой специальности). Свою деятельность санитарного врача он начал на юге Украины. Мы уже отметили как высоко он оценивал роль и значение санитарного врача. Нет сомнения, что он лично полностью отвечал этим требованиям. Уже тогда он высоко ценил значение экспериментальной гигиены и использование ее данных в практической санитарной службе. Признавая, что в современных ему условиях в деятельности санитарного врача борьба с заразными болезнями должна занимать ведущее место, он при этом считал, что в данном случае необходимо в одинаковой степени учитывать этиологический момент и внешние условия, которые влияют на состояние здоровья населения. Выполняя задачи санитарного врача, Петр Николаевич одновременно с

большим интересом боролся с дифтерией, бешенством, чумой, оспой, холерой и др. инфекциями, имевшие в то время распространение в местах, где он работал в Херсонской губернии. Он много внимания уделял прививочной профилактике и являлся одним из первых, который способствовал применению вакцины и специфической сыворотки в борьбе с дифтерией. О том, как П.Н. был заинтересован этой проблемой, говорит дошедшая до нас опубликованная брошюра на тему *“Теория и практика предохранительных и лечебных прививок при инфекционных болезнях”*, изданная Херсонским губернским земством в 1905 году. В дополнение к широко использованным литературным данным он приводит материалы Одесской бактериологической станции и наблюдения Херсонского земства.

Из его основных положений следует подчеркнуть, что за исключением предохранительных прививок против оспы и лечебно-профилактических против бешенства, все остальные способы предохранения людей от заразы, т.е. прививки, все-таки остаются вспомогательными.

Эта работа заканчивается следующими двумя заключениями:

“1. Для широкого применения в земской практике допустимы только те предохранительные и лечебные прививки действительность и безопасность которых доказана экспериментальными работами в лабораториях и опытах на людях, проведенным в достаточном количестве в обстановке, позволяющей сделать из них правильные выводы;

2. Земско-медицинские организации в интересах борьбы с эпидемиями должны быть обеспечены в достаточной степени общепризнанным прививочным материалом”.

Мы видим, таким образом, что указанные рекомендации сохранили всю значимость до настоящего времени.

Испытывая потребность восполнить свои знания, П.Н. прерывает свою работу и уезжает в Москву, где он в течение полутора лет изучает систему Ф.Ф.Эрисмана¹³. Отсюда он по назначению Херсонского губернского земства направляется в Одессу в качестве городского санитарного врача. Здесь он тесно связал свою деятельность с Одесской бактериологической станцией, созданной И.И.Мечниковым во время его работы в Одессе. Последнего сменил в качестве директора О.Буйвид¹⁴, а в 1892¹⁵ году это место занимает П.Н.Диатропов.

Из Одессы последний вынужден был уехать в 1907 году, после чего он в течение трех лет проводил мероприятия по борьбе с холерой в районе средней Волги. Отсюда он переезжает в Москву, где организывает бактериологическую лабораторию, готовившую бакпрепараты. На ее базе проводились также курсы по подготовке и усовершенствованию санитарных врачей и бактериологов. Вскоре П.Н. одновременно занимает на Высших женских курсах¹⁶ кафедру общественной гигиены, которая впоследствии трансформировалась в самостоятельную область гигиенической науки - социальную гигиену. Он, таким образом, является первым у нас в стране, который выделил социальную гигиену, как самостоятельную дисциплину. Он разработал программу и план занятий. Мы об этом говорим, хотя знаем, что сделанное в этом направлении им ни в какой мере не могло соответствовать тому, что было осуществлено Н.А.Семашко и З.П.Соловьевым при создании ими кафедр социальной гигиены при первом и втором московских медицинских институтах в советское время.

После смерти профессора Коцына М.Б.¹⁷ занимает на этих курсах кафедру общей гигиены и остался на этой должности во II-м Московском мединституте, куда пришли Высшие женские курсы, до 1925 г. О его постоянном интересе вопросу повышения квалификации санитарных работников говорит его доклад на VII Всероссийском съезде бактериологов, эпидемиологов и санитарных врачей в 1923 году¹⁸ “О

подготовке санитарных врачей”. Предложенный им план и намеченная программа соответствовали требованиям того времени.

В Москве П.Н. развернул большую общественную деятельность. Работая в Пироговском обществе врачей, он занимал там ряд ответственных постов вплоть до председателя последнего съезда в 1916 году. Он являлся редактором издававшегося обществом журнала *“Общественная гигиена”*. С самого начала Первой мировой войны он перешел на работу в Земский союз, где являлся председателем врачебно-санитарного бюро. Учитывая личные качества, роль и значение деятельности в этом учреждении, его здесь называли *“совестью земского союза”*. В 1917 году П.Н. избирается председателем Центрального врачебно-санитарного совета в Петрограде. Как уже было отмечено, П.Н. относится к тем медицинским научным работникам, который, по определению Н.А.Семашко *“протянул одним из первых руку помощи советскому здравоохранению”*. Он здесь работал рука об руку с Л.А.Тарасевичем и везде являлся заместителем председателя. После смерти Л.А. он избирается их председателем.

В недрах ГИНЗа он берет на себя организацию Санитарно-гигиенического института и руководство им. Этот институт стал главным центром его творческой деятельности. Он формировал его задачи, как изучение внешних условий, влияющих на здоровье широких масс населения РСФСР, особенно по отношению к инфекционным болезням, установление доступных мер борьбы с вредностями и выработка методов правильной охраны народного здоровья.

В соответствии с этим институт делился на отделы: питания, жилищно-коммунальный, водоснабжения и очистка питьевых и сточных вод с подотделом в виде показательной станции по очистке воды, эпидемиологии и дезинфекции. П.Н. стремился к тому, чтобы институт, который изучал различные объекты и пользовался разнообразной методикой, был пронизан гигиенической сущностью. Он привлекал на ответственные должности химиков, инженеров, физиков и бактериологов. В первый период деятельности института здесь существовала также станция профессиональной гигиены, руководимая В.А.Левицким¹⁹. В 1924 году она вошла в созданный, под руководством последнего, специальный институт охраны труда.

Сфера деятельности института систематически росла. Коллектив, состоявший из представителей разных специальностей, объединенный авторитетным руководством, выполнял с большой заинтересованностью общие дела в соответствии с направлением деятельности учреждения в целом.

На большом письменном столе П.Н. всегда лежало много папок по вопросам, на которые он давал заключения, а иногда ограничивался лишь редактированием после составления документов соответствующими сотрудниками.

Коллективные и индивидуальные обсуждения, как научно-практических, так и административно-хозяйственных вопросов, и принятие решения проходило в исключительно благожелательной обстановке. В качестве примера укажу на выдержку из его заключения по поводу одной моей работы, которую он направил в редакцию. Надпись его гласила: *“написано протокольно, сжато, но читается с интересом”*.

Во всех трудных и спорных вопросах, как больших, так и малых, он всегда стремился принять такое решение, которое соответствовало бы интересам дела и подчеркивались бы заслуги определенных заинтересованных лиц. Он очень уважал достоинства человека. Почти во всех случаях, свидетелем которых я бывал, ему это удавалось. Правда, бывали исключения, приведу некоторые из них:

Один из его ответственных сотрудников, довольно опытный, способный человек стал морально деградировать и его поступки иногда дискредитировали

институт. Не будучи в силах побороть этот недуг сотрудника, П.Н. решился на крайнюю меру. Он снял его с работы и в административном порядке назначил другого. Мне пришлось наблюдать, как это было тяжело для нашего директора. Этот сотрудник уехал на далекую периферию и, как передавали, стал полезным работником.

Бывали случаи, когда П.Н. приходилось принимать решения, в которых я был заинтересован. Он всегда оставался верным себе.

В 1923 и 1924 гг. Наркомздрав командировал меня в Германию как своего уполномоченного при Торгпредстве по оформлению заказов на получение лабораторного оборудования для институтов и лабораторий. По окончании срока моей командировки руководство Торгпредства обратилось в Наркомздрав с просьбой о продлении последней. Это дело было передано на рассмотрение П.Н. Он меня вызвал в кабинет и без всякого объяснения сообщил мне, что будет возражать.

Меня это не удивило, т.к. я знал, что в таких случаях он в первую очередь считается с интересами своего института. Отстаивать эти интересы он требовал и от своих сотрудников. О том, что в зависимости от ситуации, он обе линии проводил не всегда одинаково, говорит следующий случай.

В 1928 году я заболел. Московские врачи меня направили на лечение в Наугейм (немецкий кардиологический курорт). В Берлине клиницисты предложили мне лечиться Карлсбадскими (ныне - Карловы Вары)²⁰ водами. Дело, действительно, пошло на лад. В ответ на мое письмо П.Н. мне сообщил, что в институте много дела, предстоит тяжелый рабочий год и рекомендовал задержаться до тех пор, пока мое здоровье не будет полностью восстановлено.

Начиная с 1924 года мне пришлось занимать в Санитарно-гигиеническом институте должность заведующего эпидемиологическим отделом, где вместе с небольшим коллективом (Е.С.Акимов²¹, Арбатская²², А.М.Кранцфельд, В.Д.Розенфельд²³, Э.Г.Саламандра и В.Д.Хатаневер²⁴). Мы разрабатывали вопросы эпидемиологии натуральной оспы, бешенства, кишечных инфекций, гриппа и глистных инвазий. Важным разделом в нашей работе была, кроме того, разработка методологических вопросов санитарной бактериологии. Мы широко принимали метод экспедиционный и стремились при этом к взаимосвязи с периферическими институтами, лабораториями и органами здравоохранения. К нашему участку работы П.Н. проявлял большой интерес и внимание. Во время нашего изучения эпидемии брюшного тифа и паратифов в Ростове-на-Дону в 1926 году, П.Н. возглавив комиссию Наркомздава, которая выехала на место для дачи заключений. Надо было решить спорный и жизненно важный вопрос о допустимости пользоваться водой из водопровода, после пережитой тифопаратифозной эпидемии водного происхождения. При последнем посещении водопровода, после проведенных мероприятий, П.Н. предложил подать ему стакан воды, непосредственно взятой из крана. Воду он выпил до дна. На окружающих этот поступок П.Н. произвел сильное впечатление. Сам же он не видел в нем ничего особенного. Он объяснял свой жест тем, что надо было добиться срочного прекращения водного голода в городе, и он этого добился. Не исключается, что в данном случае сказывались его скрытые качества и потребность действовать личным примером. Кроме того, в этом поступке проявилась известная для П.Н. решительность и конкретность при вынесении заключений, при внедрении нового и проведении важных мероприятий. Эти его черты были известны для него, в частности при внедрении противодифтерийных сывороток, противохолерных мероприятий, при установлении индикации, для выполнения антибарических прививок и т.д. Одновременно с этим, как мы уже

отметили, он был противником полностью не оправданных прививок. В бытность его заведования Одесской бактериологической станцией ему приходилось замерять отсутствовавших рабиологов пастеровского отдела последней. Как правило, он начинал с того, что проводил *“чистку прививаемых”*. Он считал эти прививки безусловно профилактически лечебным средством против заболеваний бешенством при укусах бешеными этой инфекцией животными, но он при этом учитывал, что эти прививки не являются безразличной манипуляцией для прививаемых. Из опасений поствакцинальных осложнений он требовал строгого подхода к установлению индикации для прививок и отбора соответствующей схемы лечения. Он соглашался с полученными нами выводами при проведении работы в этом направлении и даже намеревался дать вступительную статью к подготовленной мною монографии на тему: *“О поствакцинальных осложнениях при антибарических прививках”*. К сожалению, по независящим от нас причинам, монография продолжает храниться у меня лишь напечатанной машинописью.

Мне неоднократно приходилось выслушивать рекомендации П.Н. или пожелания его, имевшие отношение ко мне и, конечно, к делу. Как правило, он это делал по собственной инициативе. Они не носили императивного характера. Помню его улыбку в это время. Я бы сказал, что она, если можно так выразиться, носила застенчивый характер. Независимо от этого, его советы носили печать уверенности. Я думаю, что при всей его скромности П.Н. знал себе цену и соответствующим образом ценил свой опыт, поэтому он прибегал к указанным рекомендациям. С вышеотмеченным выражением на улыбающемся лице П.Н. мне однажды, без специальной для этого причины, вручил свою небольшую фотокарточку с лаконичной надписью. В результате неблагоприятно сложившихся обстоятельств в моей жизни и этот документ пропал.

Мы, его близкие сотрудники, не замечали, что его долгие часы пребывания в институте вызвали особую усталость у него. Для подкрепления своего состояния ему было достаточно принять чашку крепкого кофе, приготовленного по особому рецепту его давнишней лаборанткой, еще со времен Одесской станции, - Софьей Харитоновной Вульбрун.

После реорганизации ГИНЗа в 1930 году разросшиеся отделы Санитарно-гигиенического института стали базой для вновь создаваемых больших профилированных институтов: 1. Общественного питания, 2. Общей и коммунальной гигиены, 3. Эпидемиологии и микробиологии и 4. Дезинфекции. Все эти институты выросли в крупные научно-исследовательские учреждения, а некоторые из них вошли в сеть институтов Академии медицинских наук СССР. Не будет преувеличением, если мы скажем, что зерна, посеянные под руководством П.Н. Диатроптова, сыграли определенную роль в расцвете гигиенической дисциплины на всех этих участках.

Годы шли, возникали новые задачи, и требовалось их выполнение с участием новых сил. Для этой цели во все институты были направлены молодые партийные кадры, перед которыми ставилась задача овладеть изучаемыми здесь дисциплинами до пределов, необходимых для руководящих научных работников. Уже было известно, что предстоит реорганизация и нашего института. Для П.Н. было намечено его переход в Государственный институт контроля сывороток и вакцин, где он с конца 1929 г. занимал место Л.А. Тарасевича в качестве директора.

Оглядываясь назад, не могу не сказать, что я, высоко оценивая успехи Санитарно-гигиенического института и роль в этом отношении П.Н., тяжело переживал, что эта реорганизация принимает столь широкий размер.

Я хорошо помню, что эти свои соображения о Сангигиинституте я хотел высказать у гроба П.Н., когда похоронная процессия сделала преднамеренную остановку у корпуса института ГИНЗа на Погодинке 10. Здесь ко мне даже подходили товарищи с предложением выступить и предупреждали, что это последняя точка, где это можно и надо сделать. В силу тяжелого своего общего состояния я не мог это выполнить.

Говоря о П.Н. нельзя не отметить его мастерство как руководителя собраний, совещаний и съездов. Этому содействовали его объективность, умение быстро ориентироваться в окружающей обстановке и способность выявить основное звено в самых сложных вопросах как в научных, так и организационно практических. Выдвигаемые им во время обсуждения вопросы, внесенные поправки, краткие и одновременно полные содержания выступления, как правило, направляли обсуждение, а его деловые резюме обычно принимали как основу для решений. Последние он обыкновенно аккуратно мелким заостренным шрифтом заносил в блокнот и передавал секретарю для использования. В качестве примера деятельности П.Н. в этом направлении считая целесообразным привести текст заключительной речи П.Н. на проводимом им VII Всероссийском съезде бактериологов, эпидемиологов и санитарных врачей, состоявшейся 20-28 мая 1923 года. В этой речи он сказал: *“Занятия съезда закончены, закончена напряженная почти недельная работа. Дать теперь подробную характеристику съезда, конечно, не представляется возможным. Перед Вами в секционных и пленарных заседаниях прошел длинный ряд докладов по научным и организационным вопросам. Первые, помимо литературных данных, освещающих тот или иной затронутый вопрос, дают яркую картину непрерывающейся у нас научной работы. Вторые, обрисовав положение врачебно-санитарного дела в настоящее время, дали перспективы и план строительства этого дела в ближайшем будущем. Будем надеяться; что с улучшением экономического положения страны мы получим возможность более совершенной постановкой работы для общей цели - оздоровления страны. В организации съезда есть, конечно, немало дефектов. Одной из причин этих дефектов является очень большое количество докладов, поступающих к тому же нередко в последние дни перед съездом, трудность распределить всю массу этого материала во времени, отведенном для съезда. Но едва ли можно сомневаться в том, что все эти дефекты не помешают вам унести с собой моральное удовлетворение от пережитого на съезде общения и научной работы. Позвольте от имени организационного бюро съезда пожелать вам успеха в вашей работе на местах”*.

Характерными бывали его реакции на неудачные выступления сотрудников при обсуждении соответствующих вопросов на научных конференциях института. В своих резюме он их обычно характеризовал как *“недоразумение”*.

Особый подход был у него, когда на конференциях института заслушивались доклады начинающих научных сотрудников. Он их обыкновенно поздравлял с успехом. Среди таких лиц в настоящем времени имеются высококвалифицированные деятели нашей страны. Нет сомнения, что указанное напутствие П.Н. они сохранили на всю жизнь.

П.Н. отличался большой скромностью. В качестве примера хочу привести следующий факт. Медицинская общественность выдвинула его кандидатуру в действительные члены Академии наук СССР. Мне было поручено подготовить необходимую в таких случаях документацию. В одной из встреч по этому поводу он мне сказал: *“Это напрасно. Пользуются негодными средствами”*. Он жил в это время на своей квартире довольно одиноко. Мы пытались установить список его трудов, чтобы их использовать для своей записки и представления в Академию наук. Мне это полностью не удалось. Не было документации, и П.Н. этого точно не знал. Он

говорил о сорока печатных работах и большого значения им не придавал. В этом отношении интересно привести следующий факт. Иозеф Кох²⁵ в своей известной монографии о бешенстве цитирует П.Н. (приводятся его данные о значении ранней явки укушенных на лечение), но найти эту статью оказалось для меня невозможным.

О заслугах П.Н. в борьбе с чумой и бешенством и их признание специалистами говорит то, что в 1929 году, когда отмечалось 70-летие его жизни и 45-летие научной и общественной деятельности, Московское научное общество микробиологов посвятило этой дате специальное заседание с докладами проф. Никанорова²⁶ (*“О современном состоянии борьбы с чумой”*) и моим *“К вопросу об изучении бешенства в СССР”*). Доклады были заслушаны в присутствии самого юбиляра. Эту дату отметил и журнал *“Гигиена и эпидемиология”*²⁷. Редакция поместила статью, посвященную деятельности Санитарно-гигиенического института, который в то время еще продолжал оставаться в центре внимания и интересов юбиляра (авторы статьи В.А.Левицкий и С.Б.Дубровинский)²⁸.

В 1923 году П.Н. получил от Наркомздрава заграничную командировку. Этим подчеркивалась высокая оценка его деятельности. В былые годы он интересовался такими путешествиями и нередко задерживался на соответствующих местах по несколько месяцев для получения достижения науки в области его специальности. На вокзале его провожала супруга, знаменитая артистка Малого Московского театра Вера Алексеевна Шухмина²⁹. Тяжело отметить, что вскоре она погибла во время железнодорожной катастрофы. Она беспокоилась за него и просила моего внимания к нему. Это было лишнее, так как я принял все меры, чтобы мы поехали в месте в одном купе. В Берлине мы поселились в одном пансионате, я его сопровождал при посещении Коховского института³⁰ и других научных учреждений. Побывав после этого некоторое время в Париже, где П.Н. больше всего интересовало посещение Пастеровского института и встреча здесь с рядом его руководящих кадров (со многими из них он был и раньше знаком). На обратном пути П.Н. снова задержался в Берлине; из разговора с ним было ясно, что он остался довольным командировкой. Все же его статья отчетного характера, помещенная в журнале *“Гигиена и эпидемиология”* в 1924 году является образцом малословия.

Изложенное показывает, каким сохранился в нашей памяти незабвенный образ П.Н.Диатроптова, по стопам которого шли многие из его соратников, учеников и последователей. Надо признать, что представления П.Н. о взаимосвязи эпидемических процессов с низким уровнем санитарного состояния внешней среды следует считать прогрессивными до настоящего время. Они получили широкое признание в нашей стране.

Петр Николаевич умер в 1934 году, 74-х лет³¹ от роду.

Мне известно, что одесские товарищи приступили к изучению его роли в работе Одесской бакстанции в течение 15-ти лет его руководства этим учреждением. Этот акт заслуживает всякого поощрения. То же должно быть выполнено и в отношении предшествовавшего и, особенно последующего периода его деятельности, когда он принимал участие при разрешении исторически важных задач в области здравоохранения. Надо предвидеть, что эта задача окажется нелегкой, так как без изучения архивных материалов на местах его деятельности нельзя будет обойтись, но перед этим останавливаться не следует. Далее ничего не известно о первых годах его жизни. Для полноты картины следует это выяснить путем изучения соответствующих материалов у него на родине и в местах его обучения в средней и высшей школах.

* * *

Из крупных деятелей ГИНЗа особое место занимает профессор Евгений Иванович Марциновский. Он является инициатором, организатором и руководителем одной из частей этого учреждения, носившего название *“Тропический институт”*. Он также является одним из наиболее активных участников при строительстве ГИНЗа в целом.

К времени моего знакомства с Е.И.Марциновским, в феврале 1919 года, хотя ему было всего 45 лет от роду, он уже был известен в стране, как крупный маляриолог, паразитолог и инфекционист широкого масштаба. Больше всего его занимали проблемы простейших и особенно малярии. В этой области он уже выделялся по своей деятельности в Пироговском обществе врачей. Он также много сделал, будучи земским врачом и работая в Земском союзе на Кавказском фронте во время первой мировой войны.

Ещё в 1904 году Е.И. вместе с Богровым С.Л.³² привил себе кожный лейшманиоз. Авторы окончательно подтвердили этиологию пендинки, установленную в 1898 году П.Ф.Боровским³³ в работе, выполненной в Ташкенте. Уместно упомянуть, что издавна известный для русских исследователей прием экспериментировать на себе лично, стал в этом отношении традиционным для исследователей изучающих лейшманиоз.

В СЭС, где мы с ним впервые встретились, он занимал по совместительству должность консультанта-эпидемиолога. Основная его работа была в бывшей Павловской больнице (ныне Московская 4-я городская больница), где он заведовал инфекционным отделением и одновременно выполнял обязанности прозектора, бактериолога и др. При первой встрече с этим представительным красивым человеком, он произвел впечатление спортсмена и туриста; он сохранял свой внешний вид простого человека во френче и сапогах даже в парадной обстановке. Мы приводим фотографию, которая относится к 30 августа 1920 года, когда он был сфотографирован вместе с участниками торжественного заседания, по случаю открытия ГИНЗа³⁴. Видимо такая внешность стала для него обычной и особо приемлемой, как результат участия во многочисленных экспедициях малярийной комиссии Пироговского общества врачей. Этому содействовало и то, что будучи врачом Земского союза на Кавказском фронте во время первой мировой войны, он возглавлял комиссии по изучению заболеваемости малярией, простейшими, кишечными и др. инфекциями, бывшими эндемичными в этих местах. Он так же руководил там бригадами, которые проводили профилактические прививки против кишечных инфекций. Выполнение такой работы, естественно, требовало выносливости, тренировки и умения приспосабливаться к любым условиям жизни. В дальнейшем мы убедились, что это было, действительно, свойственно Е.И., любившему охоту и природу еще с детства.

О его общественной деятельности в прошлом можно судить по тому, что начиная с 1911 года он состоял председателем малярийной комиссии Пироговского общества. Е.И. является одним из тех членов этого общества, который еще в 1918 году пришел в создаваемый Наркомздрав РСФСР и предложил руководству свои знания и опыт для строительства дела здравоохранения на новых началах. В СЭС он консультировал по ряду вопросов инфекционной заболеваемости и борьбы с ней. В центре его внимания были малярия, протозойные болезни и паразитарные тифы. В связи с эпидемическим состоянием страны такая работа была особо необходима

Наркомздраву. Как уже было отмечено, сам нарком Н.А.Семашко руководил Центральным противоэпидемическим советом. На одном из заседаний совета, на котором я секретарствовал, был заслушан его доклад о применении предложенной им противосыпозной сыворотки для лечебно-профилактических целей. Сейчас этот препарат имеет только историческое значение, но в то опасное время указанное предложение следует рассматривать как прогрессивное. В СЭС он уделял много времени работе Центральной сывороточно-вакцинной комиссии и особенно он много делал в Совете по организации ГИНЗа, где наряду с другим намечалось создать институт по борьбе с малярией и другими болезнями, вызываемыми простейшими. Данным вопросом своевременно занимались малярийная комиссия Пироговского общества, Государственная дума и ряд совещаний и съездов врачей, но к его практическому разрешению подошли лишь после революции и создания Наркомздава РСФСР. В 1918 году Е.И. представил в Наркомздрав план такого института. Он был обсужден и утвержден коллегией последнего, а затем с положительным результатом рассмотрен в УМСе НКЗ.

Когда вскоре после этого был решен вопрос о создании ГИНЗа, признали целесообразным включить в его состав и данный институт, как одну из составных его частей. С этим связано, что Е.И. был самым активным членом Ученого совета ГИНЗа и он очень много внимания уделял вопросу об ускорении открытия последнего, что произошло 30 августа 1920 года. С этой датой связано начало работы и Тропического института. Уже с самого начала деятельности этого учреждения его масштабы требовали максимума средств, которыми располагал ГИНЗ. В первые годы существования последнего Тропический институт поглощал около 1/3 сметных ассигнований, которые отпускались для всего учреждения.

Из отделов института с определенным кругом задач раньше других стал работать отдел протозойных болезней, заведующим которого был Е.И.Марциновский. К этому времени в этом отделе была сосредоточена основная научно-исследовательская работа всего института. Ввиду этого здесь работала значительная часть научных работников. Выполнялись разнообразные темы, которые в дальнейшем стали оформляться, как печатные работы на русском и иностранных языках.

По мере развертывания работы института начали функционировать такие отделы, как энтомологический, токсикологический, эпидемиологический и гельминтологический. Особенностью Тропического института было то, что он, изучая протозойные заболевания, глистные инвазии и болезни жарких стран с самого начала располагал клиникой и поликлиникой изучаемых болезней и обрастал рядом других участков, как музей, питомник лабораторных животных и т.д.

Е.И.Марциновский проявлял интерес к гельминтологическому отделу, руководимому К.И.Скрябиным³⁵. Здесь большое место занимала экспедиционная деятельность. Развертывая большую работу, этот отдел сыграл определенную роль в борьбе с глистными инвазиями людей, которые в первые годы советской власти приняли в стране эпидемический характер. Последнее обстоятельство побудило и нас, работников эпидотдела Санитарно-гигиенического института заняться изучением этого вопроса. На конференции института под председательством К.И.Скрябина, где мы доложили результаты своей работы (данные обследования на глистные инвазии некоторых групп московского населения и некоторые задачи медицинской гельминтологии. ЖМЭИ 1927, т.4, вып.4³⁶). Здесь Е.И. авторитетно поддержал наш тезис, что экспедиционные гельминтологические работы уже должны вестись не только вширь, но и вглубь. Такая точка зрения для Е.И. - убежденного приверженца экспедиционного метода при изучении эпидемиологических

процессов на местах и разработки борьбы с инфекциями и инвазиями, имело большое принципиальное значение. В нашем предложении речь шла о пределах значимости экспедиционной работы и о возможном ослаблении ее ценности при накоплении больших материалов без своевременного и полного их использования, как на практике, так и в научных обобщениях. Лично Е.И. стремился при изучении инфекции на местах привлекать местные силы и тем самым готовить кадры. Он старался лично бывать в наиболее пораженных очагах, участвовать при проведении научно-обоснованных мероприятий.

В соответствии с задачами института его деятельность была направлена на создание большой сети малярийных станций в наиболее пораженных местах, а в субтропических районах страны – местных тропических институтов. Личный и деловой контакт Е.И. и его сотрудников с этими учреждениями никогда не прерывался. Для этого пользовались выездами на места, подготовкой по определенной программе кадров, анализом периодических отчетов, печатанием трудов, устройством систематических совещаний и т.д. В этом аспекте исключительное значение приобретает тот факт, что уже в 1923 году начал издаваться периодический журнал института³⁷. Кроме того, публиковались специальные сборники и руководства, необходимые периферии.

Создаваемому институту нужны были кадры. Среди старшего поколения соответствующих специалистов было мало и Е.И. начал их готовить своими силами, привлекая всех, кто мог быть полезен в этом отношении. Это была главным образом молодежь. В качестве первых таких сотрудников следует назвать А.И. и Е.И.Щуренковых³⁸, Л.М.Исаева³⁹ и Ш.Д.Мошковского⁴⁰. С Л.М.Исаевым были у Евгения Ивановича общие интересы по распространению медицинских знаний среди широких слоев населения. Л.М. был первым заведующим отделом санитарного просвещения Наркомздрава. При его участии был создан в Тропическом институте музей малярии и болезней жарких стран. Он был открыт уже в 1920 году, в него вошел аналогический музей Пироговского общества, в основном созданный трудами и заботами Е.И.Марициновского. Л.М. довольно скоро перекочевал в Бухару, где он в контакте с Тропическим институтом развернул большую краеведческую работу и борьбу с местными эндемическими заболеваниями, в том числе с лейшманиозом. Из первых сотрудников института, которые активно помогали Е.И. в организационной работе, следует отметить Ш.Д.Мошковского и П.П.Попова⁴¹.

Из наиболее ранних отделов является эпидемиологический. Он уже в 1920 году проводил практическую работу в борьбе с малярией на местах. На него было возложено ряд функций, которые раньше выполнялись самим Наркомздравом. К этому времени в институт перешла М.Г.Рашина⁴², которая до того являлась эпидемиологом-маляриологом СЭС и проводила свою работу под непосредственным руководством Е.И. Он неоднократно отмечал как достижение, что в вопросах борьбы с малярией в стране, его институт слился как единое целое с Наркомздравом. Перед этим отделом Е.И. ставил следующие задачи: освещение эпидемиологии малярии в стране, разработку статистических материалов по этой инфекции, анализ отчетов малярийных станций и консультация по вопросам гидротехники и мелиорации. Хорошо известно, что душой этих работ был сам Е.И. Как уже отмечено, что институт много внимания уделял подготовке кадров. В системе ГИНЗа он является первым, который организовал соответствующие курсы по малярии, протозойным болезням и медицинской гельминтологии. Первые такие курсы были проведены в 1921 году для 14 курсантов. В дальнейшем до организации Центрального института

усовершенствования врачей⁴³ на базе Тропического института ежегодно проводились трехмесячные курсы. Некоторые из преподавателей, а также курсантов стали впоследствии организаторами и руководителями малярийных станций и периферических тропических институтов. Е.И. охотно направлял своих учеников и сотрудников в эти учреждения. К первым, которые выполняли такую миссию, относятся Л.М.Исаев (Узбекистан) и И.Н.Пикуль⁴⁴ (Дагестан), П.П.Попов (Армения и Азербайджан) и А.И.Щуренкова (Таджикистан). Это оказалось лучшей формой связей центра с периферией и оказания помощи последней.

Е.И. на деле доказал необоснованность возражений тех, которые считали, что такой институт следовало бы создать не в Москве, а в местности эндемичной по намеренным для изучения инфекциям. Раньше сам Е.И. разделял такую точку зрения, но в условиях советской действительности он пришел к заключению, что организация Тропического института в Москве наиболее целесообразна, так как здесь он сможет осуществлять функции центрального учреждения в своей области. Будучи богато оснащенным и располагая наиболее квалифицированными кадрами, Тропический институт, считал Е.И., сможет с лучшим успехом выполнять свои научно-исследовательскую, экспериментальную и методологическую работу с родственными ему институтами, работающими в Москве. По его представлению при таких условиях смогут быть созданы и лучшие возможности для подготовки кадров - специалистов.

Все сказанное о проводимой институтом работой говорит о том, что планы и намерения Е.И. осуществлялись на практике довольно полно.

Свои первые шаги Тропический институт начал на бывшей Кудринской улице (ныне Красная Пресня) д.№8 в помещении, предназначенном его бывшими владельцами для частной высшей медицинской школы. Приспособление этого учреждения для задач института оказалось очень трудным, но оно было преодолено благодаря энергии, настойчивости и постоянному участию самого директора.

Он вникал во все административно-хозяйственные дела и проявлял большую требовательность к персоналу этого участка, которому нередко приходилось выслушивать от Е.И., когда он бывал недоволен: *“Не институт для вас, а вы для института”*. Это напоминание требовало от сотрудников исправления ошибок. Трудности преодолевались, и институт уже здесь развернул серьезную многогранную деятельность в соответствии с требованиями времени.

Прошло 3-4 года и институты ГИНЗа перешли с Кудринской ул. на Погодинскую, 10. Здесь они получили возможности для широкого развертывания своих отделов и создания новых. Круг задач Тропического института был большой. Кроме уже упомянутых отделов и лабораторий, которые функционировали по Кудринской 8, в новом помещении широко развернулась работа в области энтомологии, химиотерапии, заболеваний, вызываемых простейшими, токсикологии в целях борьбы с насекомыми и членистоногими переносчиками инфекций (В.А.Набоков⁴⁵), медико-ветеринарного дела (А.И.Метелкин⁴⁶) и под руководством В.И.Кедровского⁴⁷ приступили к работе по лепре.

При всех трудностях с которыми сталкивался Е.И.Марициновский в своей деятельности по борьбе с малярией, которая еще ряд лет занимала ведущее место в заболеваемости страны и тормозила ее экономическое процветание, Е.И. постоянно выступал и доказывал возможность ее ликвидации. С таким проектом он выступал даже в 1932 году. Он знал, что проведение мелиоративных работ и других оздоровительных мероприятий приведет к уничтожению переносчика. На эти работы он направлял деятельность всех руководимых им учреждений. Известно, что эта задача была действительно закончена с полным успехом его учениками.

Лично Е.И.Марциновский в своей деятельности не ограничивался задачами указанных выше проблем. В качестве примера приведем следующий факт. В 1922 году в Рязанском округе разразилась эпидемия неопределенной этиологии. Е.И. возглавил специальную бригаду для изучения этой вспышки. Было проведено всестороннее эпидемиологическое обследование. Бригаде удалось выделить возбудителя туляремии, определить источник инфекции (водяную крысу, размножавшуюся у реки Камы) и имевшийся механизм передачи (связь с выловом указанной крысы и использование ее шкурки для промышленных целей). В числе наиболее активных участников бригады состоял Л.М.Хатенев. С того времени последний полностью посвятил себя изучению проблемы туляремии и стал ведущим специалистом по этой инфекции у нас в стране. Несмотря на это, он никогда не забывал той роли, которую сыграл Е.И. в этом вопросе.

К заслугам Е.И. следует отнести и то, что участвуя как представитель Советского Союза на различных съездах и комиссиях международного значения, он везде докладывал о достижениях как своего учреждения, так и его большого коллектива сотрудников, об изучаемых ими проблемах и, в частности, о борьбе с малярией.

В целях подготовки научных кадров из коммунистов и ускорения этого процесса, в 1929 году была направлена в Тропический институт значительная группа аспирантов и молодых научных сотрудников. Это были очень энергичные люди, прошедшие в прошлом серьезный жизненный путь. Среди этих сотрудников в Тропическом институте особенно выделялся наиболее старший и уже подготовленный к ответственной работе Петр Георгиевич Сергиев⁴⁸. Е.И. скоро пришел к выводу, что последний является подходящим лицом для его замещения, и стал проводить определенную работу по его подготовке в этом направлении. Он эту сложную задачу выполнял охотно, методически и с полным сознанием целесообразности.

После смерти Е.И.Марциновского П.Г.Сергиев занял должность своего учителя.

В 1932 году Е.И. был назначен на должность председателя УМСа НКЗ⁴⁹. В этот период народным комиссаром Народного Здравоохранения РСФСР был Михаил Федорович Владимировский⁵⁰. Некоторые функции УМСа были переданы во вновь созданный при Наркомздраве Комитет по науке. Для консолидации деятельности этих родственных учреждений необходим был со стороны председателя УМСа умелый подход, большие знания в различных областях здравоохранения и в требованиях страны. Е.И., как никто другой был пригоден для решения такой задачи. Будучи к тому времени уже тяжело больным, он умел выполнять свои обязанности не только директора института, но и председателя УМСа со свойственной ему энергией и заинтересованностью. Он здесь при этом сохранил традиции своих достойных предшественников Л.А.Тарасевича и П.Н.Диатроптова, а именно преданность науке, любовь к человеку и учет интересов Родины. Мы это наблюдали, работая в этот период в эпидотделе ЦИЭМа⁵¹, которому он давал ответственные поручения и помогал в продвижении в жизнь разработанных вопросов.

В то время, как и всегда, вопрос борьбы с гриппом являлся весьма актуальным. Е.И. привлек к изучению этой проблемы вирусолога Зильбера Л.А.⁵², специалиста по профпатологии Левицкого В.А. и меня. В то время придавалось большое значение хлорированию воздуха в качестве средства борьбы с данным заболеванием. В мою задачу входило изучение состояния заболеваемости данной инфекции среди рабочих и служащих на Трехгорном производстве.

Здесь в производственных условиях постоянно проводилось хлорирование воздуха.

Е.И. проводил специальную конференцию с докладом указанных авторов. Болезнь помешала ему организовать печатание этих трудов в виде отдельного сборника. Уже было видно, что подкрадываясь тяжелая болезнь подкашивала силы его могучего организма. Он умер в 1934 году.

Свои многочисленные обязанности, как правило, Е.И. удавалось выполнять всегда успешно. Тем не менее нельзя не отметить, что свойственные ему принципиальность, требовательность и настойчивость приводили иногда к конфликтам с товарищами и сотрудниками.

Он ушел от жизни 60-ти лет и он мог бы еще много сделать. Мы думаем, что его успех обуславливался тем, что с одной стороны он, не смотря на большой круг интересовавших его проблем, отличался целеустремленностью. Обладая талантом подбирать ценных и верных сотрудников, он воспитывал из них хороших специалистов и крупных ученых своего многогранного профиля. Вместе с ними он разрешал актуальные задачи. Не менее важным было и то, что при советской власти для его деятельности были созданы исключительно благоприятные условия, которые он сумел использовать с исчерпывающей полнотой.

Характеризуя заслуги крупных медицинских работников, Е.И. обычно делил их на две категории: на деятелей, которые оставляли после себя школу, продолжавшую их идеи и дела, и на лиц, которые сами сумели много сделать, но не оставляли смены, продолжателей их работы. Последняя, как правило, замирала вместе с их уходом. О Е.И.Марциновском можно сказать, что он действительно создал большую школу, которая продолжала и продолжает нарастающими темпами развивать его подвиг. Достаточно указать на таких его учеников и сотрудников, как В.Н.Беклемишев⁵³, А.И.Метелкин, Ш.Д.Мошковский, В.А.Набоков, В.П.Подъяпольская⁵⁴, М.Г.Рашина, П.Г.Сергиев и др. К ним надо причислить создателей периферических тропических институтов, как Л.М.Исаев, И.Н.Пикуля, П.П.Попова, А.И.Щуренкова и др., а также работников большой сети малярийных станций. Многие из них продолжают свою деятельность до настоящего времени в соответствии с современными требованиями. Вся его школа много сделала для благоприятного разрешения вопроса ликвидации малярии у нас в стране. В самые трудные годы Е.И. не выпускал из своего поля зрения этого вопроса.

Характеризуя заслуги Е.И., нельзя не упомянуть об его общественной деятельности в гражданских учреждениях. Он долгие годы был депутатом Московского горисполкома и председателем его медицинской секции. Он любил общение с народом и имел особый подход к простым людям, из среды которых он вышел. Он не отказывался выступать с популярными лекциями по различным вопросам здравоохранения.

Сказанное нами о Евгении Ивановиче Марциновском является попыткой воспроизвести часть того, что было выполнено этим незаурядным и исключительно энергичным человеком за последние 15 лет его работы, которые являются наиболее продуктивным периодом его жизни. Безусловно многое из важного не сказано, поскольку мы этого лично не наблюдали. Это должны дополнить другие его приверженцы, ученики и сотрудники. Его труды, организаторский талант, форма работы и весь его образ заслуживают того, чтобы они были тщательно изучены и представлены в таком виде, чтобы вся наша страна знала о них и могла судить, как много может сделать советский ученый, врач, патриот и гражданин, каким был Евгений Иванович Марциновский.

* * *

В системе ГИНЗа безусловно заслуживает отметить деятельность Института микробиологии, организатором и руководителем которого был профессор Барыкин Владимир Александрович. По своему профилю этот институт проектировался как один из ведущих, поскольку в его обязанности было изучение инфекции и изыскание специфических методов по борьбе с ними. Он был открыт с некоторым опозданием. Моего участия в этом деле уже не было, а контакты в дальнейшем с этим учреждением у меня были ограничены. Это не позволяет мне, независимо от интереса, подробно останавливаться на этом участке.

В.А.Барыкин являлся одним из представителей школы И.Г.Савченко⁵⁵. До приезда в Москву для работы в ГИНЗе и одновременного руководства кафедрой микробиологии при Первом Московском мединституте⁵⁶, он работал в Ростове-на-Дону. Он здесь развернул свою работу об этиологической роли его микроба при сыпном тифе. В Москве он ее продолжил. В дальнейшем микроба получил признание специалистов в мировой литературе, как представитель риккетсиозов. В первые годы своей деятельности Микробиологический институт много внимания уделял эпидемиологии холеры. Из других эпидемиологических вопросов следует упомянуть успешно разрешенное изучение очага сибирской язвы пищевого происхождения в гор.Ярославле. Основное направление института было всестороннее изучение процессов иммунологии и вопросов общей и медицинской микробиологии. Здесь широко применялся при творческом участии биофизика В.Куликова⁵⁷ биофизический метод. Мы уже указывали, что определенное место в этом учреждении занимали вопросы эпидемиологии при изучении отдельных инфекций. В этом разделе работы особенно выделялся А.А.Захаров⁵⁸. Следует также подчеркнуть, что здесь начал Л.А.Зильбер свои вирусологические изыскания, получившие затем широкую известность.

Заслуги этого института особенно значительны в том, что из его недр вышел ряд крупных микробиологов, иммунологов и вирусологов (Г.В.Выгодчиков⁵⁹, Л.А.Зильбер, Е.Н.Левкович⁶⁰, А.Компанеев⁶¹, С.М.Минервин⁶², Фризе⁶³ и др.). Некоторые из них с большим успехом продолжают свою исследовательскую и педагогическую работу до настоящего времени. В.А.Барыкин, как крупный микробиолог и иммунолог, а также его ведущие сотрудники будут отмечаться в дальнейшем по их выступлениям на съездах республиканского и союзного значения.

После реорганизации ГИНЗа В.А.Барыкин вместе с группой ведущих сотрудников перешел в качестве научного руководителя в Московский микробиологический институт им. И.И.Мечникова. Другая часть сотрудников вошла во вновь организованный Центральный институт эпидемиологии и микробиологии. К работе этого института мы еще вернемся.

В системе ГИНЗа определенное место занимали Институт экспериментальной биологии (директор профессор Н.К.Кольцов⁶⁴), Институт физиологии питания (директор проф. М.Н.Шаперников⁶⁵) и Институт биохимии (директор профессор А.Н.Бах⁶⁶). Деятельность этих учреждений, как и их руководителей я касаться не смогу, так как в мою задачу входит освещение вопросов эпидемиологии и связанных с нею дисциплин.

¹НКЗ РСФСР - Народный комиссариат здравоохранения (Наркомздрав) Российской Советской Федеративной Социалистической Республики.

²Семашко Николай Александрович (1874-1949) - в 1918-1930 гг. народный комиссар здравоохранения РСФСР.

³Соловьев Зиновий Петрович (1876-1928) - в 1918-1928 гг. заместитель народного комиссара здравоохранения РСФСР.

⁴Мечников Илья Ильич (1845-1916) - патолог, бактериолог и иммунолог.

⁵Борде /Bordet Жюль (1870-1961) - бельгийский иммунолог и бактериолог.

⁶Научная экспедиция в Калмыцкие степи состоялась в 1911 г.

⁷БЦЖ - противотуберкулезная вакцина.

⁸Безредка Александр Михайлович (1870-1940) - микробиолог.

⁹Ныне - Государственный научно-исследовательский институт стандартизации и контроля медицинских биологических препаратов имени Л.А.Тарасевича.

¹⁰Пастеровский институт /Institut Pasteur в Париже был основан в 1888 г., с целью борьбы с заразными болезнями. Основателем его и первым руководителем был Луи Пастер.

¹¹Санитарно-эпидемиологическая секция Народного комиссара здравоохранения РСФСР.

¹²X Всесоюзный съезд бактериологов, эпидемиологов и санитарных врачей им. И.И.Мечникова. Одесса, 5-11 сентября 1926 г.

¹³Эрисман Фёдор Фёдорович (1842-1915) - один из основоположников научной гигиены в Российской империи.

¹⁴Буйвид Оскар Феликсович (1857-1938) - бактериолог и гигиенист.

¹⁵Точнее 1/13 июля 1893 г. Диатроптов занял должность заведующего Одесской бактериологической станцией.

¹⁶Медицинский факультет Московских высших женских курсов, в советскую эпоху - 2-й Московский медицинский институт, а ныне - Российский государственный медицинский университет.

¹⁷Коцын Максим Борисович (1860-1917) - гигиенист.

¹⁸VII Всероссийский съезд бактериологов, эпидемиологов и санитарных врачей (Москва, 22-28 мая 1923 г.).

¹⁹Левицкий Вячеслав Александрович (1867-1936) - гигиенист, заслуженный деятель науки РСФСР.

²⁰Карловы Вары, ныне в Чешской республике, ранее - Карлсбад.

²¹Надо считать опечатка, надо не Акимов Е.С., а Акимов Иван Георгиевич (1895 - ?).

²²Арбатская Елена Сергеевна (1881 - ?)

²³Розенфельд Вера Давидовна (1891 - ?) - гигиенист и эпидемиолог.

²⁴В.Д.Хатаневе - явная опечатка. Надо - Хатаневе Леонид Моисеевич (1896-1948) - микробиолог.

²⁵Кох /Koch Иозеф (1872-1944) - немецкий микробиолог.

²⁶Никаноров Сергей Михайлович (1885-1942) - бактериолог.

²⁷Сдвоенный номер журнала "Гигиена и эпидемиология" (№3-4) за 1929 г. был посвящен П.Н.Диатроптову по поводу его 45-летнего юбилея. В этой книжке журнала помещены три юбилейные статьи: *Семашко Н.А.* Заслуженному деятелю науки (с.6-7); Проф. П.Н.Диатроптов. К 45-летию юбилею его врачебно-научной деятельности (с.7-9; подпись: редакция); *Дембо И.Г.* П.Н.Диатроптов и общемедицинские съезды (с.136-141).

²⁸*Левицкий В.А., Дубровинский С.Б.* Санитарно-гигиенический институт ГИНЗа // Гигиена и эпидемиология. - 1929. - №3-4. - С.132-136.

²⁹Шухмина (Диатроптова) Вера Алексеевна (1882-1925) - актриса, в 1910-1925 гг. в Малом театре. В браке у П.Н.Диатроптова и В.А.Шухминой (Диатроптовой) детей не было.

³⁰Коховский институт - Институт инфекционных болезней Р.Коха в Берлине. Был основан в 1891 г. специально для Роберта Коха как Прусский институт инфекционных заболеваний / Preussisches Institut für Infektionskrankheiten. Научное отделение Института инфекционных болезней Р.Коха, ныне - Институт имени Роберта Коха / Robert Koch-Institut - основная научная организация Федерального министерства здравоохранения в области медико-биологических наук.

³¹Точнее П.Н.Диатроптов скончался 75 лет от роду.

³²Богров Сергей Львович (1878-1923) - дерматовенеролог, доктор медицины, профессор.

³³Боровский Петр Фокиевич (1863-1932) - ученый-медик, профессор.

³⁴Государственный научный институт народного здравоохранения имени Пастера ("ГИНЗ"). 1919-1924. Организация, деятельность и научные труды. - М., 1924. После предисловия вкладной лист с фотографией: "Торжественное заседание Института совместно с 4 Съездом бактериологов и эпидемиологов 30 августа 1920 года по случаю открытия Института". Среди других Е.И.Марциновский.

³⁵Скрябин Константин Иванович (1878-1972) - гельминтолог, академик АН СССР, ВАСХНИЛ, АМН СССР, Герой Социалистического Труда.

³⁶ЖМЭИ - Журнал микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии. Так ныне называется "Журнал микробиологии, патологии и инфекционных болезней". *Дубровинский С.Б., Кранцфельд А.М., Розенфельд В.Д., Саламандра Э.Г.* Данные обследования на глисты некоторых групп московского населения и очередные задачи медицинской гельминтологии // Журнал микробиологии, патологии и инфекционных болезней. - 1927. - Т.4, Вып.4. - С.503-522.

³⁷"Русский журнал тропической медицины", ныне - "Медицинская паразитология и паразитарные болезни".

- ³⁸Щуренкова Александра Ивановна (1901 - ?) - паразитолог.
- ³⁹Исаев Леонид Михайлович (1886-1964) - паразитолог и эпидемиолог, доктор медицинских наук, профессор.
- ⁴⁰Мошковский Шабсай Давидович (1895-1982) - паразитолог, доктор медицинских наук, профессор, член-корреспондент АМН СССР.
- ⁴¹Попов Петр Петрович (1888-1964) - эпидемиолог, доктор медицинских наук, профессор.
- ⁴²Рашина Мария Григорьевна (1889-1973) - маляриолог.
- ⁴³Центральный институт усовершенствования врачей - ныне Российская медицинская академия последипломного образования.
- ⁴⁴Пикуль Иван Николаевич (1893-1951) - маляриолог, доктор медицинских наук, профессор.
- ⁴⁵Набоков Валериан Александрович (1899-1976) - маляриолог, доктор медицинских наук, профессор.
- ⁴⁶Метелкин Анатолий Иванович (1894-1973) - микробиолог и историк медицины, доктор биологических наук, профессор.
- ⁴⁷Кедровский Василий Иванович (1865-1937) - патолог и бактериолог, доктор медицины, профессор.
- ⁴⁸Сергиев Петр Григорьевич (1893-1973) - паразитолог, академик АМН СССР, Герой Социалистического Труда.
- ⁴⁹УМС НКЗ - Ученый медицинский совет Народного комиссариата здравоохранения.
- ⁵⁰Владимирский Михаил Федорович (1874-1951) - с 1930 г. по 1934 г. народный комиссар здравоохранения РСФСР.
- ⁵¹ЦИЭМ - Центральный институт эпидемиологии и микробиологии.
- ⁵²Зильбер Лев Александрович (1894-1966) - вирусолог, академик АМН СССР.
- ⁵³Беклемишев Владимир Николаевич (1890-1962) - зоолог, академик АМН СССР.
- ⁵⁴Подъяпольская Варвара Петровна (1892-1975) - гельминтолог, член-корреспондент АМН СССР.
- ⁵⁵Савченко Иван Григорьевич (1862-1932) - микробиолог, доктор медицины, профессор.
- ⁵⁶1-й Московский медицинский институт, ныне - Московская медицинская академия им. И.М.Сеченова.
- ⁵⁷Куликов Вячеслав Михайлович (1890 - ?) - инженер-технолог, биохимик и биофизик.
- ⁵⁸Захаров Алексей Александрович (1897-?) - микробиолог.
- ⁵⁹Выгодчиков Григорий Васильевич (1899-1982) - микробиолог, академик АМН СССР.
- ⁶⁰Левкович Елизавета Николаевна (1900-1982) - вирусолог, доктор медицинских наук, профессор.
- ⁶¹Компанец Анна Иосифовна - микробиолог.
- ⁶²Минервин Сергей Михайлович (1888-1971) - микробиолог, доктор медицинских наук, профессор.
- ⁶³Фризе Вадим Владимирович (1881-?) - микробиолог.
- ⁶⁴Кольцов Николай Константинович (1872-1940) - биолог, член-корреспондент АН СССР.
- ⁶⁵Шатерников Михаил Николаевич (1870-1939) - физиолог, доктор медицины, профессор.
- ⁶⁶Бах Алексей Николаевич (1857-1946) - биохимик, академик АМН СССР, Герой Социалистического Труда.

Дубровинский С.Б. О руководителях государственного научного института народного здравоохранения (ГИНЗ): Лев Александрович Тарасевич (1868-1927), Петр Николаевич Диатроптов (1858-1934), Евгений Иванович Марциновский (1874-1934), Владимир Александрович Барыкин (1879-1939)

Впервые публикуется фрагмент из воспоминаний профессора Самуила Борисовича Дубровинского (1885-1975), который посвящен четырем ученым, первым директорам институтов входивших в состав ГИНЗа. Комментарии К.К.Васильева.

Dubrovinsky S.B. About Leaders Of State Scientific Institute Of Public Health (SSIPH): Lev Alexandrovich Tarasevich (1869-1927), Pyotp Nikolaevich Diatroptov (1858-1934), Yevgeny Ivanovich Martsynovsky (1874-1934), Vladimir Alexandrovich Barykin (1879-1939)

One fragment of the professor Samuil Borisovich Dubrovinsky's recollection (1885-1975), devoted to four scientists, the first directors of the institutes which were included in SSIPH, was published for the first time. K.K.Vasylev's comments.

ВАСИЛЬЕВ К.К.

**К ВОСПОМИНАНИЯМ С.Б.ДУБРОВИНСКОГО (1885-1975) О
ПРОФЕССОРАХ Л.А.ТАРАСЕВИЧЕ, П.Н.ДИАТРОПТОВЕ,
Е.И.МАРЦИНОВСКОМ И В.А.БАРЫКИНЕ**

У статті, що передує розділу спогадів епідеміолога, доктора медичних наук, професора Самуїла Борисовича Дубровинського “О руководителях Государственного научного института народного здравоохранения (ГИНЗ): Лев Александрович Тарасевич (1868-1927), Петр Николаевич Диатроптов (1858-1934), Евгений Иванович Марциновский (1874-1934), Владимир Александрович Барыкин (1879-1939)”, наводяться основні віхи життя та діяльності вченого, даються пояснення і доповнення до даного фрагменту його мемуарів.

Эпидемиолог и микробиолог Самуил Борисович Дубровинский родился в местечке Нововоронцовка Херсонской губернии, в 1907 г. экстерном сдал экзамены за полный гимназический курс при мужской гимназии в Павлограде (теперь в Днепропетровской обл., Украина), высшее медицинское образование получал в Лейпцигском и Берлинском университетах, в 1914 г. подтвердил свой заграничный диплом в испытательной комиссии при Императорском Харьковском университете, с началом Первой мировой войны - врач на фронте, в 1916 г. был ранен, после чего осталась инвалидность (ходил с палочкой).

С 1917 г. Дубровинский жил в Москве, где с 1919 г. работал в Государственном институте народного здравоохранения (ГИНЗ), с 1921 г. - в Центральном бактериологическом институте, с 1924 г. - в Санитарно-гигиеническом институте ГИНЗа, с 1931 г. в Центральном институте эпидемиологии и микробиологии, с 1933 г. - в научно-исследовательской лаборатории санитарии и эпидемиологии на железнодорожном транспорте. В 1936 г. он получил степень доктора медицинских наук без защиты диссертации, в 1938 г. был репрессирован, в конце 1943 г. освобожден с разрешением поселиться в Ташкенте, где жил с января 1944 г. до кончины. В 1944 г. Дубровинскому было присвоено звание профессора, работал в местном институте эпидемиологии¹.

Проф. С.Б.Дубровинский автор воспоминаний “О памятных встречах и контактах с ведущими деятелями советской профилактической медицины. (Из воспоминаний старого эпидемиолога)”, фрагменты которых нами были впервые опубликованы: “Вместо вступительного слова”, “Послесловие”, “Почетный академик Академии наук СССР Николай Федорович Гамалей”². Машинопись воспоминаний хранится в нашем личном архиве. Ниже мы впервые публикуем еще один фрагмент из воспоминаний Дубровинского - о профессорах Л.А.Тарасевиче, П.Н.Диатроптове, Е.И.Марциновском и В.А.Барыкине. Все сноски в воспоминаниях наши.

Перечисленные четыре профессора были руководителями Государственного научного института народного здравоохранения (ГИНЗ).

ГИНЗ был организован Народным комиссариатом здравоохранения (НКЗ) РСФСР на базе национализированных советской властью научных учреждений “Общества московских научных институтов в память 19 февраля 1861 года”: Бактериологического института (при нем Центральная контрольная станция сывороток и вакцин), Физиологического института и Института экспериментальной биологии. Являясь центральным научным учреждением Наркомздрава, ГИНЗ должен

был изучать и разрабатывать научные и научно-практические вопросы в области гигиены, микробиологии, химии, экспериментальной биологии и физиологии питания. В его составе было восемь институтов: Институт контроля сывороток и вакцин (открыт в 1919 г.), Санитарно-гигиенический институт (1920 г.), Тропический институт (1920 г.), Институт физиологии питания (1919 г.), Институт экспериментальной биологии (1919 г.), Биохимический институт (1921 г.), Микробиологический институт (1921 г.) и Туберкулезный институт (1922 г.). Во главе ГИНЗа стоял Научный совет из директоров перечисленных институтов, ученого секретаря и представителя санитарно-эпидемиологического отдела НКЗ. Научный совет ГИНЗа избирал и представлял на утверждение народного комиссара здравоохранения РСФСР президиум в составе директора ГИНЗа, его заместителя и ученого секретаря. В 1919-1921 гг., до учреждения должности ученого секретаря, управляющим делами и секретарем ГИНЗа был С.Б.Дубровинский - автор воспоминаний.

Лев Александрович Тарасевич (1868-1927) был первым директором ГИНЗа и одновременно первым директором Института контроля сывороток и вакцин до дня своей кончины. Бактериолог и патолог, академик Академии наук Украинской ССР, проф. Тарасевич окончил Кишиневскую гимназию в 1886 г. и тогда же поступил на естественное отделение физико-математического факультета Императорского Новороссийского университета в Одессе. В 1891 г. он окончил университет и уехал в Петербург, где поступил в Императорскую военно-медицинскую академию. В апреле 1893 г. состоялось венчание студента Тарасевича с Анной Васильевной Стенбок-Фермер. После женитьбы молодожены уезжают в Париж, где Л.А.Тарасевич продолжил свое медицинское образование в Сорбоннском университете. В 1897 г., получив диплом врача, Тарасевич с супругой возвращаются на родину и с 1899 г. он помощник прозектора кафедры общей патологии Императорского университета Святого Владимира в Киеве у проф. В.В.Подвысоцкого (1857-1913). В 1900 г. проф. Подвысоцкий переводится деканом медицинского факультета и профессором Императорского Новороссийского университета. Вслед за ним в Одессу приезжает Тарасевич, где он в 1901-1907 гг. был прозектором кафедры общей патологии, в 1902 г. защитил диссертацию на степень доктора медицины. В 1908-1924 гг. он - профессор медицинского факультета Московских высших женских курсов (после революции медицинский факультет 2-го Московского университета, а ныне - Российский государственный медицинский университет). В 1919 г. проф. Тарасевич, как уже отмечено выше, возглавил ГИНЗ. Кроме того, он был председателем Ученого медицинского совета Народного комиссариата здравоохранения РСФСР.

Воспоминания проф. Дубровинского являются важным свидетельством о Л.В.Тарасевиче, но, вместе с тем, они, фиксируя внешнюю сторону, не показывают внутренний мир русского интеллигента оставшегося на родине под властью большевиков. Поэтому для того, чтобы мы смогли правильно понять проф. Тарасевича, который был активным членом конституционно-демократической партии, то есть либералом по убеждениям, вовсе не коммунистом, даже не социалистом, необходимо здесь привести цитаты из воспоминаний о нем Е.Д.Кусковой (1869-1958), высланной из страны в 1922 г. Воспоминания Е.Кусковой были написаны после кончины Тарасевича и опубликованы в Париже в 1927 г. Они объясняют нам, почему ученый остался на родине, не эмигрировал, почему он сотрудничал с советской властью.

Е.Кускова: *“Льва Александровича Тарасевича я особенно близко узнала и горячо полюбила за время первых пяти лет после Октября. Сблизила нас общность понимания, - быть может, ошибочного, процесса развала России и способов ее восстановления. Началось с глубоко интимных разговоров и размышлений - какой дорогой идти. Ни он, ни я, ни наши маленький интимный кружок ни на одну минуту не верили в целесообразность хирургии в таком бездонно-глубоком процессе, как русская революция. И наоборот - глубоко верили в “изживание”, в тяжелый процесс радикального перерождения психики серых русских людей. Отсюда - вера в работу внутри России, - работу нечеловечески трудную. Однажды я выразила удивление, почему он, ученый человек, чтимый учеными Европы, остался в нестерпимой подчас духоте Советской России. Ведь в смысле личного устройства, в смысле покоя для научной работы, ему были открыты за границей все дороги. Он не захотел, однако, променять тяжкие условия работы в родной стране на эти открытые для него удобства Запада.*

- Но я недавно размышлял об этом, задумчиво сказал он. Я - исследователь по профессии своей и хочу видеть русскую жизнь не в чужой передаче и не в отдалении от неё. Затем у меня трое полувзрослых детей. Я не хочу, чтобы они были иностранцами. Пусть впитывают в себя всю печаль, весь трагизм русской жизни: ведь им предстоит перестраивать ее. <...> Что же касается трудной работы с большевиками, работы изматывающей, подчас глубоко унижительной для нас, интеллигентов, то ... Ведь от этой работы не может же убежать вся интеллигентская Россия. Эта работа, работа не саботажная, работа по совести и без компромиссов в ее конечной цели, - наша обязанность, оставшихся тут ...

И он работал с громадным напряжением. <...> И всюду - с достоинством, без боязни наткнуться на препятствие или сесть рядом с коммунистом. И нередко приходилось проявлять большую твердость... Так, он безоговорочно отклонил предложение свидетельствовать перед лицом Европы о росте русской науки. <...> Он не боялся работать “через советскую власть”, но не боялся и высказывать ей, этой власти, свое откровенное суждение о ней. Это достоинство его ценилось, уважалось: Тарасевич - не гнул; он был тем, чем он был”³.

И далее: “Бывало позвонишь ему, когда придет срок очередной отсидки его друга, Н.М.Кишкина (один из лидеров партии кадетов, последний министр государственного призрения во Временном правительстве - К.В.), и услышишь глухой возглас возмущения:

- Как? Опять? Опять? Сейчас приеду, - обсудим, с какого бока начать хлопоты... В каком состоянии он взят? Здоров ли?

Приедет, закроет глаза, усталые глаза, и долго сидит в странно-неподвижном состоянии. Вернешь его к жизни - вопросом. И получишь - в ответ:

- Боже! Если б вы только знали, как я устал, как страшно устал - от всего. Забыться бы, не видеть...

А через час, два, снова едет, организует, что-то сцепляет, ладит снасти разбитого бурей корабля...”⁴.

После того как Е.Д.Кускова вместе с мужем были высланы из Советской России, они вначале поселились в Германии. В 1923 г. во время заграничной командировки проф. Тарасевича состоялась их берлинская встреча.

Е.Кускова: “ - Лев Александрович! Вас обвиняют в том, что пропагандой здесь советской науки, вы укрепляете советскую власть...

Вспыхнул, разъярился - болезненно:

- Да, я укрепляю и буду укреплять советскую власть в той мере, в какой она стремится организовать необходимую России органическую работу. Всякий кусок - даже самомалейший - этой органической работы укрепляет советскую власть и одновременно, и в гораздо большей степени - Россию... А всякий кусок собственной коммунистической пропаганды власти разрушает не только Россию, но и саму власть...”⁵.

С.Б.Дубровинский писал свои воспоминания где-то в 1960-х годах, но и тогда он не осмелился написать правду о кончине проф. Тарасевича (пишет - “умер от несчастного случая, будучи на излечении в Саксонском санатории”), а он ее, безусловно, знал. Знал, как знало отечественное сообщество микробиологов и эпидемиологов, изустно передавая сведения об этом, и я в 1970-х годах об этом слышал.

Но тогда, в далеком июне 1927 г., когда в советских газетах, а затем в советских медицинских журналах появились некрологи, в них было скрыто самоубийство Тарасевича. “В этом изумительном сокрытии так ясен глубокий, непобедимый страх перед Внутренней Россией...” (Е.Кускова)⁶, а для старого профессора-эпидемиолога, отсидевшего не один год в ГУЛАГе, помнившего знакомых и товарищей погибших в застенках советской тайной полиции, это слово “самоубийство” стало на всю его долгую жизнь табу.

Е.Кускова, которая в 1927 г. жила уже в Праге, первые сведения о самоубийстве Л.В.Тарасевича прочитала в “Прагер Прессе”: “В Дрездене, в санатории д-ра Ламана, покончил с собой проф. Тарасевич”, а затем пришло письмо от общего друга, который был свидетелем дрезденской трагедии. “Он, действительно, покончил с собой страшным способом. Врач, ученый бактериолог, легкой смерти не захотел. В половине шестого, утром, в Троицын день, он связал два платка, привязал их к решетке балкона и закинул петлю на шею... Оборвалось... Он сорвался с высоты 10 метров, сломал четыре ребра, но сознания не потерял; сам дошел с помощью сестры и доктора в свою комнату. Умер на другой день от кровоизлияния в легкое, - в пять часов вечера в Духов день. Умер во сне, безболезненно и тихо”⁷.

Е.Кускова: “О русской революции, о её реальных ужасах, спокойные историки - исследователи напишут в будущем бесчисленное множество исследований. Но едва ли вскроют они то, что является для нас, её современников, быть может, самым трагическим символом её: мятущуюся, истерзанную, какую то на части расщепленную душу русского интеллигента... Большие столетия искал мыслящий русский интеллигент дорогу “по совести”. Искал страстно, не считаясь с жертвами. Один миг показалось, что он нашел её, эту дорогу по совести, - вместе с народом. Затем все смешалось в кровавом тумане; столбовая дорога засыпалась обломками рухнувшей громады государства, и скорбный лик русского интеллигента - в символах живых и мертвых мучеников - снова стоит перед нами, - в поисках верной дороги. А дороги, прямой, ровной и ясной дороги, ведущей к давнишней и заветной цели, - государства правы и свободы, - все нет, и нет, и нет... А если нет ясной дороги, то налицо и другая трагедия: разномыслие одинаково честных людей, одинаково искренних искателей путей, - разномыслие, недоверие, разлад, расщепленность прежних стойких и крепких организаций... Медленно чертится историей заколдованный круг: искать дорогу надо вместе, сцепившись крепко душой и помыслом, а на пороге к этому - подозрительность, отчуждение, глубокая отравленность боязнью - ошибки...”⁸.

“И хочется сказать тем, кто еще не научился уважать и ценить этот путь работы по восстановлению тяжело больной страны: г.г. судьи должны помнить, что работа в России русской интеллигенции не спокойный берег и не “приспособленчество” к временным хозяевам жизни. Это - тяжкая работа в тех условиях, которые, быть может, еще не скоро “преобразятся”, да и самое преобразование которых может быть лишь плодом такой работы. И пусть же не коснется слово несправедливого осуждения памяти общественника, уставшего и замученного ужасами русского расстройтва. Да и награда за такое его мировоззрение не соблазнительная: всего только петля из двух платков...”⁹.

С тех пор советская власть сформировала новую, как она считала “пролетарскую” интеллигенцию, и кажется иногда, что это так. Нет старой русской интеллигенции с ее страстными исканиями дороги правды, прервалась связь времен, но это только кажется. Присмотревшись, с удивлением обнаруживаешь, не в каждом в отдельности современном интеллигенте - качества русского интеллигента не размазаны равномерно как масло на бутерброде, бог стало быть не дал эти свойства каждому в равной мере, а вот встретишь человека и удивишься - как много у него от нашей старой интеллигенции. Русский интеллигент, он и в Африке интеллигент, недавно услышал по TV, когда разговор в передаче пошел о рассеянной ныне по миру нашей интеллигенции. Добавлю - русский интеллигент это явление вне временное.

Следующий отрывок из воспоминаний проф. Дубровинского о Петре Николаевиче Диатропове (1858-1934). Он родился в городе Наровчат Пензенской губернии (ныне в Пензенской области) в семье чиновника. Его отец Николай Иванович Диатропов из духовного звания, среднее образование получал в Пензенской духовной семинарии, откуда был уволен из высшего отделения в сентябре 1841 г. и тогда же в службу вступил в штат канцелярии Пензенской гимназии исправляющим должность младшего письмоводителя, с декабря этого же года - старший письмоводитель.

В 1843 г. Н.И.Диатропов перемещен был на таковую же должность Пензенского дворянского института, 27 февраля 1847 г. получил первый чин - канцелярского регистратора. В 1849 г. он переезжает в Наровчат, где продолжает службу письмоводителем в Наровчатском окружном управлении, в 1850 г. получил чин губернского секретаря, в 1854 г. - коллежского секретаря, в 1857 г. - титулярного советника, а в 1861 г. возвращается в Пензу на должность столоначальника Пензенской палаты государственных имуществ и в том же году уходит в отставку по домашним обстоятельствам. Однако зарабатывать на жизнь было надо и 10 мая следующего года Н.И.Диатропов определен приставом 1 стана Пензенского уезда, в 1864 г. произведен в коллежские асессоры и перемещен на должность пристава 2 стана Наровчатского уезда.

Николай Диатропов был женат на Елене Семеновне. В семье одним за другим рождались дети. Возможно, некоторые из них умерли в младенческом возрасте, а к 1865 г. в формулярном списке их отца были записаны следующие: Константин (род. 16.05.1845), Александр (род. 10.08.1846), Владимир (род. 9.07.1852), Евгений (род. 1.01.1856), Петр (род. 19.12.1858) и Дмитрий (род. 21.09.1861). К этому времени Константин обучался в школе межевых инженеров, Александр воспитывался в Пензенском дворянском институте, а прочие находились при родителях¹⁰. Александр Диатропов стал крупным судебским чиновником, был женат на Софье Семеновне Тростянской (1846-1928), происходившей из дворянской семьи родственных

Гончаровым (чуть ли не двоюродная племянница Наталье Николаевне Пушкиной), имел дочь Ольгу (в замужестве Савинич; 1884-1942) и сына Бориса Диатроптова (1883-1942), окончившего в 1906 г. юридический факультет Императорского Московского университета и дружившего с поэтом Ходасевичем, а невестка его (жена Бориса) - Александра Ионовна Диатроптова (урожденная Каблучкова, по первому мужу Хотунцева; 1882-1962), внук - Даниил Борисович Диатроптов (род. 1923)¹¹.

Итак, Петр Диатроптов родился, когда его родители жили в городе Наровчат, где в Троицкой церкви 28 декабря 1858 г. его крестили, как видно из метрического свидетельства¹². С 1861 г. Диатроптовы снова живут в Пензе, где в 1870 г. двенадцатилетний Петр поступил в Пензенскую гимназию. При поступлении он предъявил свидетельство от 29 июля 1870 г. подписанное пензенским городовым врачом о том, что у него *“привита предохранительная оспа и нет болезней, могущих препятствовать ему к поступлению в какое-либо общественное заведение”*¹³. В гимназии Петр Диатроптов учил латинский, греческий, немецкий и французский языки. В 1878 г. он получил аттестат зрелости и тогда же поступил на медицинский факультет Императорского Московского университета. В 1883 г. П.Н.Диатроптов получил аттестат лекаря и, кроме того, посчитал необходимым сдать экзамены на звание уездного врача, о чем ему было выдано свидетельство¹⁴.

С.Б.Дубровинский отмечает в своих воспоминаниях, что *“ничего не известно о первых годах жизни”* проф. Диатроптова и указывает на то, что *“для полноты картины следует это выяснить”*. Приведенными данными мы как раз и восполнили данный пробел, который в советскую эпоху трудно было заполнить. У П.Н.Диатроптова ведь дед был *“духовного звания”*, отец во вторую половину жизни - становой пристав, то есть начальник полиции стана (административно-полицейского подразделения уезда). Такое, далеко не пролетарское происхождение, необходимо было скрывать. Для этого меняли дату и место рождения. Не случайно, что после 1917 г. проф. Диатроптов пишет, что родился 21.12.1859 г., что не соответствует истине. Эти данные приводятся в его некрологах, юбилейных статьях, энциклопедиях, а в последних - на 2009 г. - *“Знаменательных и юбилейных датах истории медицины”* местом рождения его указана Пенза¹⁵.

В 1883-1884 гг. Диатроптов - врач Могилевского уезда Подольской губ. (г.Могилев, ныне Могилев-Подольский, Винницкая обл.), после этого - земский санитарный врач Елисаветградского уезда Херсонской губернии (г.Елисаветград, ныне - г.Кировоград). В 1886 г. начинает свою работу Одесская бактериологическая станция и в следующем году Диатроптов принимает участие как курсант на первых бактериологических курсах, проведенных под руководством И.И.Мечникова. В 1889 г. он, состоя в должности санитарного врача того же Елисаветградского уезда, получил у губернской управы отпуск для поездки в Москву с целью заняться в гигиенической лаборатории проф. Ф.Ф.Эрисмана.

К прежнему месту службы Петр Николаевич не вернулся, так как 1 марта 1890 г. был назначен санитарным врачом г.Одесса. Содержание земского санитарного врача в Одессе (деньги ассигновало Херсонское губернское земство и отсюда такое название должности - не просто одесский санитарный врач, а земский санитарный врач Одессы) составлял 1400 руб. в год. При нем находился счетчик с жалованием в 25 руб. в месяц. Диатроптову периодически приходилось бывать в Херсоне по вызову губернской управы и в этом случае в возмещение расходов ему выплачивалось на прогоны от г.Херсон до г.Одесса 16 р. 56 к. и суточные по 2 р. 50 к. (данные на 1890 г.)¹⁶.

С 1 июля 1893 г. по 1 июля 1908 г. П.Н.Диатроптов - заведующий Одесской бактериологической станцией. В начале 1890-х годов появляются первые публикации об антидифтерийной сыворотке. В 1894 г. Диатроптов получил командировку в Германию, Францию и Англию для ознакомления с производством этой сыворотки и в конце февраля 1895 г. станция в Одессе приступила к изготовлению антидифтерийной сыворотки. В 1908-1910 гг. Диатроптов принимал участие в борьбе с холерой в Поволжье и после этого переезжает в Москву¹⁷. О последующей его деятельности в воспоминаниях С.Б.Дубровинского.

Хочется обратить внимание читателей на следующий пассаж мемуариста. На рубеже 1920-х - 30-х годов *“возникали новые задачи, и требовалось их выполнение с участием новых сил. Для этой цели во все институты были направлены молодые партийные кадры, перед которыми ставилась задача овладеть изучаемыми здесь дисциплинами до пределов, необходимых для руководящих научных работников”*.

Если в 20-х годах в научных учреждениях советская власть использовала старые научные силы (*“буржуазная интеллигенция”*; или *“спецы”*, что звучит более лояльно на советском жаргоне, а если мы скажем *“советские спецы”*, то лучше не бывает) и в том числе на административных должностях в научно-исследовательских институтах досоветская интеллигенция была представлена, то к десятилетию (пятнадцатилетию) советской власти, когда вузы страны окончила многочисленная поросль молодых коммунистов (*“молодые партийные кадры”*), именно ими заполняли административные должности в научных институтах. Такой классовый (партийный) подход не всегда оказался плодотворным для развития науки в стране, но в некоторых случаях, это нельзя отрицать, среди выдвиженцев оказались впоследствии способные администраторы от науки.

Вместе с тем эта новая административная партийно-научная элита создавала в советских научных учреждениях специфический дух, я бы сказал догматическо-иезуитскую атмосферу, которая вела к деградации многих направлений научных исследований в советской стране. И ещё. Новая научная элита совмещала административную работу в советском научном учреждении с деятельностью осведомителя, сексота, проще говоря, стукача, и это также то новое, что привнесли в отечественное научное сообщество юные и не совсем юные пламенные революционеры-ленинцы.

Проф. Дубровинский отмечает, что в 1923 г. Петр Николаевич Диатроптов получил заграничную командировку в Берлин и Париж и, что после этого им была опубликована в журнале *“Гигиена и эпидемиология”* статья отчетного характера. Здесь нужно дать пояснение, что действительно публикация на страницах журнала появилась, но она посвящена только X Конгрессу французских гигиенистов, который состоялся с 22 по 26 октября 1923 г. в Париже¹⁸.

Фактически, пишет П.Н.Диатроптов, научные заседания конгресса были только три дня (23-25.10.1923) так как в первый день была встреча французских гигиенистов, а последний был отдан экскурсии. Отличительной чертой конгресса, как и всех вообще европейских съездов, являлась строгая определенность программы, ограниченность выдвинутых вопросов и наличность по этим вопросам сводных руководящих докладов.

Из руководящих докладов особое внимание привлекло сообщение проф. А.Кальметта (A.Calmette; 1863-1933) *“Борьба с туберкулезом”*. Это заболевание приняло особенно широкое распространение в Европе во время мировой войны. Во Франции борьба с туберкулезом в ту эпоху основывалась на особенной заботе о детях

- функционировала сеть специальных учреждений в виде диспансеров, приютов, поликлиник, а также проводились ряд укрепляющих детский организм мероприятий в школах. Проф. Кальметт сообщил и о том, что в Пастеровском институте работают над вакциной против туберкулеза. Блестящим по конструкции и изложению был доклад проф. А.Боррел (A.Borrel; 1867-1936) *“О значении бактерий в биологической очистке”* в котором автор показал роль микробов в естественных условиях почвы и при искусственных сооружениях (полях орошения, биологических станциях) и в установках по биологической очистке при помощи активного ила. В общем конгресс, заключает проф. Диатроптов, оставил очень приятное деловое впечатление. Он дал ясное представление о научных достижениях в затронутых вопросах и указал путь к их практическому осуществлению, хотя на нем не было сенсационных докладов, не было опубликовано каких-либо новых открытий. Сейчас, по прошествии почти столетия, мы можем сказать, что возможно сенсацией на конгрессе могло бы быть сообщение о вакцине БЦЖ (BCG: Bacillus Calmette-Guerin; бацилла Кальмета-Герена). Над этой вакциной против туберкулеза А.Кальметт с К.Герен (Guerin; 1872-1961) работали с 1908 г., а 18 июля 1921 г. в парижском госпитале Шарите вакцинировали первого новорожденного, чья мать умерла от туберкулеза через несколько часов после родов. Однако французские ученые были осторожны, к широким опытам на людях приступили только в 1924 г., в 1928 г. вакцина БЦЖ была наконец принята Лигой Наций, а после Второй мировой войны проведенная в Восточной Европе вакцинация более 8 миллионов детей предотвратила, считается, прогнозируемый рост туберкулеза.

Ниже мы отмечаем некоторые даты жизни проф. Диатроптова, которые не четко указаны или вообще не приведены мемуаристом.

В 1910-1917 гг. Диатроптов возглавлял кафедру общественной медицины на медицинском факультете Московских высших женских курсов. В 1917 г. стал заведовать кафедрой гигиены там же. В 1920-1928 гг. он - заместитель председателя научного совета Государственного научного института народного здравоохранения имени и одновременно директор одного из институтов ГИНЗа - Санитарно-гигиенического (1920-1929). В 1928-1931 гг. - директор Института контроля сывороток и вакцин ГИНЗа. Кроме того, в 1919-1927 гг. - товарищ (то есть заместитель) председателя, а в 1927-1932 гг. - председатель Ученого медицинского совета Народного комиссариата здравоохранения РСФСР. В 1928 г. постановлением Совета народных комиссаров Диатроптову присвоено звание заслуженного деятеля науки РСФСР. С 1931 г. проф. Диатроптов был консультантом Института контроля сывороток и вакцин.

Евгений Иванович Марциновский (1874-1934) был организатором Тропического института ГИНЗа - ныне Институт медицинской паразитологии и тропической медицины им. Е.И.Марциновского Московской медицинской академии им. И.М.Сеченова. В 1899 г. он окончил медицинский факультет Императорского Московского университета. С того же года стал работать в Павловской больнице в Москве. В 1909 г. защитил диссертацию на степень доктора медицины. Совершил ряд научных поездок по Российской империи. В 1920 г. Е.И.Марциновский возглавил Тропический институт и о его деятельности в 1920-30-х годах рассказывает проф. Дубровинский. Добавлю только, что в 1923-1930 гг. он был и заведующим кафедрой инфекционных болезней II Московского государственного университета (ныне - Российский государственный медицинский университет). В 1934 г. проф. Марциновскому было присуждено звание заслуженного деятеля науки РСФСР¹⁹.

И последний, о ком пишет проф. Дубровинский - организатор Института

микробиологии ГИНЗа Владимир Александрович Барыкин (1879-1939). Он в 1900 г. окончил медицинский факультет Императорского Казанского университета. Затем работал в Чистопольской земской больнице в Казанской губернии, в годы русско-японской войны - врач сибирского военно-санитарного поезда княгини Юсуповой. В 1906 г. защитил диссертацию на степень доктора медицины, с 1908 г. приват-доцент Казанского университета, а с 1915 г. - профессор в Донском университете (Ростов-на-Дону). В 1921-1931 гг. проф. Барыкин - директор Института микробиологии ГИНЗа и тогда Самуил Борисович Дубровинский с ним познакомился. В 1931-1932 гг. проф. Барыкин - заведующий кафедрой микробиологии в Киевском медицинском институте (ныне - Национальный медицинский университет имени А.А.Богомольца), в 1932-1933 гг. - директор Азербайджанского санитарно-бактериологического института, с 1933 г. вновь работает в Москве.

В биографических словарях и энциклопедиях указан год кончины В.А.Барыкина - 1942 г.²⁰ Неверный год смерти. Проф. Барыкин, один из лидеров отечественной бактериологии и иммунологии, создатель крупной научной школы, в августе 1938 г. был арестован, 14 апреля 1939 г. приговорен к высшей мере наказания, а на следующий день - 15 апреля - расстрелян²¹.

Видимо после расстрела профессора, родственникам не была сказана правда, а сообщено, что он выслан без права переписки (стандартная ложь “компетентных органов”). Ложь рождает ложь. После реабилитации Владимира Александрович Барыкина в 1955 г., чекисты в справках указали годом смерти 1942. Я помню, когда в советские годы как-то спросил одного историка, почему репрессированный такой-то скончался в 1942 г. и не только он, а многие. Мой историк ответил ходячей дезинформацией пущенной гебистами - Великая Отечественная война ведь была, голодно было, не до зек.

¹Более подробно биография проф. С.Б.Дубровинского изложена в статье: *Васильев К.К.* Профессор С.Б.Дубровинский (1885-1975) и его воспоминания “О памятных встречах” // Сумська старовина. - 2009. - №XXVI-XXVII. - С.154-158.

²*Дубровинский С.Б.* О памятных встречах и контактах с ведущими деятелями советской профилактической медицины (Из воспоминаний старого эпидемиолога) // Сумська старовина. - 2009. - №XXVI-XXVII. - С.158-165.

³*Кускова Е.Д.* Л.А.Тарасевич († 13 июня 1927 г.) // Современные записки (Париж). - 1927. - Т.32. - С.403-404.

⁴Там же. - С.404-405.

⁵Там же. - С.405.

⁶Там же. - С.403.

⁷Там же. - С.401.

⁸Там же. - С.402.

⁹Там же. - С.406.

¹⁰Центральный исторический архив г.Москва (далее - ЦИАМ). - Ф.418. - Оп.292. - Д.105. - Лл.5-7об. (Личное дело студента П.Н.Диатроптова).

¹¹*Диатроптов Д.Б.* О моих родителях // Наше наследие. (Москва). - 1988. - №3. - С.92-94. На с.87 портреты Бориса Александровича и Александры Ионовны Диатроптовых, а на с.86-92 письма В.Ходасевича к Б.А. и А.И.Диатроптовым.

¹²ЦИАМ. - Ф.418. - Оп.292. - Д.105. - Л.4-4об.

¹³Там же. - Л.8.

¹⁴Там же. - Л.35.

¹⁵Знаменательные и юбилейные даты истории медицины 2009 года // Бюллетень Национального научно-исследовательского института общественного здоровья. (Москва). - 2008. - Тематический выпуск. - С.24.

¹⁶Государственный архив Одесской области. - Ф.16. - Оп.66. - Д.205. - Лл.1-42. (О назначении

на должность земского санитарного врача г.Одесса доктора Диатроптова и о содержании при нем счетчика).

¹⁷Васильев К.К. Диатроптов Петро Миколайович // Энциклопедія Сучасної України. - К., 2007. - Т.7 - С.665.

¹⁸Диатроптов П.Н. X Конгресс французских гигиенистов // Гигиена и эпидемиология. - 1924. - №1. - С.136-137.

¹⁹Мошковский Ш.Д., Духанина Н.Н., Раскин А.Я. Е.И.Марциновский (1874-1934). - М., 1987. - 48 с.

²⁰Миленушкин Ю.И. Барыкин Владимир Александрович // Большая медицинская энциклопедия. Издание 2-е. - М., 1957. - Т.3. - С.466; *Он же*. Барыкин Владимир Александрович // Большая медицинская энциклопедия. Издание 3-е. - М., 1975. - Т.2. - С.573; Дяченко С.С. Владимир Александрович Барыкин // Микробиологический журнал. - 1980. - Т.42. - №2. - С.260-263; 160 років Національному медичному університету імені О.О. Богомольця / Є.Г.Гончарук, А.О.Андрушук, І.І.Бобрик та інші. - К., 2001. - С. 299; Волков В.А., Куликова М.В. Российская профессура. XVIII - начало XX вв. Биологические и медико-биологические науки. Биографический словарь. - СПб., 2003. - С.38-39.

²¹Барыкин Владимир Александрович // Деятели медицинской науки и здравоохранения и сотрудники и питомцы Московской медицинской академии им. И.М.Сеченова. Биографический словарь. 1758-2008 г. - М., 2008. - С.49.

Васильев К.К. К воспоминаниям С.Б.Дубровинского (1885-1975) о профессорах Л.А.Тарасевиче, П.Н.Диатроптове, Е.И.Марциновском и В.А.Барыкине

В статье, которая предваряет главу воспоминаний эпидемиолога, доктора медицинских наук, профессора Самуила Борисовича Дубровинского "О руководителях Государственного научного института народного здравоохранения (ГИНЗ): Лев Александрович Тарасевич (1868-1927), Петр Николаевич Диатроптов (1858-1934), Евгений Иванович Марциновский (1874-1934), Владимир Александрович Барыкин (1879-1939)", приводятся основные вехи жизни и деятельности ученого, даются пояснения и дополнения к данному фрагменту его мемуаров.

Vasylyev K.K. S.B.Dubrovinsky's Recollection (1885-1975) Of Professors L.A.Tarasevych, P.N.Dyatroptov, E.I.Martsynovsky And V.A.Barykin

The article, told before the recollection chapter of an epidemiologist, Doctor of Medicine, professor Samuil Borisovich Dubrovinsky "About leaders of State scientific institute of public health (SSIPH): Lev Alexandrovich Tarasevich (1868-1927), Pyotr Nikolayevich Diatroptov(1858-1934), Yevgeny Ivanovich Martsynovsky (1874-1934), Vladimir Alexandrovich Barykin (1879-1939)", covers main landmarks and activities of the scientist as well there given explanations and additions to this fragment of his memoirs.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ПОКИДЧЕНКО Л.А.

З ІСТОРІЇ ЦЕРКОВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ СУМЩИНИ

У публікації висвітлено зміни в системі підпорядкування, управління та територіального поділу православної церкви на території нинішньої Сумської області від часів хрещення Русі князем Володимиром до початку XX століття.

Історія православної церкви - давня, трагічна і прекрасна. Вона складається з історій величних кафедральних соборів, біографій видатних церковних діячів і історій невеликих, скромних і непримітних сільських церков та їх священників. Крихітні струмочки-приходи вливаються в ріки-благочиння і моря-епархії та створюють той величезний океан, який називається Церквою і має неосяжну владу, яку надають не закони і укази, а віра.

В різні історичні періоди територія сучасної Сумської області входила до складу Київської, Белгородської, Курської, Полтавської, Харківської, Чернігівської епархій.

Історію християнства не можна розглядати без історії держав, на території яких воно розповсюджувалось. В даній публікації здійснено спробу простежити те, як змінювався церковний територіальний поділ Сумщини, які події впливали на ці зміни.

Сумщина - край давній і літописний, входила до складу величезної і могутньої держави Київська Русь. Більше тисячі років тому, в 988 р., офіційною релігією держави стало християнство¹. Була створена Київська митрополія, підпорядкована Константинопільському патріарху. В *“Повісті временних літ”* згадується про те, що в 1037 р. князь Ярослав Мудрий побудував в Києві церкву Святої Софії - головну в митрополії².

Столиці волостей (земель) ставали столами єпископів³. З розділом держави на удільні князівства стольні міста стали центрами епархій. Епархії поділялись на погости - приходи, які пізніше об'єднались в десятини⁴. В історичній літературі немає єдиної думки про кількість епархій періоду княжої доби. Це зрозуміло. Події тих років дуже віддалені від нас, письмові джерела відсутні, кордони князівств постійно змінювались, тому простежити ці зміни в часі і просторі дуже складно.

Н.Полонська-Василенко називає за часом створення такі епархії в Київській митрополії: в XI ст. - Київська (в якій епархія об'єднувалась з митрополією), Чернігівська, Володимирівська, Белгородська, Переяславська, Юр'ївська, Тмутараканська, Новгородська, Ростовська; в XII ст. - Турівська, Галицька, Перемиська, Угрівська, Полоцька, Смоленська, Володимирівська на Клязьмі; XIII ст. - Луцька, Суздальська, Переяславсько-Заліська, Муромська, Рязанська, Тверська. Після 1240 р. зникла Юр'ївська епархія, а Переяславську перенесли до Золотої Орди і назвали Сарайською⁵.

Сучасний дослідник історії церкви В.М.Ричка доводить, що в роки княжіння Володимира Святославовича та Ярослава Мудрого були засновані Новгородська, Полоцька, Белгородська, Тмутараканська епархії, а пізніше - Чернігівська, Переяславська, Юр'ївська, Каневська. В 1054-1073 рр. відбувся тимчасовий поділ держави на Київське, Чернігівське, Переяславське князівства, який призвів до виникнення титулярних (тимчасових) митрополій

в Чернігові та Переяславі. З розпадом триумвірату знову було створено єдину Київську митрополію. В XII-XIII ст. утворюються єпархії в Смоленську, Рязані, Турові, Полоцьку, Ростові, Галичі, Перемишлі⁶.

Територія Сумщини входила до Чернігівської та Переяславської єпархій.

Феодална роздробленість призвела до ослаблення держави. В 1240 р. монголо-татари захопили і зруйнували Київ. Митрополит у 1299 р. переїхав до Володимира (на Клязьмі), а наприкінці 1325 р. - до Москви, зберігаючи при цьому титул *“Митрополит Київський і всея Руси”*. Інша частина земель Київської Русі відійшла до Великого князівства Литовського, де була створена Галицька митрополія (1303-1347) в складі єпархій Володимирської, Перемиської, Луцької, Турівської, Холмської⁷. В 1389 р. знову була відновлена єдина Київська митрополія.

Московське велике князівство та Велике князівство Литовське вели постійну боротьбу за землі України. В 1458 р. відбувся поділ єдиної Київської митрополії на дві - Московську і Київську. Московську митрополію склали території, які відійшли до складу Російської держави, а Київську - території Литовської держави, пізніше - Річі Посполитої. Митрополія Київська складалась з таких єпархій: Київської митрополії, Брянської (Чернігівської), Смоленської, Перемиської, Турівської, Луцької, Володимиро-Волинської, Полоцької, Холмської, Галицької⁸.

На Сумщині Путивльський повіт і Слобожанщина відійшли до Московської митрополії, а Чернігово-Сіверщина лишилась за Київською. Київський митрополит зберіг титул *“Митрополит Київський і всея Руси”*, а Московський став називатись - *“Митрополит Московський і всея Руси”*. У 1589 р. в Росії було введено патріаршество, голова церкви одержав титул - *“Патріарх Московський і всея Руси”*.

Після підписання у 1654 р. Богданом Хмельницьким договору про союз з Росією Київська митрополія до 1686 р. залишалась незалежною від Московського патріарха і підпорядковувалась Константинопільському патріарху. Тільки в лютому 1685 р. Київський митрополит Гедеон присягнув патріарху Московському і отримав титул *“Митрополит Київський, Галицький і Малия Росії”*. У травні 1686 р. Константинопільський патріарх Діонісій передав Українську церкву Москві. Митрополит Гедеон склав нову митрополічну єпархію: по обидва боки Дніпра від Козельця, Ніжина, Батурина і Глухова до Запорізької Січі - на лівому боці Дніпра, від Могилівської єпархії до кордонів Київської і Подільської України - на правому. Її підпорядковувались також монастирі в Білорусі, Литві і польсько-руських областях⁹. Але з часом її територія постійно зменшувалась.

Законодавством Петра I були змінені вищі органи церковного управління. Після смерті патріарха Андріана у 1700 р. вибори нового патріарха не проводились. Тимчасово очолив духовенство містоблюстителі патріаршого престолу, рязанський митрополит Стефан Яворський. У 1721 р. було затверджено *“Регламент чи статут Духовної колегії”*, яким засновано Святий Синод - колегіальний орган церковного управління. Представником імператора в Синоді був оберпрокурор. В віденні Синоду знаходились церковні справи: тлумачення церковних догм, розпорядження про молитви та служби, затвердження житія святих, мощей, чудотворних ікон; боротьба з ересями і розколами, завідування духовними навчальними закладами, призначення і зміщення церковних посадових осіб. Синод мав також функції духовного суду: засуджував представників духовенства, а також розглядав справи мирян зі шлюбнорозлучення, сумнівних заповітів та віровідступництва.

Поступово склався територіальний поділ на єпархії, благочинія та приходи, а також система адміністративних закладів в них. Ці заклади були колегіальними. В єпархії це була консисторія на чолі з архієреєм, в благочинії (протопопії) - духовне правління, до складу якого входили протоієреї, призначені архієреєм. При духовному правлінні була канцелярія, яка складалась із світських осіб. Виконання рішень правління покладалось на благочинних - священників, які наглядали за кількома церквами, приходами. Нижчою ланкою церковної організації був приход на чолі зі священником¹⁰.

Територія сучасної Сумської області до 1780 р. відносилась до двох єпархій - Київської (Конотопське, Глухівське, Кролевецьке, Роменське духовні правління) та Белгородської (Путивльське, Сумське, Охтирське, Лебединське). З відкриттям намісництв єпархії співпадали з їх кордонами. Курській єпархії належали благочинія Путивльського і Суджанського повітів; Полтавській - Гадяцького, Зіньківського, Лохвицького, Роменського повітів; Харківській - Богодухівського, Лебединського, Охтирського, Сумського повітів; Чернігівській - Глухівського, Конотопського, Кролевецького, Новгород-Сіверського повітів.

Курська єпархія створена в 1799 р. згідно постанови Синоду від 16 жовтня 1799 р. Спочатку (з 1667 р.) мала кафедру в Белгороді, архіпастирі її називались Белгородськими та Обоянськими¹¹.

Полтавська єпархія створена в 1804 р. До відкриття самостійної кафедри її територія належала Київській і Чернігівській єпархіям.

Харківська єпархія створена постановою Синоду від 16 жовтня 1799 р. під назвою Слобідсько-Української. Преосвященним єпархіальним архієреям предписано було титулюватись "*Слобідсько-Українськими і Харківськими*". З 1836 р. іменується Харківською, а архієреї - Харківськими і Охтирськими. До відкриття самостійної кафедри територія Харківської єпархії належала Белгородській єпархії, а до того Харків знаходився в безпосередньому підпорядкуванні Московського єпархіального управління. Вікаріанство Харківської єпархії затверджене 9 листопада 1866 р. Вікарії іменувались Сумськими¹².

Чернігівська єпархія - одна з перших, створених після хрещення Русі. З 1197 р. від неї відокремилась Рязанська єпархія. В часи литовсько-польської доби втратила своє значення і багато років знаходилась в складі інших єпархій. Відновлена близько 1620 р. при єпископі Зосимі (Прокоповичу). Згідно указу Катерини II "*Про створення єпархій в намісництвах*" від 27 березня 1785 р. з Чернігівської єпархії виокремилась Новгород-Сіверська єпархія. У 1797 р. єпархії знову об'єднались в одну Чернігівську¹³.

Території, підвідомчі духовним правлінням, не завжди співпадали з кордонами повітів, часто змінювались. В підпорядкуванні Сумського духовного правління перебували м. Суми, села і слободи Сумського комісарства Сумської провінції, з 1780 р. - Сумського повіту. Водночас, окремі села Сумського повіту входили до складу сусідніх духовних правлінь - Білопільського, Лебединського, Охтирського. Указом Белгородської духовної консисторії від 12 лютого 1793 р. ліквідоване Лебединське духовне правління, відновлені Білопільське та Краснотутське, створене Недригайлівське. У 1797 р. з ліквідацією Білопільського і Недригайлівського повітів були ліквідовані духовні правління в них.

При цих реорганізаціях церкви змінювали свою підпорядкованість. У 1802 р. Сумському духовному правлінню підпорядковувалось 80 церков, а саме: по Сумському повіту - 7 церков м. Суми, 7 - м. Білопілья, 37 - сільських; по Лебединському

повіту - 2 церкви м.Недригайлів, 27 сільських. З 1815 р. церкви Лебединського повіту відійшли до Охтирського духовного правління. До 1819 р. церкви Лебединського повіту підпорядковувалися Сумському духовному правлінню. При відновленні Лебединського духовного правління церкви Лебединського повіту перейшли в його підпорядкування.

У підпорядкуванні Охтирського духовного правління до 1765 р. знаходилися сотні Охтирського полку - Охтирська, Кириківська. Після ліквідації полкового устрою - м.Охтирка, села і слободи Охтирської провінції, потім повіту: Бакирівка, Барбенці, Бобрик, Боровенька, Велика, Влезьки, Гусинці, Журавне, Іванівка, Каплунівка, Кириківка, Кошарівка, Куп'єва, Лантратівка, Лосівка, Лутище, Мартинівка, Мар'янівка, Нова Рябина, Протопопівка, Стара Рябина, Староіванівка, Хухра, Чернеччина, Чупахівка, Яблучне, Ясенове. Церкви інших сел входили до складу Лебединського, Сумського, Білопільського, Краснопільського, Богодухівського духовних правлінь.

З 1777 р. Охтирському духовному правлінню підпорядковуються також сл.Боромля, з 1783 р. - сл.Писарівка, с.Тростянець, з 1784 р. - сл.Жигайлівка, с.Янків Ріг, с.Комарівка, с.Мартинівка, с.Люджа, сл.Краснопілля, с.Тур'я, с.Микитівка. При реорганізації духовних правлінь згідно указу від 12 лютого 1793 р. до Охтирського духовного правління перейшла більшість церков Лебединського повіту і деякі церкви Сумського. До 1802 р. йому підпорядковані 99 церков Охтирського і Лебединського повітів. З 1844 р. Охтирському духовному правлінню підпорядковані лише церкви м.Охтирка і Охтирського повіту.

У XVIII ст. до Роменського духовного правління належали церкви Роменської, Хмелівської, Костянтинівської сотень. До 70-х років XVIII ст. існувало Смілівське духовне правління. Після ліквідації полків Роменському духовному правлінню підлягали церкви Роменщини, містечок Костянтинів, Хмелів, Сміле. У 1784 р. Роменському духовному правлінню підпорядковувались церкви Роменського повіту, 2 церкви Гадяцького повіту і 7 церков Глинського повіту. При цьому існували Гадяцьке і Глинське духовні правління, до яких належали всі інші церкви цих повітів.

У 1802 р. було ліквідовано Глинський повіт. Церкви Глинського повіту перейшли до Роменського духовного правління. У 1849 р. закрито Гадяцьке духовне правління з передачею його церков до Роменського духовного правління¹⁴.

Подібні зміни відбувались в складі інших духовних правлінь, що діяли на території Сумщини.

Багатоступінчаста система керівництва церковними справами: Синод - консисторія - духовне правління - благочинний - приход породжали величезну кількість листування. Духовні правління та благочинні були передаточними інстанціями указів і розпоряджень вищих органів. У 1860 р.згідно указів консисторій діяльність духовних правлінь припинялась: *"...духовные правления закрыть, подчинив подведомственные им церкви и духовенство непосредственно ведению консисторий и передать в консисторию все акты, дела и печати правлений"*¹⁵.

В такому вигляді Синод - консисторія - благочинний управління духовним відомством зберігалось до 1917 р.

Після лютневої революції 1917 р. і проголошення Української Народної Республіки активізувалась боротьба за незалежну українську церкву. В період 1917-1919 рр. відбувається часта зміна урядів, кожен з яких видає власні укази про церкву.

Боротьба духовенства призвела до того, що на Україні почали діяти 2 православні церкви - Українська автокефальна православна церква, підпорядкована Всеукраїнській церковній православній раді, і Руська (патріарша).

¹Літопис руський // Відп. ред. О.В.Мишанич. - К., 1989. - С.66-67.

²Літопис руський. - С.89.

³Косик В. Про шляхи розвитку церкви в Україні й Росії (XI-XVI ст.) // Український історичний журнал. - 1993. - №2-3. - С.76.

⁴Гантаев К.М. Церковь и феодализм на Руси. - М., 1960. - С.25.

⁵Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. - К., 1993. - Т.1. - С.234.

⁶Ричка В.М. Про феодальний устрій церкви в Київській Русі // Український історичний журнал. - 1987. - №8. - С.99, 102.

⁷Полонська-Василенко Н. Історія України - Т.1. - С.235.

⁸Энциклопедический словарь / Издатели: Ф.А.Брокгауз, И.А.Эфрон. - СПб. - Т.19. - С.466; Харишин М.В. Українська церква між двома уніями (1569-1596 рр.) // Український історичний журнал. - 1996. - №4. - С.25.

⁹Энциклопедический словарь. - Т.19. - С.469.

¹⁰Ерошкин Н.П., Куликов Ю.В., Чернов А.В. История государственных учреждений России до Великой Октябрьской социалистической революции. - М., 1965. - С.87, 99, 194; Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.804. - Оп.1. - Спр.715. - Спр.88. - Арк.5; Ф.960. - Оп.2. - Спр.4940. - Арк.3.

¹¹Энциклопедический словарь. - Т.33. - С.101.

¹²Там же. - Т.73. - С.102-103.

¹³Там же. - Т.76. - С.599.

¹⁴ДАСО. - Ф.804. - Оп.1. - Спр.87, 88, 298, 487; Ф.749. - Оп.1. - Спр.71, 240; Ф.960. - Оп.2. - Спр.25, 92, 1533, 1635, 2064, 2088, 2100, 6341.

¹⁵Там само. - Ф.960. - Оп.2. - Спр.6909.

Покидченко Л.А. Из истории церковно-территориального деления Сумщины

В публикации рассмотрены изменения в системе подчинения, управления и территориального деления православной церкви на территории нынешней Сумской области со времён крещения Руси князем Владимиром до начала XX века.

Pokydchenko L.A. From the history of parish-territorial division of Sumy region

The publication pours the light on the system of subordination, administration and parish-territorial division of the Orthodox Church on the territory of the present day Sumy region from the time of Rus baptism by St. Volodymyr till the beginning of the XX century.

ПОБОЖІЙ С.І.

ОЛЕКСІЙ КРАСОВСЬКИЙ. МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ ХУДОЖНИКА

У статті аналізуються архівні документи та історико-краєзнавчі матеріали, які допомагають прослідкувати основні віхи життєвого шляху художника.

Ім'я забутого художника Олексія Андрійовича Красовського (1884-?) повинно зайняти належне місце в історії художнього життя Сумщини. Не дивлячись на те, що його твори неодноразово експонувалися у Лебединському та Сумському художніх музеях, його ім'я й дотепер не стало відомим широкому загалу і не увійшло до мистецького контексту початку ХХ ст. До цього часу короткі відомості про митця здебільшого містилися у газетних публікаціях.

Більше інформації про художника знаходиться у неопублікованих матеріалах, зокрема у спогадах лебединського краєзнавця О.Білика та листах дружини художника Р.Фалька А.Щокін-Кротової. У лаконічному вигляді відомості з цих джерел подано в біографічному довіднику *“Мистецтво України”* та в енциклопедичному довіднику *“Сумщина в іменах”*¹.

Двадцять чотири твори О.Красовського, які зберігаються у колекції Лебединського міського художнього музею ім. Б.К.Руднева вказують на непересічний талант їхнього автора. Постать цього митця стає ще більш цікавою з огляду на його дружні відносини з відомим російським художником Р.Фальком - яскравим представником мистецького об'єднання *“Бубновий валет”*².

Довгий час творчий доробок О.Красовського не вивчався і не отримав належної мистецтвознавчої оцінки. Більше того, як свідчать деякі документи, відношення до мистецтва цього художника деякий час (наприклад у 1950-х роках) було вкрай негативним. Зокрема в одному з таких документів, в якому йдеться про низький рівень творів художниці Ю.Бразоль, зазначалося: *“Или некий Красовский, тоже, очевидно, от нечего делать переводил картон и пастель на совершенно непонятные формалистические “творения”, которых у нас насчитывается до 21 пастели и 1 живописи”*³. Слід зазначити, що цей документ складено у дусі загальноприйнятої оцінки художніх явищ поза реалістичного напрямку. Так, у 1970-ті роки мистецтвознавець О.Каменський писав, що на виставці *“Голубая роза”* експонувалися твори різних художників, серед яких були *“...и бездарные дилетанты /.../ и кокетливые, претенциозные эстеты, уже давно и по заслугам забытые...”*⁴. Подібна оцінка творчості художника вписувалася у загальне річище історії мистецтва і художньої критики радянських часів з притаманними їм ідеологічними догмами та штампами, згідно з якими єдиним плідним художнім методом вважався критичний реалізм другої половини ХІХ - початку ХХ ст. і цькування всього того, що виходило за його межі. Проте ситуація щодо об'єктивного ставлення до творів забутого митця з Лебединщини поступово змінювалася, про що свідчила наявність його творів в експозиції Лебединського художнього музею, а також проведена у 1990 р. у цьому музеї виставка творів О.Красовського.

Перша спроба мистецтвознавчої оцінки творів митця належить мистецтвознавцю Л.Савицькій на сторінках дослідження про мистецтво України у 1890-1910-х роках. З точки зору харківської дослідниці, графічні твори художника

знаходяться дещо в іншій площині від домінуючого художнього руху 10-х років XX ст., а його пастелі великих форматів є своєрідним відлунням “чистого” романтизму. Відзначаючи у творчості митця дві діаметрально протилежні домінанти, одна з яких тяжіла до сезаннізму, до пошуків “Бубнового валета”, інша ж відбивала романтичні тенденції, Л.Савицька віддає перевагу творам романтико-символічного звучання. Деякі роботи художника, з точки зору вченого, є ніби парафразою творів Клода Лоррена з класичною кулісною побудовою і тріадою кольорів, інші ж асоціюються з пастелями Оділона Редона⁵. Заслугою Л.Савицької слід вважати введення до наукового обігу імені цього забутого художника і прагнення осмислити феномен його творчості.

У монографії “Забуті художники і Сумщина” автор цієї статті розглянув основні віхи життєвого шляху О.Красовського та проаналізував творчий доробок митця. Зроблено спробу атрибуції творів з колекції Лебединського художнього музею⁶.

Документально підтверджених відомостей про народження О.Красовського у 1884 р. на Лебединщині, зокрема у Куличці, немає. В біографічному довіднику “Мистецтво України” та енциклопедичному довіднику “Сумщина в іменах” автор статей про художника зазначає місце народження митця у першому випадку: “с.Куличка Лебедин. пов[іт] Харків. губ.”, а в другому: “с.Кулички Лебединського пов[іт]у, нині Сумської обл[асті]”⁷. Архівні розшуки до сьогодні дали невтішні результати. Відсутність церковних метричних книг у державних архівах Сумської та Харківської областей за 1884 р. с.Будилки, де хрестилися новонароджені с.Куличка не дозволило поки що підтвердити версію щодо появи на світ О.Красовського у цьому селі⁸. При цьому, враховуючи високий соціальний стан батьків, ми не повинні виключати, що О.Красовського могли хрестити і в одній з лебединських церков.

Сумський історик В.Власенко наводить відомості про козацько-старшинський рід Красовських, який мав безпосереднє відношення до Лебединщини - власників земельних маєтків на Слобожанщині у XVIII - на початку XX ст. Серед них були знані люди, зокрема уродженець с.Рябушки генерал від інфантерії О.Красовський (1782-1843) - син Івана Тимофійовича Красовського (1744-?) - сотника 1-ї Лебединської сотні Сумського слобідського полку, поручика Сумського гусарського полку. Учасник “битви народів” під Лейпцигом був нагороджений багатьма орденами, а його ім'я виکارбувано золотими літерами на мармуровій дошці у Георгіївській залі Кремлівського палацу в Москві⁹. У “Малоросійському родословнику” В.Модзалевського вміщено відомості про Красовських, проте ім'я Олексія Красовського в ньому відсутнє¹⁰. У списку власників “земельних дач Охтирського повіту” за 1919 р. зустрічаємо імена інших Красовських¹¹. Отже, відомостей про те, до якого роду Красовських належав художник Олексій Андрійович Красовський, на сьогодні не маємо.

У “Короткому нарисі історії села Кулички” його автор, краєзнавець О.Білик, указував, що с.Куличка на Лебединщині, за переказами старих людей здавна належало “панам Красовським”. Він же називає ім'я батька майбутнього художника - Андрій Вікторович, багатого поміщика, який володів лісом між селами Лебединського повіту Селище і Боброве. Він помер у 1888 р., коли хлопчику виповнилося чотири роки, а через вісім років його мати, Марія Михайлівна (ім'я також вказано О.Біликом), виходить заміж за відставного полковника Колендо. У спадщину Олексію дісталася батьківська садиба з великим будинком і фруктовим садом та чималим господарством, яким керував вітчим¹². Відзначаючи безумовну цінність краєзнавчих нотаток О.Білика,

одночасно звертаємо увагу й на можливу невідповідність імен, по батькові тощо. Враховуючи, що відомості були отримані краєзнавцем “з *других*”, а то і з “*третіх рук*”, цілком ймовірні неточності та помилки. Одночасно, відомості О.Білика про те, що батько помер, коли майбутньому художнику виповнилося чотири роки (у 1888 р.), змушують нас звернути увагу на одну особу, рік смерті якої припадає також на 1888 р., - підпоручика і громадського діяча Андрія Матвійовича Красовського (? - 1888). Будучи у 1870-ті роки головою Лебединської земської управи та гласним Харківського губернського земства він, скоріше за все, мав певне відношення до Кулички. Про це свідчить надання ним Лебединському земству коштів для відкриття у с.Будилка народного училища, а також для підтримки училищ у с.Куличка¹³. Він також мав маєток і винокурний завод у Лебединському повіті. Такі факти дають підстави припустити, що Андрій Красовський батьком Олексія Красовського? З іншого боку, краєзнавець О.Білик подає ім'я батька художника - Андрій Вікторович, а його дружини - Марія Михайлівна. У той же час сумський історик В.Власенко вказує ім'я дружини Андрія Матвійовича Красовського, власника земельних маєтностей - Олександра Володимирівна¹⁴. У виписках з “*Короткого нарису історії села Кулички*” О.Білика зустрічаємо інші подробиці щодо О.Красовського, які більш рельєфно виіплюють образ митця і свідчать про те, що він був освіченою людиною, “*мав від батька великий будинок. Фруктовий сад. Була майстерня, гарно освітлена, де він малював. В с.Куличці жила вродлива дівчина, яку Красовський найняв за 35 крб. щоб вона йому позувала для портретів. Багато малював*”¹⁵.

Український мистецтвознавець Валентина Рубан у дослідженні “*Забуті імена*” зазначає без посилання на документальні джерела про те, що на початку 1910-х років “*в Лебедині мешкала родина Олексія Андрійовича Красовського*”¹⁶. Дослідник висуває гіпотезу про те, що з мистецької колекції О.Красовського міг походити і портрет Красовського, виконаний у 1833 р. маловідомим художником К.Юшкевичем-Стаховським. Проте ідентифікувати зображеного на портреті з конкретною особою дослідникові не вдалося.

Після революції 1917 р. все майно Красовських було націоналізоване, в тому числі й мистецькі твори, які потрапили до Лебединського історико-краєзнавчого музею. В одному архівному документі йдеться про партійного діяча Ю.Базавлука, який “*взяв від Повітового виконкому мандат на охорону пам'яток мистецтва та творів старовини в 1919 р. й будучи Головою Ревкому, конфіскував картини у поміщиці Леонтєвої-Бразоль, зібрав килими й мистецькі вироби й картини Красовського...*”¹⁷.

На першій виставці української старовини, яка відбулася в Лебедині влітку 1918 р., з колекції О.Красовського було представлено 132 предмети. Серед них - 47 килимів, 20 вишиванок, 18 рушників, 8 хусток, 6 поясів, 9 запасок, 2 фелоні, 1 парчовий стихарь, 3 дерев'яні скульптури, 2 миски, 16 предметів жіночого одягу¹⁸. Про те, що О.Красовський був небайдужий до подальшої долі своєї колекції, свідчить і те, що він надіслав 12 грудня 1917 р. телеграму харківському мистецтвознавцю Д.Гордєєву, в якій йшлося про бажання передати речі до музею красних мистецтв і старовини при Харківському університеті¹⁹. Поштовхом до цього кроку стали нестабільні політичні обставини на Лебединщині. На початку грудня 1917 р. Лебедин захопили війська Центральної Ради (в цей час Д.Гордєєв і приїхав до міста). Вже 4 січня 1918 р. в Лебедині було проголошено радянську владу, а 5 квітня у місто увійшли німецькі окупанти, яких незабаром змінили петлюрівці.

Асистент Д.Гордєєв відгукнувся на пропозицію О.Красовського і під час приїзду на Лебединщину одночасно ознайомився і з іншими колекціями, зокрема з колекцією графині В.Капніст. У нотатках до рапорту *“Про поїздку до Лебединського повіту у кінці грудня 1917 р.”* Д.Гордєєв відмітив власну ініціативу щодо бажання оглянути колекцію графині В.Капніст у Михайлівці²⁰. Наприкінці грудня 1917 р. колекція була перевезена О.Красовським з Кулички до Лебединя. Такий висновок зроблено на основі аналізу тексту рапорту Д.Гордєєва, в якому зокрема зазначалося: *“После того как был ликвидирован вывоз коллекций г-на Красовского...”*. З цього документу випливає, що частину колекцій Варвари Капніст Д.Гордєєв зміг переправити до Харкова, решту взяло під охорону місцеве Товариство шанувальників красних мистецтв у Лебедині, яке очолювала В.Демченко²¹.

Того ж року Д.Гордєєва було обрано дійсним членом цього товариства²². Зокрема Д.Гордєєв зазначав: *“С собою я смог доставить в Харьков лишь документы из архива гр. Капнист и часть коллекции плахт”*. Виходячи з того, що Д.Гордєєв просив архіваріуса університету зробити опис речей, які були вивезені ним під розписку і сповістити про це володаря - графиню В.Капніст, цілком очевидно, що колекція О.Красовського залишилася у Лебедині і була показана на першій виставці української старовини у 1918 р. У своєму рапорті харківський історик мистецтва називає О.Красовського володарем *“видатного зібрання українських килимів і російського та іноземного фарфору”*. Зафіксовані у каталозі твори з цього зібрання свідчать про те, що збірка куличанського художника і колекціонера насправді мала високу мистецьку цінність. Каталог цієї виставки знаходився і в книгозбірні Д.Гордєєва. Ймовірно його подарував С.Таранушенко, але не виключено, що Д.Гордєєв був і на виставці в Лебедині²³.

У другій половині 1910-х років (1919 р.?) родина Красовських, у тому числі й сам художник, виїхали до Харкова. Про те, що художник і колекціонер мешкав у 1918 р. на Лебединщині, свідчать рядки з передмови до каталогу першої виставки української старовини у Лебедині у 1918 р. Зокрема в ньому повітова управа висловлювала подяку колекціонерам, які відгукнулися на заклик управи щодо організації цієї виставки, в тому числі й О.Красовському. Ще одне підтвердження того, що О.Красовський не залишив Лебединщину, автор знайшов на сторінках лебединської газети *“Земские известия”* за 1918 р., на сторінках якої було вміщено об'яву такого змісту: *“Питомники и садоводство А.А.Красовского. При дер[евне] Куличке, Лебединск[ого] уезда”*²⁴.

З деяких джерел відомо, що звідти він емігрував до Угорщини, де жив у бідності. Звідти деякий час навіть листувався з вчителькою А.П.Алешнею із с.Куличка²⁵. Вищенаведені відомості були записані 25 липня 1978 р. лебединським краєзнавцем Ю.Голодом зі слів Г.Радченко, яка в 1912-1920 рр. мешкала в Куличці. Частково ці відомості підтверджує інше джерело, в якому зазначено, що живописець-пейзажист і графік О.Красовський після революції жив у Львові, а помер в Угорщині²⁶.

Суперечливі відомості маємо також щодо мистецької освіти художника. З листів дружини Р.Фалька А.Щокін-Кротової (уродженки Лебединя) довідуємося про те, що О.Красовський навчався разом з Р.Фальком у Московському училищі живопису, ліплення і зодчества у 1906 р.²⁷. Судячи з того, що Р.Фальк неодноразово приїздив на Лебединщину до Кулички у 1906, 1908 та 1912 рр. (Р.Фальк навчався в цьому училищі з перервою у 1905-1912 рр.), можна припустити, що О.Красовський навчався в училищі з середини 1900-х до початку 1910-х років. Існують й інші гіпотези щодо місця навчання художньому ремеслу митця. Так, лебединський краєзнавець О.Білик

без посилання на джерела вказував, що О.Красовський “навчався в Англії в художньому інституті”²⁸. Харківська дослідниця Л.Савицька на сторінках монографії подала хибну інформацію щодо навчання О.Красовського “в Школі печатного дела В.Кульженко...”²⁹.

У дійсності, у художньо-ремісничій майстерні друкарської справи у Києві викладачем фотографії був Олександр Костянтинович Красовський. Його прізвище згадується у звіті цієї майстерні за 1911-1912 навчальний рік. Скоріше за все це він разом з іншими митцями - Г.Нарбутом, Г.Золотовим, М.Романовським та А.Середою брав участь у конкурсі на виготовлення українських банкнот. У типографії В.Кульженка були виготовлені банкноти у 25 і 50 карбованців, на яких художник Олександр Красовський вперше “у валютній практиці” зобразив селянку з серпом та робітника з лопатою³⁰.

В іншій інформації, почерпнутій нами з каталогу аукціону “Антик-центру” вказано, що О.Красовський навчався у Краківській Академії мистецтв, Львові та Московському училищі живопису, скульптури і зодчества у К.Коровіна та В.Серова в 1905-1910 рр.³¹ Як бачимо, існують серйозні розбіжності щодо місць навчання О.Красовського. Проте всі дослідники одноголосно посилаються про навчання митця у Московському училищі живопису, ліплення і зодчества. Але не виключено, що він міг опановувати грамоту образотворчого мистецтва, удосконалюючи її в різних навчальних закладах, проте в усній традиції ця інформація зазнала певної міфологізації та перекручення.

У стінах Московського училища живопису, ліплення і зодчества О.Красовський заприятелював з Р.Фальком і познайомився з іншими художниками. У листі до брата Володимира, написаному німецькою мовою, Р.Фальк писав, що він організував в училищі ательє, де “учні працюють без професора” і де “кожний має право вільно розвивати свої здібності”. Цілком імовірно, що відвідував це ательє й О.Красовський.

Оскільки Р.Фальк під час навчання в училищі жив дуже бідно, то запрошення в гості заможного товариша надавало змоги не замислюватися про матеріальні проблеми, зосереджуючись виключно на мистецьких завданнях. Інформацію про час перебування Р.Фалька на Лебединщині знаходимо у листах А.Щокін-Кротової - єдиного джерела, що проливає світло на це питання. У листі від 4 грудня 1973 р. вона зазначила, що “в 1906 г., 1908 и затем в 1912 г. Фальк гостил летом у своего сотоварища по учебе, Красовского”³². Насторожує те, що у листі до автора від 8.01.1988 р. вона вже вказувала, що Р.Фальк гостював у маєтку вітчима Красовського у Куличці в 1906 та 1912 рр.

Що собою являло село Куличка на початку XX ст., коли до нього приїхав Р.Фальк? На початку 1910-х років тут функціонувала земська школа, в якій навчалися 52 учня; винокурний завод та три невеликих крамниці. Населення становило 692 мешканці (число дворів - 108). Про те, що Куличка була невеликим селом свідчить її порівняння з селом Рябушки, яке також знаходилося у Лебединському повіті. В ньому нараховувалося 565 дворів і проживало 3184 мешканця³³.

У Куличці О.Красовський і Р.Фальк писали разом етюди, відвідували знайомих. Перебування на слобожанській землі виявилось надзвичайно плідним для Р.Фалька. Чудова природа цих мальовничих місць надихнула молодого художника на створення творів, які стали важливими віхами в його мистецькому доробку. Деякі з них митець показав на виставках мистецького об'єднання “Бубновий валет”. Вони стали етапними у творчості художника: “Пейзаж з вітрилом” (1912), “Натюрморт. Пляшки

і глечик” (1912). Разом з Р.Фальком писав і О.Красовський. Мабуть на знак вдячності за запрошення і гостинність Р.Фальк подарував своєму приятелю етюд “*Синя вода. Гуси*”³⁴. На жаль, нам невідомі роботи О.Красовського часів навчання в училищі. Оцінити його творчу манеру ми можемо виключно на основі тих творів, які зберігаються у колекції Лебединського міського художнього музею. Такий висновок базується на відсутності творів О.Красовського в інших музейних збірках України. Деяке світло на це питання проливають рядки з листа А.Щокін-Кротової. На її думку, О.Красовський був “художником для себе” і його “відволікали світське життя і господарство від мистецтва”³⁵.

У листі А.Щокін-Кротової до директора Лебединського художнього музею Д.Ледньова дописувач посилається на спогади своєї матері, яка будучи вже літньою людиною, погано пам’ятала художника з Кулички, відмічаючи лише, що він був дуже багатим “и жил на широкую ногу, женат был на очень красивой женщине, которая великолепно одевалась (мама помнит ее платья все из самых дорогих испанских кружев”³⁶. Виходячи з того, що скоріше за все, дружина О.Красовського емігрувала за кордон разом з чоловіком, то й кінець її земного шляху стався за межами батьківщини. Розуміючи всю хиткість версії, тим не менш подаємо відомості про Анну Красовську, рік народження якої приблизно співпадає з роком народження О.Красовського і яка могла бути його дружиною. В усякому разі, ці відомості розширюють джерельну базу, яка в подальшому може бути використана дослідниками³⁷. У тому ж листі є категоричне, але важливе зауваження автора, яке проливає світло на стосунки між О.Красовським і Р.Фальком: “Мне помнится, что Р.Р. [Фальк - С.П.] не считал Красовского серьезным профессионалом. Ведь Фальк принадлежал к той группировке художников, которая относилась к своим живописным занятиям, как к служению, главному содержанию жизни”³⁸. Категоричне судження Р.Фалька про колегу частково підтверджується й тим, що на жодній роботі, які зберігаються у музеї в Лебедині, немає підпису і дати виконання твору. З іншого боку, не виключаємо впливу живопису Р.Фалька на О.Красовського, особливо бубнововалетівського періоду початку 1910-х років.

За деякими, не дуже достовірними, джерелами О.Красовський брав участь у художніх виставках у Харкові³⁹. Враховуючи те, що він, за відомостями О.Білика, “на зиму з дружиною від’їжджав до Харкова”, художник дійсно міг виставляти свої твори в цьому місті. На користь цієї також слабкої гіпотези свідчить архівний документ, в якому йдеться про телеграму, яку О.Красовський надіслав харківському мистецтвознавцю Д.Гордєєву. Такий впевнений крок свідчив про те, що О.Красовський орієнтувався у ситуації відносно музейної справи Харкова та знав до кого слід звертатися у таких питаннях. Але переглядаючи каталоги харківських виставок початку ХХ ст., нам не вдалося знайти на їхніх сторінках імені куличанського художника.

Отже, біографічна канва О.Красовського в основному простежується, хоча й залишається чимало білих плям і поле діяльності для майбутніх дослідників.

³⁴Рудь А. Тасмнічі пастелі Красовського // Будівник комунізму (Лебедин). - 1990. - 27 вересня. - №116 (8383). - С.4; Кравченко В.І. Красовський Олексій Андрійович // Мистецтво України: Біографічний довідник / За ред. А.В.Кудрицького. - К., 1997. - С.333; Дудченко В. Перші архівісти // Життя Лебединщини. - 1999. - 20 січня. - №6(9326). - С.3; [Кравченко В.І.] Красовський Олексій Андрійович // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - Суми, 2003. - С.230.

²Докладніше про це див.: *Побожій С.І.* Фальк Роберт Рафаїлович // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - С.460; *Він же.* Р.Фальк і Сумщина. Деякі аспекти творчості художника періоду "Бубнового валета" // Сумська старовина. - 2004. - №№XIII-XIV. - С.91-105; *Він же.* "Бубновий валет" і Сумщина. - Суми, 2007. - С.34-49.

³*Леднев Д.* Соображения по поводу изъятия из фондов Лебединского гос[ударственного] худож[ественного] музея экспонатов выполненных на низком идейном и художественном уровне и экспонатов не по профилю худож[ественного] музея. - Лебедин, 1952. - Науковий архів Лебединського міського художнього музею. Рукопис. - Арк.23в.

⁴Цит. за вид.: *Гофман И.* Голубая Роза. - М., 2000. - С.220.

⁵*Савицкая Л.Л.* На пути обновления. Искусство Украины в 1890-1910-е годы. - Харьков, 2003. - С.180.

⁶*Побожій С.І.* Забуті художники і Сумщина. - Суми, 2008. - С.64-87.

⁷*Кравченко В.І.* Красовський Олексій Андрійович // Мистецтво України: Біографічний довідник. - С.333; [*Кравченко В.І.*] Красовський Олексій Андрійович // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - С.230.

⁸Лист заступника директора Державного архіву Харківської області Л.Момот від 27.02.2007 р. №01-12/217. Архів автора. - Арк.1.

⁹*Власенко В.М.* Красовські // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - С.230-231.

¹⁰*Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. - Т.П. Е-К. - К., 1910. - С.566-592.

¹¹Алфавітний список володарів земельних дач Охтирського повіту. 1919 р. - Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.251. - Оп.1. - Спр.218. - Арк.63в, 103в, 12, 293в, 30. І.Т.Красовський володів землями у селах Куличка і Рябушки. М.Г.Красовська була володарем земель у Рябушанському та Хамовському хуторах. Згадуються також А.М. і О.І. Красовські. В архівних документах за 1909 р. володарем с.Куличка, а також Караванського хутору значиться поручик Іван Тимофійович Красовський. - Алфавітний список володарів дач Лебединського повіту і бувшого Охтирського за 1909 р. - ДАСО. - Ф.251. - Оп.1. - Спр.143-а. - Арк.23в.

¹²*Білик О.* Короткий нарис історії села Кулички. 1970-ті (?). Виписки із зошита О.Білика зроблені співробітниками Лебединського художнього музею. Білик Олександр Володимирович (1903-1987) - лебединський краєзнавець. Був директором Лебединської районної бібліотеки у 1920-1940 рр. Працював над історією Лебединщини. В одному архівному документі зазначено, що володарем винокурного заводу була: "дружина полковника Олександра Францевна Колендо" - Опис населених пунктів повіту за 1912 рік. Лебединська повітова земська управа. - ДАСО. - Ф.251. - Оп.1. - Спр.161. - Арк.8.

¹³*Власенко В.М.* Красовські // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - С.231.

¹⁴Там само.

¹⁵*Білик О.* Короткий нарис історії села Кулички. 1970-ті (?). Виписка із зошита О.Білика зроблена лебединським краєзнавцем Ю.Голодом.

¹⁶*Рубан В.В.* Забытые имена. Рассказы об украинских художниках XIX - начала XX века. - К., 1990. - С.94.

¹⁷*Дудченко В.* Перші архівісти // Життя Лебединщини. - 1999. - 20 січня. - №6 (9326). - С.3. Базавлук Юрій Іванович (1862-1939) - учитель, громадський діяч. У 1918 р. - голова Лебединської повітової Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів; у 1919 р. - голова Лебединського ревкому. Див.: Базавлук Юрій Іванович // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - С.36.

¹⁸Каталог першої виставки української старовини / Укладач *С.А.Таранушенко*. - Лебедин: [Типографія Когона], 1918. - 20 с. Докладніше про виставку див.: *Кравченко В.І.* Перша виставка української старовини в Лебедині влітку 1918 року // Мистецькі осередки Сумщини: Історія. Колекції. Дослідження: Матеріали наукової конференції, присвяченої 75-річчю заснування Сумського художнього музею. - Суми, 1995. - С.45-46.

¹⁹*Бельмега С.* Дмитро Гордєєв (Гордіїв) - історик мистецтва // Хроніка 2000. - Вип.47-48. - К., 2002. - С.387.

²⁰*Гордєєв Д.* О поездке в Лебединский уезд в конце декабря 1917 года. - Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. - Ф.208. - Оп.2. - Спр.224. - Арк.3.

²¹На Першій виставці української старовини у Лебедині (1918 р.) експонувалося декілька предметів із збірки В.Демченко [додаток 3].

²²Про це свідчить членський квиток Д.Гордєєва, який зберігається в його особистому фонді. - Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. - Ф.208. - Оп.2. - Спр.213. - Арк.1.

²³Каталог першої виставки української старовини. - Лебедин, 1918. - 20 с. Інскрипт: "Принадлежит Дмитрию Гордееву. Тифлисъ. 5 11 (Н.с.) 1919 г.". Примірник каталогу зберігається у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України. - Ф.208. - Оп.1. - Спр.352.

²⁴Земские известия (Лебедин). - 1918. - 10 сентября (28 августа). - №43. - С.1.

²⁵Лист В.Кравченка до С.Побожія №18 від 08.08.2005 р. Арк.13в. Архів автора. Зі слів О.Білика записано Ю.Голодом 18 вересня 1980 р. Ці відомості повторив науковий співробітник ЛХМ А.Рудь у своїй статті "Таємничі настелі Красовського".

- ²⁶Колекційний XVIII аукціон. Український та російський живопис XIX-XX ст. - [К., 2007] - С. 8.
- ²⁷Лист А.Щокін-Кротової до С.Побожія від 8 січня 1988 р. Архів автора.
- ²⁸Лист В.Кравченка до С.Побожія №18 від 08.08.2005 р. Архів автора. - Арк. 1.
- ²⁹Савицька Л.Л. На пути обновления. Искусство Украины в 1890-1910-е годы. - С.179-180.
- ³⁰Цалик С. Украинские деньги 1917-1920 годов // Антиквар. - 2007. - №13. - С.66.
- ³¹Колекційний XVIII аукціон. Український та російський живопис XIX-XX ст. - С.8. У відомостях так зазначено ім'я художника: "Красовський Олександр Андрійович".
- ³²Лист А.Щокін-Кротової до директора Лебединського художнього музею від 4.XII.1973 р. - Архів Лебединського міського художнього музею.
- ³³Опис населених пунктів повіту за 1912 рік. Лебединська повітова земська управа. - ДАСО. - Ф.251. - Оп.1. - Спр.161. - Арк.7, 8, 11. Відомості про кількість населених пунктів, дворів та мешканців по Лебединському повіту. 1913-1914 рр. - Ф.251. - Оп.1. - Спр.164. - Арк.13зв, 42зв.
- ³⁴Роберт Фальк. Художественный дневник / Публикация, подготовка к печати, вст. ст. А.Элидин. - М., 2002. - С.41.
- ³⁵Лист А.Щокін-Кротової до Д.Ледньова від 1.01.1974 р. Науковий архів Лебединського міського художнього музею.
- ³⁶Там само.
- ³⁷Красовська (уроджена Дьячук) Анна (1889 - 7 грудня 1960, Ліндон, шт. Нью-Джерсі, США. Померла у 71-річному віці. Похована на Свято-Володимирському цвинтарі, Кессвілл, Нью-Джерсі // Незабуті могили. - Т.3. - С.534.
- ³⁸Лист А.Щокін-Кротової до Д.Ледньова від 01.01.1974 р. - Науковий архів Лебединського міського художнього музею.
- ³⁹Лист В.Кравченка до С.Побожія №18 від 08.08.2005 р. Архів автора. Записано Ю.Голодом 12 листопада 1978 р. зі слів О.Блюмкіної (1895-1980), яка була покоївкою у О.Красовського в 1913-1914 рр.

Побожий С.И. Алексей Красовский. Материалы к биографии художника
Анализируются архивные документы и историко-краеведческие материалы, которые помогают проследить основные вехи жизни художника.

Pobozhiy S.I. Olexiy Krasovski. Some materials on the artist's biography
Some archival, historical and local lore materials for tracing the main events in the artist's life are analyzed in the article.

ВЛАСЕНКО В.М.

**“ТУТ ПОВСТАЛИ НОВІ КАРПАТСЬКІ КРУТИ”
(ДО БІОГРАФІЇ АВТОРА СПОГАДІВ “БЕРЕЗНЕВІ ДНІ КАРПАТСЬКОЇ
УКРАЇНИ” ВАСИЛЯ ФІЛОНОВИЧА)**

У статті розповідається про життя, військову, громадсько-політичну і журналістську діяльність активного учасника національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., генерал-хорунжого, військового міністра УНР в екзилі Василя Філоновича. Також подано короткий аналіз його спогадів про боротьбу за державність Карпатської України.

У березні 1939 р. сталася вікопомна для українців Закарпаття подія. Вони здобули незалежність, проголосивши власну державу - Карпатську Україну. І хоча вона проіснувала недовго, проте засвідчила прагнення українців до свободи і готовності боротися за неї. Чимало людей з різних куточків України взяли участь в обороні новопосталої держави. Були серед них і уродженці Сумщини, які залишили свої спогади про цю подію.

Внаслідок багаторічної діяльності українських патріотичних сил у всіх сферах суспільного життя, зростаючої боротьби українського народу за свої права та суттєвих змін на міжнародній арені після Мюнхенської угоди 1938 р. і Віденського арбітражу українці Підкарпатської Русі (Карпатської України) здобули спочатку автономію у складі Чехо-Словацької Республіки (ЧСР), а потім і незалежність. Карпато-Українська держава проіснувала з жовтня 1938 р., коли її територія була захоплена угорськими військами.

Перші спогади учасників розбудови й оборони Карпатської України з'явилися в еміграції¹. У післявоєнні десятиріччя за межами України побачили світ мемуари відомих громадсько-політичних діячів², старшин і рядових вояків Карпатської Січі³, біженців із Закарпаття⁴. Із здобуттям Україною незалежності у 1991 р. були видані і перевидані спогади безпосередніх учасників подій 1938-1939 рр. на Закарпатті⁵.

Проте, незважаючи на широке коло мемуарної літератури про Карпатську Україну, і сьогодні виявляються невідомі в Україні спогади захисників Срібної Русі. Саме до такого роду літератури можна віднести працю Василя Філоновича “Березневі дні Карпатської України”.

Донедавна вони не досліджувалися, а прізвище їх автора згадувалося лише в окремих працях з історії Карпато-Української держави⁶ та мемуарах її провідників і захисників, зокрема, В.Гренджи-Донського⁷, С.Єфремова⁸, А.Кущинського⁹, К.Матвієнка¹⁰, М.Чирського¹¹, В.Шандора¹², Г.Яворенка¹³ та інших.

Інформації про автора спогадів небагато. По-перше, це короткі біографічні дані в енциклопедично-довідкових виданнях¹⁴. По-друге, у зв'язку з виконанням В.Філоновичем окремих доручень С.Петлюри та Державного Центру Української Народної Республіки його прізвище зустрічається в епістолярній спадщині й окремих роботах керівників ДЦ УНР та Уряду УНР в екзилі (С.Петлюри, А.Лівицького, О.Шульгина, В.Сальського)¹⁵. По-третє, про громадсько-політичну і журналістську діяльність В.Філоновича йдеться у працях О.Вішки¹⁶, В.Власенка¹⁷, С.Наріжного¹⁸, М.Савки¹⁹. По-четверте, у роботах з історії Організації українських націоналістів прізвище В.Філоновича згадується у зв'язку із суперництвом за вплив на еміграцію цієї організації з “уенерівцями” та його роль у цьому протистоянні²⁰. По-п'яте, окремі сторони розвідувальної діяльності В.Філоновича розкриті у спогадах М.Чеботаріва²¹ та роботі В.Сідака і Т.Вронської з історії спецслужби ДЦ УНР²². По-шосте, з'явилися

короткі біографічні нариси краєзнавців і журналістів Сумщини Г.Івануценка, О.Грінки про свого земляка²³. Нарешті, про його особистий архів, який був переданий Музею визвольної боротьби України у Празі, а згодом у складі так званого *“празького архіву”* опинився в Україні, йдеться у працях архівознавчого й джерелознавчого характеру, зокрема М.Мушинки²⁴ й М.Палієнко²⁵.

Донедавна існували розбіжності щодо дати й місця народження Василя Захаровича Филоновича. В енциклопедично-довідкових виданнях та архівних документах зазначалися дві позиції: 15 січня 1890 р. у м.Суми²⁶ і 15 січня 1894 р. там же²⁷. Про справжню дату і місце народження свідчить запис у метричній книзі Іоано-Воїнської церкви села Рогізне Сумського пов. Харківської губ. Майбутній генерал народився в цьому селі 15 січня 1894 р. у родині дворянина містечка Дубовичі Глухівського пов. Чернігівської губ. Захарія Семеновича та Марії Георгіївни Филоновичів²⁸. У 1903 р. він вступив до місцевого реального училища, 1908 р. перейшов до Курської землемірної школи. Невдовзі був покликаний до військової служби. Під час Першої світової війни закінчив Чугуївське піхотне юнкерське училище. У російській армії служив у чині поручика.

Після лютневої революції 1917 р. став прихильником Української Центральної Ради, брав участь в українізації своєї військової частини. На початку листопада того ж року ним було українізовано 11 сотень у складі 34-ї піхотної дивізії²⁹.

Наприкінці 1917 р. В.Филонович був призначений військовим комендантом Сумського повіту. Згодом організував там кінний полк та кілька піших сотень. В цей час на північному сході України розгортається наступ російських більшовицьких військ. На початку 1918 р. В.Филонович очолив ділянку фронту Ворожба-Суми-Гайворон³⁰. По всьому фронту тривали жорстокі бої. Одним з них був бій під Крутами, про який через декілька років Василь Захарович напише низку праць³¹. Їх високий фаховий рівень оцінили сучасні дослідники цієї події³².

У лютому-березні 1918 р. територія України була звільнена від більшовицьких військ. З 10 березня Василь Филонович - помічник коменданта м.Суми. У період Української Держави він продовжує служіння українській справі, перебуваючи значковим сотником при повітовому коменданті³³. Під час антигетьманського повстання став на бік Директорії УНР. З 1 грудня 1918 р. В.Филонович - начальник оборони Сум та повіту. Він організував Сумський курінь, який приєднався до 4-го Окремого корпусу січових стрільців Дієвої армії УНР. На початку 1919 р. призначений офіцером для окремих доручень при ставці Головного Отамана військ УНР. До осені того ж року брав участь у боях з більшовицькою та денікінською арміями. *“Після відважного бою за м. Суми на початку 1919 року Сумський Окремий Курінь, - як згадував його командир, - пройшов тернистим шляхом через цілу Україну: Суми-Гадяч-Мирогород-Среськи-Гребінка-Бровари-Київ-Козятин-Коростень, нарешті, став в Житомирі”*³⁴. Саме цей курінь прикривав відхід з Житомира корпусу січових стрільців. Допомігав йому у цьому і панцирник *“Сумець”*³⁵.

У грудні 1919 р. В.Филоновича призначили головою комісії із закупівель за кордоном. Невдовзі він залишив військову службу. Імовірно його залучили до розвідувальної діяльності. Тоді ж у складі 32 старшин він був відряджений у запілля ворога для організації повстанського руху на Катеринославщині³⁶. В Одесі був заарештований контррозвідкою Збройних Сил Півдня Росії і відправлений до Новоросійська. Проте йому вдалося втекти на Кубань, де він приєднався до повстанської групи кубанських козаків, яку згодом і очолив. На початку 1920 р. ця група, перейшовши Сухумський перевал, опинилася в Грузії, де В.Филоновича

включили до складу Військової місії УНР. Невдовзі його призначили віце-консулом у Поті, звідки він нелегально проник до врангелівського Криму і в листопаді 1920 р. разом з російськими військами евакуювався до Туреччини³⁷.

У січні 1921 р. В.Филонович виїхав до Болгарії, де став військовим аташе, головою Української громади та військової організації "Січ". Того ж року з ініціативи місцевої влади та за наклепом у нелояльності і ворожій діяльності його вислали з цієї країни. У серпні того ж року він прибув до Польщі. А невдовзі за дорученням військового міністерства УНР повернувся до Болгарії, де був військовим агентом Генерального штабу Армії УНР на Балканах, працюючи на посаді інструктора кооперативних робітничих організацій в цій країні³⁸. Протягом 1921-1922 рр. за дорученням Голови Директорії С.Петлюри він здійснив низку заходів з *"організації вояків-українців, що осіли в Болгарії після перебування в армії Врангеля та козацькому війську. Наслідком цієї роботи було закладення 12 українських громад та гуртків, що жили по затвердженню Болгарським Урядом статуту"*³⁹. Серед них - Українська громада з притулком, бібліотекою-читальнею у Софії, Український гурток імені Михайла Драгоманова⁴⁰. 1922 р. його зусиллями було засновано низку українських громад у Югославії (Королівстві Сербів, Хорватів і Словенців)⁴¹.

Восени того ж року В.Филонович прибув у розпорядження ставки Головного Отамана Армії УНР у Тарнові. Був підвищений до звання підполковника. Наступного року переїхав до Чехо-Словаччини, де працював інженером, згодом закінчив (не раніше 1928 р.) Вищу технічну школу в чеській столиці по відділу лісового господарства, був головою Гуртка українських студентів лісової справи в Празі⁴². Наприкінці 1933 р. одружився, мав сина. В.Филонович був представником військового міністра УНР на Балканах, опікуючись протягом майже двадцяти років справами українських емігрантів у Болгарії, Туреччині та Югославії. На початку 1930-х років *"уенерівськими"* в Болгарії були 2 легальні громади, 3 легальні товариства, 1 напівлегальна колонія, 7 невеликих гуртків, у Туреччині - 1 нелегальна громада; Югославії - 3 легальні громади і 2 товариства *"Просвіта"*⁴³. В.Филонович неодноразово відвідував ці країни. Так, у 1937 р. з метою відновлення та активізації діяльності українських громад у Софії і Пловдиві Василь Захарович провів низку організаційних заходів, пожвавив культурно-освітню роботу організацій, на загальних зборах громад виголосив доповіді про стан і завдання української еміграції, радянську конституцію, *"Україна під совітами"*, про річницю бою під Базаром, *"22 січня"*, *"Пам'яті героїв Крут"*⁴⁴. Протягом 20-30-х років він здійснював розвідувальну й контррозвідувальну діяльність, виявляв більшовицьких агентів, переправляв в Україну антирадянську літературу, поширював українські часописи серед емігрантів у країнах Європи, Америки та Азії⁴⁵.

В.Филонович активно займався громадською роботою серед колишніх військових Армії УНР, допомагав колишнім товаришам по зброї. У справі Українського товариства прихильників Ліги Націй, що видавала українцям-емігрантам посвідчення для одержання дозволу на проживання за кордоном, є посвідка уродженця Сум, колишнього учня місцевої приватної гімназії Степана Дідова, засвідчена Василем Захаровичем⁴⁶. У 1923 р. він був серед ініціаторів заснування Українського військового союзу, членом Союзу (Товариства) колишніх вояків Армії УНР у ЧСР, 1927 р. брав участь у роботі IV з'їзду Української громади у Франції, 1931 р. - Міжнародної конференції військових комбатантів країн колишнього Троїстого союзу в Празі. 2 лютого 1933 р. у чеській столиці з нагоди 15-ї річниці бою під Крутами Союзом українських старшин у ЧСР була влаштована жалібна академія. В.Филонович виголосив доповідь про перебіг подій під Крутами, висвітливши їх як з військово-історичного, так і політичного

аспектів. Значення цього бою для України було більшим, на думку військового, ніж значення Термопіл для Спарти, оскільки *“від Крут, властиво, починається безкомпромісна боротьба з Московщиною, що й донині ще не закінчилася”*⁴⁷.

В.Филонович належав до Українського республікансько-демократичного клубу (УРДК) в Празі, який виник у 1925 р. Очолювали організацію прихильники ДЦ УНР в екзилі О.Лотоцький, К.Мацієвич та М.Славінський. Головним завданням УРДК було здійснення політичної, культурної й освітньої діяльності як для своїх членів, так і широкого загалу української еміграції. Організація влаштовувала академії, на яких виголошувалися доповіді, подавалися реферати, присвячені національним святам, відомим подіям чи особам. Так, чергові збори членів УРДК, що відбулися 27 травня 1927 р., були присвячені Симону Петлюрі. Виступили соратники Голови Директорії УНР. В.Филонович (за відсутності автора) прочитав спогади генерала В.Сінклера про Головного Отамана військ УНР⁴⁸. 5 грудня 1935 р. на святочній академії (зборах) Василь Захарович виголосив доповідь *“П’ятнадцять літ української еміграції”*⁴⁹. Структурними підрозділами УРДК були літературно-музична і військово-історична секції, бюро праці, яке займалося пошуком роботи для українських емігрантів. До складу цього бюро входив і В.Филонович⁵⁰.

У січні 1930 р. комісія лекторського персоналу Української господарської академії в Подебрадах у справі *“нансенівських”* паспортів звернулася до нього як до впливового громадського діяча серед українських емігрантів у Болгарії, Туреччині, Королівстві Сербів, Хорватів і Словенців з пропозицією поширити на балканські країни акцію щодо зазначення національної приналежності у паспортах, що видавалися українським емігрантам Нансенівським комітетом у справах біженців при Лізі Націй. В.Филонович відгукнувся на пропозицію⁵¹.

Українська громада Туреччини делегувала Василя Захаровича на Першу конференцію української еміграції, що відбулася 25-26 червня 1929 р. у Празі. В ній взяли участь представники громадських об’єднань української еміграції з Польщі, Румунії, Франції, ЧСР, українських громад з Бельгії, Болгарії, Люксембурга, Югославії. Доповіді на актуальні теми з життя еміграції виголосили відомі громадсько-політичні діячі М.Ковальський, О.Лотоцький, К.Мацієвич, В.Садовський, С.Сірополко, О.Шульгин, А.Яковлів та інші. В.Филонович доповів про нагальні потреби української громади в Туреччині. На цьому форумі його обрали членом пленуму Головної Еміграційної Ради (ГЕР)⁵². На Другій конференції української еміграції, що відбулася 25-26 вересня 1932 р. у Празі, В.Филонович став членом ревізійної комісії ГЕР⁵³. Він взяв участь і в роботі Третньої конференції (14-15 лютого 1934 р.), на якій, зокрема, обговорювалися питання про голод в Україні, всеукраїнський конгрес, міжнародну ситуацію в Європі та інші⁵⁴.

Досвідчений військовий і громадський діяч, Василь Захарович проявив себе і на ниві журналістики. У 1929-1938 рр. у Горніх Черношицях і Празі виходив неперіодичний журнал військово-громадської думки *“Гуртуймося”*. Його видавцем, редактором і співредактором (разом з М.Битинським) був В.Филонович. Редакція приділяла багато уваги висвітленню суспільно значимих для українців військово-політичних подій, намагаючись зробити кожне число тематичним. Так, окремі числа були присвячені пам’яті Симона Петлюри (Ч.І, XI), Полтавській битві 1709 р. (Ч.ІІ, XII), річницям мужньої смерті 359-ти героїв - вояків Армії УНР, які загинули під Базаром (Ч.ІІІ, XVI), проголошенню самостійності України, Акту Злуки УНР і ЗУНР, бою під Крутами (Ч.ІV), смерті двох найбільших провідників української еміграції - гетьмана Пилипа Орлика і голови Директорії УНР Симона Петлюри (Ч. VII), проголошенню

IV Універсалу Українською Центральною Радою (Ч.Х) тощо. На сторінках часопису друкувалися поезії М.Оверковича (М.Битинський), О.Олесь, О.Печеніга, О.Стефановича, науково-публіцистичні праці М.Битинського, В.Филоновича, Д.Геродота, Ю.Лугового, В.Проходи, В.Сальського, С.Сірополка, М.Славінського, С.Смаль-Стоцького, П.Шандрука, А.Яковліва та інших. Як додаток до журналу за редакцією В.Филоновича і М.Битинського виходив Бюлетень *“Гуртуймося”* (1933-1934), в якому подавалася поточна інформація про головні події з українського життя⁵⁵. На сторінках журналу й бюлетню друкувалися різноманітні праці Василя Захаровича з історії Української революції 1917-1921 рр., політичної і військової еміграції, про голод 1932-1933 рр. та інші⁵⁶.

В.Филонович був членом Союзу українських журналістів і письменників на чужині (СУЖіП), що виник 1932 р. у Празі. У його складі був один почесний член - О.Олесь, 51 дійсний член, в тому числі 43 члени-фундатори. До складу першої управи СУЖіП входили С.Сірополко (голова), П.Феденко (заступник голови), І.Мірний⁵⁷ (секретар), А.Яковлів (скарбник), Д.Дорошенко та В.Филонович (члени управи без спеціальних доручень). Діяльність організації виявлялася в улаштуванні прилюдних засідань, академій, дискусій, літературних вечірок. Союз брав участь в акціях протесту української еміграції у зв'язку з голодом 1932-1933 рр. в Україні, проти прийняття СРСР до Ліги Націй, проти наклепів на С.Петлюру⁵⁸ тощо. З березня 1934 р. до жовтня 1935 р. Василь Захарович був секретарем управи СУЖіП⁵⁹.

В.Филонович як справжній патріот відгукнувся на національну трагедію - Голодомор 1932-1933 рр. в Україні. На сторінках журналу *“Гуртуймося”* друкувалися відозви про допомогу голодуючим в Україні та біженцям з України⁶⁰, редакція журналу організовувала збір коштів для біженців з-за Дністра⁶¹. В.Филонович був членом тимчасової управи Комітету представників українських організацій в ЧСР для допомоги голодним на Україні, секретарем президії установчих зборів Комітету допомоги голодним на Україні, що відбулися у липні 1933 р. у Празі⁶².

Загальною справою української еміграції було створення Музею визвольної боротьби України (МВБУ) та будівництво для нього приміщення - Українського дому в Празі. У квітні 1935 р. загальні збори Товариства МВБУ обрали В.Филоновича своїм членом⁶³. Вероніка (дружина) та Василь Филоновичі неодноразово вносили грошові пожертви для МВБУ. Станом на 29 лютого 1936 р. вони стягнули 45 чеських крон⁶⁴. У 1935-1936 рр. В.Филонович подарував Музею збірку книг, часописів, фотографій, кліше (всього 343 примірники), українську періодику з Маньчжурії і Балканських країн, 13 пакунків документів свого архіву⁶⁵. У книгосховищі МВБУ знаходилася його бібліотека, окремі числа журналу *“Гуртуймося”* та чеського часопису *“Слов'янський огляд”*⁶⁶.

Василь Захарович був добре обізнаний із ситуацією на Закарпатті наприкінці 1930-х років, оскільки неодноразово відвідував цей край, а з 1938 р. жив у с.Великий Бичків, про що свідчать його розлогі листи до генерал-хорунжого О.Удовиченка та сотника, співредактора журналу *“Гуртуймося”*, свого соратника М.Битинського⁶⁷. Після проголошення Карпато-Української держави він брав безпосередню участь у її захисті, був членом штабу Національної Оборони Карпатської України⁶⁸. Саме про ці події йдеться у спогадах В.Филоновича *“Березневі дні Карпатської України”*.

Після звільнення з угорського полону він жив у Словаччині, з 1951 р. - в США. Декілька років очолював Товариство прихильників УНР у Міннесоті, Союз українських ветеранів у США. У 1973-1978 рр. В.Филонович - генерал-хорунжий, військовий міністр УНР в екзилі. Помер відомий військовий і громадсько-політичний діяч у Чикаго, де і похований. До кінця свого життя ідеалом державного устрою України

вважав демократичну республіку і неодноразово підкреслював: “Будучи вояком, я присягав на Конституцію УНР, за неї я воював і ніколи її не зрадив і не зраджу”⁶⁹.

Робота В.Филоновича “Березневі дні Карпатської України” була виявлена автором цієї статті у травні 2009 р. у фонді “Український музей у Празі” Національного архіву (Narodni archiv) Чеської Республіки. Обсяг роботи - 40 сторінок формату А-4. За змістом спомини можна розділити на 5 блоків. У першому йдеться про передумови проголошення Карпато-Української держави, зовнішньо- і внутрішньополітичну ситуації в ЧСР та Підкарпатській Русі. Другий блок присвячено дискусії на сторінках партійної преси про причини поразки Карпатської України і винуватців та погляд автора на ці проблеми, третій - перебігу подій 12-17 березня 1939 р., а саме українсько-чеському й українсько-угорському військовому протистоянню, четвертий - перебуванню В.Филоновича в угорському полоні. П'ятий блок - розповідь автора про дії угорської окупаційної влади щодо населення і захисників Карпатської України.

Викладені вище біографічні дані Василя Филоновича свідчать про його активну участь у боротьбі за національну державу в період Української революції 1917-1921 рр., вимушеної еміграції та у Закарпатті 1939 р., громадсько-політичну роботу в Болгарії, Туреччині, Югославії та Карпатській Україні.

¹Карпатська Україна в боротьбі. - Відень: Українська Пресова Служба, 1939; Бірчак В. Карпатська Україна: спомини і переживання. - Прага: Нація в поході, 1940; Дад А. Чотири з тисячі (Колодзінський-Гузар, Косак-Тарнавський, Блістів-Гайдамака, Тацинець-Крот). - Прага: УНО, 1941.

²Росоха С. Сойм Карпатської України. - Вінніпег: Культура й освіта, 1949; Він же. Карпатська Січ // Історія українського війська. - Вінніпег, 1953. - С.593-603; Штефан А. Українське військо в Закарпатті // Вісті комбатанта. - Торонто-Нью-Йорк, 1966. - №4-5. - С.60; Клочурак С. До волі: спомини. - Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1978; Гренджа-Донський В. Спогади. Листи // Твори. - Т.Х. - Вашингтон, 1988; Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття. - Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1984; Він же. Карпатська Україна - напередодні II світової війни // Альманах Українського Народного Союзу. - Нью-Йорк, 1989. - С.144-147 та інші.

³Єфремів С. Бої 14-15 березня на Карпатській Україні // За державність. Матеріали до історії війська українського. - Т.ХІ. - Торонто: Український воєнно-історичний інститут, 1966. - С.128-159; Пан С. У мадярській тюрмі: спомини молодого в'язня. - Нью-Йорк, 1978; Куцинський А. Закарпаття в боротьбі (Спогад). - Буенос-Айрес: Вид-во Ю.Середяка, 1981; Куп'як Д. Спогади не розстріляного. - Торонто; Нью-Йорк, 1991 та інші.

⁴Глібович О. На Срібній землі України // Альманах “Гомону України” на 1986 рік. - Торонто, [1986]. - С.137-143.

⁵Ольжич О. Незнаному воякові. - К., 1994. - С.273-282, 297-305; Сарвадій Й. Хто спричинив трагедію? // Карпатський край. - Ужгород, 1995. - №5-8. - С.38-40; Дмитро Климпуш - головний командант “Карпатської Січі”: Документи, спогади, статті, вірші / Упор. О.В. Довганич, М.І.Кухта. - Ужгород, 1997; Шандор В. Спогади. - Т.І. Карпатська Україна 1938-1939 рр. - Ужгород: МПП “Тражда”, 1996; Красне поле. - Ч.І. Про Карпатську Україну / Упор. Ю.Зейкан, В.Копейко. - Ужгород: Патент, 1999; Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. - Львів: Світ, 2001 та інші.

⁶Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 рр. - Торонто: НТШ, 1965. - С.217.

⁷Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України. Щоденник; Мої спогади / Д.М.Федька (упоряд. та примітки), В.І.Ільницький (вступ. ст.), Д.М.Федька (вступ. ст.). - Ужгород: ВАТ “Видавництво Закарпаття”, 2002. Режим доступу до книги: <http://litopys.org.ua/grendzha/grendzh08.htm>; <http://litopys.org.ua/grendzha/grendzh17.htm>

⁸Єфремів С. Вказ. праця. - С.131-135, 148.

⁹Куцинський А. Закарпаття в боротьбі (Спогад). - С.122.

¹⁰Матвієнко К. В обороні Срібної Землі // Вісті комбатанта. - 1964. - №2. - С.14-15.

¹¹Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. - С.137-138.

¹²Шандор В. Спогади. - Т.І. Карпатська Україна 1939-1945 рр. - Ужгород: МПП “Тражда”, 2000. - С.102.

¹³Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. - С.136.

¹⁴Довідник з історії України. А-Я / Інститут історичних досліджень Львівського нац. ун-ту ім. І.Франка / І.З.Підкова (ред., упоряд. та наук. ред.), Р.М.Шуст (ред.). 2-ге вид., доопрац. і доп. - К.: Генеза, 2001. - С.997; Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник / Гол. ред. В.Б.Звагельський. - 2-ге вид., перероб. і доп. - Суми: РВО “АС-Медіа”, СумДУ, ВД “Фолігрант”, 2004. - С.486; Українська дипломатична

енциклопедія: У 2 т. / Редкол.: Л.В.Губерський (голова) та ін. - К.: Знання України, 2004. - Т.2. - С.666; Базильчук Г.К. Словник-довідник з історії. - К.: МАУП, 2005. - С.257-258; Литвин М.Р., Науменко К.Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. - Львів; Харків: "Видавництво Сага", 2007. - С.202; Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). - К.: Темпора, 2007. - С.455.

¹⁵Петлюра С. Статті, листи, документи / УВАН в США, Бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі. - Т.П. - Нью-Йорк, 1979. - С.503; Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. - Автентич. відтворення вид. 1934 р. / Відп. ред. Г.Й.Удовенко; упоряд.: Г.В.Стрельський, І.Д.Шевченко. - К.: Юрінком, Інтер, 1998. - С.56, 328; Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали. - К.: Парламентське вид-во, 2008.

¹⁶Wishka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939. - Torun: MADO, 2005. - S.149.

¹⁷Власенко В. З кола друзів О.Олесь. Василь Філонович // "Я ще вернусь..." Олександр Олесь і Білопільщина. - Суми: Вид-во СумДУ, 2008. - С.145-149.

¹⁸Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали, зібрані С.Наріжним до другої частини). - К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1999. - С.67, 120, 250.

¹⁹Савка М. Українська еміграційна преса у Чехословацькій Республіці (20-30-ті рр. ХХ ст.): Історико-бібліографічне дослідження / НАН України, Львівська наук. б-ка ім. В.Стефаника. - Львів, 2002. - С.58, 115, 115-119.

²⁰Кентій А. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929-1941 рр.). - К., 1998. - С.5; Він же. Від УВО до ОУН. 1920-1942. Режим доступу до книги: <http://lib.oun-upa.org.ua/kentiy/r202.html>

²¹Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва) / Вступ. стаття: В.Сідак. - К.: Темпора, 2003. - С.231-234.

²²Сідак В.С., Вронська Т.В. Спецслужба держави без території: люди, події, факти. - К.: Темпора, 2003; Вид-во Національної академії СБ України, 2003. - С.54, 76-80, 144-154.

²³Іванущенко Г.М. Життєвий чин Василя Філоновича // Визвольний шлях. - 2008. - №1-3. - С.179-188; Грінка О. Посланець Місії УНР // Панорама. - Суми, 2008. - №8 (13-20 лютого). - С.А18.

²⁴Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів. Історико-архівні нариси / Держкомархів України, Асоціація українців Словаччини, НТШ у Словаччині. - К., 2005. - С.115.

²⁵Палієнко М.Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). - К.: Темпора, 2008. - С.211, 226, 227, 343, 357.

²⁶Довідник з історії України. А-Я. - С.997; Українська дипломатична енциклопедія. - Т.2. - С.666; Тинченко Я. Вказ. праця. - С.455; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО). - Ф.3696. - Оп.2. - Спр.500. - Арк.147.

²⁷Сідак В.С., Вронська Т.В. Вказ. праця. - С.144; Кентій А. Вказ. праця. Режим доступу до книги: <http://lib.oun-upa.org.ua/kentiy/r201.html>

²⁸Державний архів Сумської області. - Ф.744. - Оп.1. - Спр.125. - Арк.434зв-435.

²⁹Тинченко Я. Вказ. праця. - С.455.

³⁰Сідак В.С., Вронська Т.В. Вказ. праця. - С.144

³¹Філонович В. Українські Термопіли - Крути // Гуртуймося. - Прага, 1930. - №4. - С.11-15; Він же. Крути // Український комбатант. - Новий Ульм, 1956. - №5-6. - С.16-24; Він же. Дещо про подію під Крутами // Зарицький В. Крутянська подія. - Чикаго, 1972. - С.46 та інші.

³²Бойко О.Д. Бій під Крутами: історія вивчення // Український історичний журнал. - К., 2008. - №2. - С.49.

³³Луч (Суми). - 1918. - №28 (25 червня). - С.1.

³⁴Філонович В. Бої за Житомир // Гуртуймося. - 1932. - Ч.IX. - С.25.

³⁵Аф-ський В. Бій під м. Житомиром (зі спогадів) // Гуртуймося. - 1930. - Ч.V. - С.13-14.

³⁶Некролог // Вісті комбатанта. - 1987. - №5-6. - С.111.

³⁷Головченко В.І. Філонович Василь Захарович // Українська дипломатична енциклопедія: У 2 т. - Т.2. - К., 2004. - С.666; Іванущенко Г.М. Вказ. праця. - С.183-184.

³⁸ЦДАВО. - Ф.3696. - Оп.2. - Спр.500. - Арк.147, 168; Тинченко Я. Вказ. праця. - С.455.

³⁹Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали. - С.309.

⁴⁰Там само. - С.355.

⁴¹Там само. - С.448.

⁴²Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО). - Ф.269. - Оп.1. - Спр.391. - Арк.125.

⁴³Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали. - С.448.

⁴⁴Хроніка. Болгарія // Гуртуймося. - 1937. - Ч.XIX. - С.27.

⁴⁵Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали. - С.358-359, 363, 504.

⁴⁶ЦДАГО. - Ф.269. - Оп.1. - Спр.201. - Арк.70.

⁴⁷Хроніка минулого тижня. Союз українських старшин // Український тиждень. - Прага, 1933. - №8. - С.2.

⁴⁸Хроніка. У Чехії. Пам'яті С.Петлюри // Тризуб. - Париж, 1927. - №25. - С.28.

⁴⁹ЦДАВО. - Ф.4376. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.17. Більш детально про УРДК див.: Власенко В. Кость Мацієвич і Український республікансько-демократичний клуб у Празі // Рідна мова. - Волч, 2007. - №7.

- С.60-67; *Він же*. З кола друзів. Олександр Олесь і Український республікансько-демократичний клуб у Празі // "Я ще вернусь..." Олександр Олесь і Білопільщина. - Суми, 2008. - С.163-174.

⁵⁰ЦДАВО. - Ф.4376. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.20.

⁵¹ЦДАГО. - Ф.269. - Оп.1. - Спр.294. - Арк.13.

⁵²*Учасник конференції*. Перша конференція української еміграції // Тризуб. - 1929. - №29-30. - С.40-46; 1-а конференція української еміграції в Празі і Головна Еміграційна Рада // Там само. - №50. - С.10-21.

⁵³*Чорненький В.* Друга конференція Головної Еміграційної Ради у Празі // Тризуб. - 1932. - №38. - С.13-15.

⁵⁴Третя конференція Головної Еміграційної Ради // Тризуб. - 1934. - №8. - С.4-9.

⁵⁵*Савка М.* Вказ. праця. - С.115-120.

⁵⁶*Ф-ч В.* П'ятирічка // Гуртуймося. - 1933. - Ч.Х. - С.30-34; *Филонович В.* До історії будови пам'ятника на могилі М.Драгоманова в Софії // Там само. - С.46-52; *Він же*. Зимовий похід // Там само. - 1935. - Ч.ХІІІ. - С.6-10; *Він же*. В гостях у "кронштадців" та збігів з Соловецької каторги // Там само. - С.22-25; *Він же*. П'ятнадцятиліття української військової еміграції // Там само. - 1935. - Ч.ХVІ. - С.2-5; *Ф.В.* Ще один виступ... // Там само. - С.11-13; *Филонович В.* С.Петлюра - постать національно-державного чину // Там само. - 1936. - Ч.ХVІІ-ХVІІІ. - С.10-17;

⁵⁷Про уродження Сумщини Івана Мірного більш детально див.: *Власенко В.* Державний секретар УНР (До 135-ліття від дня народження Івана Мірного) // Земляки. Альманах Сумського земляцтва в Києві. - Суми, 2007. - Вип.4. - С.115-116; Листування Івана Мірного з Олександром Олесем (До 130-ліття від дня народження поета) / Передмова, упорядкування та коментарі *Т.А.Смехової, В.М.Власенка* // Сумський історико-архівний журнал. - 2008. - №ІV-V. - С.149-159; *Власенко В.М.* З кола друзів О.Олесь. Іван Мірний // "Я ще вернусь..." Олександр Олесь і Білопільщина. - С.127-138.

⁵⁸Союз українських журналістів і письменників на чужині // Тризуб. - 1934. - №17. - С.4-6; *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали, зібрані *С.Наріжним* до другої частини). - С.66-68.

⁵⁹Національний архів (Narodni archiv) Чеської Республіки (далі - НАЧР). - Ф. "Український музей". - Інв.№.226. - Арк.1-2зв; Хроніка. В Чехословаччині. З життя Союзу українських журналістів і письменників на чужині (звіт) // Тризуб. - 1936. - №15-16. - С.24.

⁶⁰НАЧР. - Ф. "Український музей". - Інв.№.323. - Арк.1;

⁶¹Загальна хроніка. На "Фонд допомоги збігцям з України через Дністер" // Український тиждень. - Прага, 1933. - №50. - С.3; Там само. - №55. - С.3.

⁶²Організаційні збори комітету допомоги голодним на Україні // Український тиждень. - 1933. - №33-34. - С.1; Комунікат тимчасової управи Комітету представників українських організацій в ЧСР для допомоги голодним на Україні // Там само. - №35. - С.1.

⁶³НАЧР. - Ф. "Український музей". - Інв.№4. - Арк.174зв;

⁶⁴Пам'ятний список жертводавців від 1.І до 29.ІІ.1936 // Вісті Музею Визвольної Боротьби України. - Прага, 1936. - Ч.11. - С.5.

⁶⁵Новіші дари для Музею ВБУ // Вісті Музею Визвольної Боротьби України. - Прага, 1936. - Ч.12. - С.13.

⁶⁶НАЧР. - Ф. "Український музей". - Інв.№11. - Арк.4; Інв.№13. - Арк.89.

⁶⁷Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали. - С.571-576.

⁶⁸*Стерчо П.* Вказ. праця. - С.217; *Єфремів С.* Вказ. праця. - С.131.

⁶⁹Некролог // Вісті комбатанта. - 1987. - №5-6. - С.111.

Власенко В.Н. "Здесь поднялись новые Карпатские Круты" (к биографии автора воспоминаний "Мартовские дни Карпатской Украины" Василия Филоновича)

В статье говорится о жизни, военной, общественно-политической и журналистской деятельности активного участника национально-освободительной борьбы 1917-1921 гг., генерал-хорунжего, военного министра УНР в эмиграции Василия Филоновича. Также подан короткий анализ его воспоминаний о борьбе за государственность Карпатской Украины.

Vlasenko V.M. "Here came the new Carpathian Kruty" (devoted to the biography of the author of the memoirs "March Days of Carpathian Ukraine" VasylFilonovych)

The article describes the life; military, public, political and journalistic activity of VasylFilonovych. V.Filonovych is famous as an active participant of the national liberation struggle in 1917-1921, a general-cornet, the UNR Minister of War in immigration.

ІВАНУЩЕНКО Г.М.

УКРАЇНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ 1917-1920 РОКІВ НА СУМЩИНІ: СПРОБА ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ВІДТВОРЕННЯ ПОДІЙ

На основі широкої джерельної бази показано складні суспільно-політичні процеси, що відбувалися на теренах Сумщини в роки національно-визвольних змагань початку XX ст.

Досліджуючи події Української революції 1917-1921 рр. на терені нашого краю, відразу маємо справу з двома головними проблемами, які виникають через географічну специфіку Сумщини.

По-перше: термін “Сумщина” відносно того часу носить умовний характер, оскільки область у нинішніх межах була сформована лише у 1939 р. І хоча ще в 1918 р. ставилось питання про утворення Сумської губернії як окремої адміністративно-територіальної одиниці¹, документально підтвердити, які території повинні були до неї відійти поки-що не маємо змоги. Тому, говорячи про Сумщину в ті часи, маємо на увазі території сучасної області, які на 1917 р. перебували у складі чотирьох колишніх російських губерній: Сумський повіт, до якого входила і територія нинішнього Білопільського району, належав до Харківської губернії. До неї ж входили Лебединський повіт з частиною сучасної Недригайлівщини та Охтирський, що мав у своєму складі Тростянець і Краснопілля. Чернігівська губернія мала у своєму складі Конотопський, Кролевецький і Глухівський повіт (з Ямполем і Шосткою). Північно-західна частина теперішнього Шосткинського району разом з Середино-Будою знаходились у складі Новгород-Сіверського повіту Чернігівщини. До Полтавської губернії входив Роменський повіт з частиною сучасного Недригайлівського району (Коровинці, Хоружівка), Гадяцький з Липовою Долиною, Поділками та Зінківський з частиною Охтирщини (Грунь, Куземин). Село Андріяшівка належало до Лохвицького повіту цієї ж губернії. Путивльський повіт разом з Буринню, Грузьким, Бочечками перебував у складі Курської губернії. Сюди ж входили Осоївка, Миропілля та інші етнічні українські землі, які становили Суджанський повіт².

По-друге: говорячи про Українську революцію, і в ширшому розумінні про Українське відродження, яке, безумовно, не закінчилося хронологічно 1921 р., виходимо з того, що його рушієм і запорукою була революційна ініціатива широких народних мас, яка вилилась у створення української державності. Враховуючи ту обставину, що українська влада на території нашого краю перестала існувати ще у 1919 р., 1920 р. можна вважати першим роком конституювання російсько-більшовицького окупаційного режиму в українську радянську владу.

Внаслідок революційних подій, які почалися в Петрограді у лютому 1917 р. і закінчились падінням самодержавства 3 березня, по всій країні розпочалося створення нових органів влади, підконтрольних Тимчасовому уряду. Ці процеси фіксуються повідомленнями в місцевій пресі. Так, 5 березня 1917 р. газета “Сумской вестник” повідомляла про відречення Миколи II, а вже 8 березня було надруковано Наказ начальника громадської охорони №1 від 7 березня 1917 р.: “*Распоряжением временного Сумского Комитета я избранъ начальникомъ общественной охраны и всѣхъ вооруженныхъ силъ г. Сумъ и уезда, и 6 сего Марта вступилъ в исправление обязанностей (...)*”

Начальникъ общественной охраны полковникъ Катасоновъ”³.

Формування нових органів влади відбувалося в складних умовах. Особливо це позначалося на роботі установ, які в перехідний час мали підтримувати громадський порядок. Серед чиновництва відбувається розмежування на прихильників та противників нової влади. Так, 6 березня сумський повітовий справник В.П.Преображенський та пристав м.Суми Н.І.Манжелей подали до громадського комітету прохання про відставку⁴. Натомість, ще 4 березня помічник начальника Харківського губернського жандармського управління в Сумському, Лебединському і Охтирському повітах підполковник С.П.Леваневський та нижні чини залізничної жандармерії заявили про підтримку нового уряду⁵, а 5-го березня така ж заява поступила від начальника сумської тюрми.

Вже 10 березня в Сумах представники різних організацій і новоствореної влади разом брали участь у святковій демонстрації та мітингу з нагоди *“Великої Революції”*⁶. Архівні документи свідчать про активну діяльність місцевих громадських організацій, різних верств населення у процесі українського національного відродження. З одного боку вони апелювали до Центральної Ради як представницького органу та виразника волі українського народу. З іншого - до місцевої влади. Так, товариство *“Просвіта”* с.Підлипне на Конотопщині, у своїх відозвах змальовувало порушення прав України московським царатом, починаючи з 1654 р. Мета ж товариства прослідковується у кінці листівки: українська мова, рідна школа, національне військо, незалежна Україна. Сумське товариство *“Просвіта”* зосереджувало свою діяльність на пробудженні національної свідомості народу, збору коштів для *“Національного фонду”* та змінах у місцевій топоніміці.

Наприклад, 21 травня 1917 р. в Сумах, за участю представників усіх верств населення проходили велелюдні українські урочистості, на яких з привітанням виступив виконуючий обов'язки міського голови Крамаренко. Як говорилося в повідомленні сумського товариства *“Просвіта”* ім. Т.Г.Шевченка, урочистості проходили за сприяння багатьох місцевих громадських організацій, особливо українських робітників. В цих заходах *“червоною ниткою проходило ім'я великого співця України Тараса Шевченка”*⁷. Вже 29 травня *“Просвіта”* звернулася до міської думи з низкою пропозицій про увічнення пам'яті Т.Шевченка. Досить оригінально звучить аргументація цих пропозицій: *“Місто Суми і Сумський повіт повинні увічнити це велике для України ім'я, тим більше, що жителі міста і повіту суть прямі нащадки вихідців з правобережної України.- Ці вихідці під ім'ям “черкас” в 1657 р. під проводом полковника Кондратьєва заснували Сумський полк, який займав тоді теперішню територію м.Сум і його повіту; на цю територію “черкаси” з полковником Кондратьєвим отримали жалувану грамоту від Московського царя Олексія Михайловича. Таким чином теперішні нащадки Сумських обивателів кровно споріднені з батьківщиною Т.Г.Шевченка - правобережною Україною, бо Т.Г.Шевченко походив звідти ж, а саме з нинішнього Канівського повіту Київської губернії. І загальне значення Т.Г.Шевченка для всієї України і ця подробиця, яка пов'язує обивателів м.Сум з правобережною Україною, дають товариству “Просвіта” надію, що гласні м.Сум погодяться увічнити ім'я Т.Г.Шевченка шляхом перейменування однієї з кращих вулиць м.Сум, напр. Петропавлівської на вулицю Т.Г.Шевченка, а також погодяться назвати одну з міських шкіл його іменем, разом з тим в майбутньому передбачається поставити і пам'ятник Т.Г.Шевченку в м.Сумах, на що треба надіятись відгукнеться у свій час міське самоврядування. (...)”*⁸.

Українська маніфестація в Сумах. Літо 1917 р.
Фото з фондів Сумського обласного краєзнавчого музею

Серед цих пропозицій особливо привабливо звучала ідея встановлення пам'ятника великому поетові. Пізніше, восени 1918 р., вона була здійснена в Ромнах за часів Гетьманату П.Скоропадського. Так постав перший в Україні пам'ятник Кобзареві роботи І.П.Кавалерідзе - уродженця Роменщини.

Бурхливе громадське життя вимагало від нової влади не тільки рішучих політичних кроків, але й повсякденної турботи про "насушні" проблеми: чистоту вулиць і безпеку руху, дотримання військовими форми одягу і знешкодження провокацій з боку прихильників старого ладу. Так, з Конотопу повідомлялось про те, що зброю, відібрану в арештованих поліцейських, було передано міліції, сформованій з робітників. У місті деякий час заворушень не спостерігалось, але 8 березня вранці прихильники старого режиму відкрили стрільбу по місту. Зусиллями органів правопорядку вони були затримані. Одного порушника вбили - двох інших було поранено. 9 березня в Конотопі міліція здійснила операцію, в ході якої проводились обшуки і арешти представників старої влади. Були арештовані жандармський полковник і "сумновідомий пристав Жуков", у якого вилучили 50 браунінгів та кілька тисяч куль⁹.

Розлагоджена війною економіка, особливо сільське господарство, зростання маси паперових грошей (в порівнянні з довоєнним часом у 14 разів), породжували спокусу легкої наживи. Безчинствували зграї грабіжників, бандитів, убивць, процвітала торгівля наркотиками, фальшивими документами.

На селі внаслідок затягування аграрної реформи та політичної агітації російських більшовиків злочинність набула неконтрольованих масштабів. Зокрема, Сумським

повітом прокотилася хвиля розгромів маєтків і розкрадань майна поміщиків. Захоплення чужих посівів та врожаю продовжувались усе літо. Щоб хоч якось впорядкувати земельні питання, 8 вересня 1917 р. вийшов наказ №94 Верховного Головнокомандувача О.Керенського, яким заборонялося насильницьке захоплення посівів, зібраного хліба, кормових трав і сіна, проведення самовільних порубок лісів у чужих приватних і державних лісових масивах, відбирання сільськогосподарського інвентарю, підвищення договірних цін на хліб. Особи, винні у порушенні цих заборон, а також ті, хто знімав військовополонених з казенних заводів для власних потреб, перешкоджав проведенню польових робіт, змушував власників платити за роботу хлібом, а не грошима (що в умовах знецінення грошей було розповсюдженим явищем), підлягали ув'язненню на строк до 6 місяців або штрафів на суму до 300 крб. За групове скоєння злочину термін ув'язнення зростав до 3 років¹⁰.

Численні повідомлення місцевих газет про порушення правопорядку дають підстави вважати, що політична ситуація 1917 р. якнайбільше сприяла кримінальним проявам серед населення. Раз по раз надходили повідомлення з Миколаївки Сумського повіту: про розкрадання майна економії, про те, що невідомі, з метою наживи, викопали з могили труп поміщика Калугіна¹¹, про інші аномальні явища. Подібна тривожна інформація надходила і з інших населених пунктів краю. За кілька місяців руйнувалися вікові основи моралі. Почастішали крадіжки домашньої птиці, одягу, взуття та продуктів, вбивства, зокрема між родичами¹² - злочини, які ще напередодні війни були в українському селі винятками. В такій суспільно-політичній ситуації, серед зруйнованого війною господарства та розбурханого моря людських пристрастей, випало передовим представникам народу творити юридичні підстави української державності.

* * *

У березні 1917 р. почалася Українська революція. Центральна Рада розпочала створювати нові органи влади, в тому числі і на Сумщині.

То був час великої національної роботи, в якій брала активну участь місцева інтелігенція, селянство, інші верстви населення. Газети *“Сумской вестник”*, *“Лучь”* та інші рясніють повідомленнями про організацію українського життя в місті та околицях. Обираються органи влади, закладаються кооперативи, кредитні спілки, школи. Так, газета *“Земские Известия”* повідомляла, що *“товариство ради “Просвіти” відкриває в Верхній Сироватці українську гімназію з першими 3-ма класами”*¹³. Представники роменського духовенства та парафіяни вітали Центральну Раду і висловлювали надію на автономію України *“на підставі федеративної демократичної республіки, а також автокефалії церкви, з службою Божою на рідній мові”*¹⁴. На Роменщині активно працював видатний педагог Григорій Ващенко як комісар Центральної Ради з освіти. 27 березня 1917 р. до Роменської міської управи надійшла заява викладачів Романівського парафіяльного училища, про те, що заклад відкритий на честь 300-річчя дому Романових і було висловлено бажання перейменувати училище на Українське. Клопотання задовольнили, і, згідно з резолюцією міського голови Б.Чанишева, училищу було присвоєно ім'я Т.Шевченка. Цей документ знайшла в держархіві області кандидат педагогічних наук Л.В.Корж¹⁵.

В складних умовах формувалися українські військові частини з українізованих полків колишньої царської армії та загонів Вільного козацтва. Слід зазначити, що Центральна Рада, яка складалася переважно з соціалістів, вважала недоцільним створення власної армії. Така короткозора політика дорого коштуватиме потім українському народові.

Тим часом процес українізації армії продовжував стихійно зростати, адже у війську було немало патріотів, котрі не чекали якихось особливих інструкцій, а діяли за покликом свого серця. Українізація охопила і 39-й армійський корпус Окремої армії, що дислокувався на Волині. Від 60% до 80% його особового складу становили українці. Українізація відбулася самочинно, без будь-яких наказів “згори”. Подібна ситуація спостерігалася і на Румунському фронті в 26-му армійському корпусі. У червні 1917 р. з нього виділялася 65-та піхотна дивізія, що на 60-70% складалася з українців. У Кишинівському піхотному полку цієї ж дивізії утворився український полковий комітет, який незабаром реорганізувався у полкову раду. Це дало поштовх до організації дивізійної, корпусної і, зрештою, української ради 9-ї армії. Особливо активну участь в українізації узяв командир Кишинівського полку - полковник Гаврило Базильський¹⁶. Згодом він сформував “Український збірний відділ” у складі 10 тис. багнетів, 500 шабель, 10 гармат і трьох автопанцерників. Він вирушив із Кимполунга в Румунії у напрямку Кам’янця-Подільського¹⁷. Так виник 42-й (згодом - 32-й) Сумський піхотний полк. Його командиром залишався полковник Базильський. Згодом цей полк пройде з боями всю Україну. Гаврило Макарович Базильський стане генерал-хорунжим Армії УНР, з 1920 р. - начальником запасних військ УНР, командиром 1-ї Запорозької дивізії, з 1921 р. - членом Вищого Військового Штабу¹⁸.

У Сумах і повіті у грудні 1917 р. знаходилися запасний мортирний дивізіон (12 гармат) та 10-й драгунський полк - 350 шабель під командуванням Яненка. У Конотопі стояв полк ім. Дорошенка - 1 200 багнетів, під командуванням курінного Пелешука, у Ромнах - 58-й запасний полк - 1000 багнетів, та 174-й Роменський полк¹⁹.

У листопаді розпочалася організація ще однієї регулярної частини - Гайдамацького коша Слобідської України. Її проводив С.Петлюра. Кіш створювали на основі українізованих частин, розміщених у Києві та його околицях. Багато було в ньому і наших земляків. Штаб Коша очолював штабс-капітан О.Удовиченко. До штабу як військові дорадники входили висококваліфіковані фахівці - генерали О.Дельвіг і О.Кирей та полковник Афанасій. Остаточна організація Коша завершилася у грудні 1917 р.²⁰

Видатну роль в організації українського війська відіграв Филонович Василь Захарович - український військовий діяч, генерал. Надзвичайно цікава доля цієї людини. Народився він у с.Рогізне Сумського повіту в старовинній козацькій родині²¹. З 1910 р. служив у 123-му піхотному Козловському полку. У роки Першої світової війни закінчив Чугуївське піхотне юнкерське училище, був відправлений на фронт. Після утворення Української Центральної Ради та проголошення рішень військових з’їздів про організацію українського війська, взяв активну участь в українізації свого полку. Наприкінці 1917 р. призначений військовим комендантом Сумщини, де сформував кінний полк, кілька стрілецьких сотень.

У січні-лютому 1918 р. під час наступу більшовицьких російських військ на Київ, очолював відтинок фронту Ворожба-Суми-Гайворон. Пізніше, у ході антигетьманського повстання Директорії УНР, організував Сумський окремий курінь (1500 багнетів) і приєднався до 4-го полку Окремого корпусу січових стрільців. На початку 1919 р. призначений старшиною для окремих доручень при ставці Головного Отамана. Влітку і восени 1919 р. брав участь у боях на більшовицькому і денікінському фронтах. У грудні 1919 р. у складі групи з 32 старшин направлений у денікінський тил на Катеринославщину для надання допомоги повстанським загонам. Потрапив у полон. Був вивезений денікінцями в Одесу, звідти втік на Кубань і приєднався до повстанців. У 1920 р. на чолі загону відступив у Грузію. Був включений до складу української військової місії у Грузії, обіймав посаду віце-консула у Поті. Звідти таємно

проник до Криму, а восени 1920 р. разом з російськими військами П.Врангеля виїхав до Туреччини. Невдовзі через Болгарію перебрався до Польщі. Урядом УНР призначений військовим аташе у Болгарії. Після ліквідації посади виїхав у 1921 р. до Чехословаччини, де закінчив військово-технічну школу.

У 1939 р. Филонович взяв участь у боях військових підрозділів Карпатської України з угорською армією. Під натиском переважаючих сил противника, частини Карпатської Січі на чолі з В.Филоновичем відступили на територію Румунії. Після видачі румунським урядом січовиків угорським властям 22 березня 1939 р. Филонович деякий час перебував у концтаборі. Після звільнення жив у Словаччині, а з 1951 р. - у США. Очолював Союз українських ветеранів, Товариство прихильників УНР. Помер у Міннеаполісі, похований на цвинтарі Форест Лавин у Сент-Полі²².

Таких, як Филонович були тисячі. Лише небагатьох з них, видатних військових діячів періоду Української революції, ми сьогодні знаємо. Це уродженець с. Сопич Глухівського повіту генерал Олександр Петрович Греков - військовий міністр Директорії УНР, головнокомандувач Української Галицької Армії²³; генерали армії УНР Микола Янчевський²⁴ з Ямполь, Василь Сварика²⁵ з с.Салогубівка Роменського повіту, Микола Остряньський²⁶ з Конотопа, Антон Масляний²⁷ з с.Кириківка теперішнього Великописарівського району, Олександр Ліницький²⁸ з Охтирки, Микола Володченко²⁹ з Глухова. Це полковник армії УНР Іван Литвиненко³⁰ з Хоружівки Недригайлівського району - учасник 1-го Зимового походу, командир Запорізької дивізії, розвідник; його земляк з с.Беседівка Микола Букшований³¹ - творець дивізії Сірожупанників, голова інформаційного бюро Армії УНР на Чернігівщині та Полтавщині. Видатну роль у визвольній боротьбі зіграли і дві хоробрі дівчини з с.Вороніж (нині Шосткинського району) Настя Гудимович та Марія Тарасенко³² - спочатку, як розвідниці Сірої дивізії, потім як зв'язкові Козацької ради Правобережної України.

Основною зброєю військових частин, які стояли на території Сумщини стала популярна в армії УНР російська трьохлінійна рушниця моделі 1891 р., калібру 7,62 мм. Її дальність стрільби становила 400-2700 кроків. Магазин мав 5 набоїв. До рушниці кріпився довгий багнет. Рідше використовувалась австрійська рушниця Манліхера моделі 1895 р., вона мала калібр 8 мм та магазин на 5 набоїв. Деякі частини мали на озброєнні кулемет "Максима" (рос.). М.1910. Скоростріельність кулемета - 600 пострілів/хв., початкова швидкість кулі - 615 м/сек. Дальність стрільби - 2 600 кроків³³.

Тим часом ситуація в Росії ставала дедалі тривожнішою. З фронту, який розвалювався на очах, поверталися дезертири, забиваючи всі залізниці, грабуючи села, нападаючи на окремих жителів. В умовах загострення боротьби за владу більшовики присилали в Україну своїх агітаторів, які вносили додаткову анархію і в без того розбурхане село. *"Прийшовши в поселення у солдатській формі, маючи при собі всілякого роду зброю і відрізняючись особливою зухвалістю і нахабством, ці особи взяли за організацію військово-революційних комітетів"*, - писав у своєму звіті начальник Сумської повітової міліції³⁴. А ось як описував вакханалію тих часів Д.Дорошенко, (комісар Центральної Ради в Чернігівській губернії), який походив з Глухівщини: *"Спочатку на Чернігівщині запалили винокурні й горілчані склади, немов хтось подав до того гасло. Це скрізь робилось по одному трафарету. Збиралася купка людей й починала громити державний горілчаний склад. [В царській Росії існувала державна монополія на горілку, але після введення у 1914 р. "сухого закону" величезна її кількість скупчилася на складах - Авт.] Подекуди його боронила міліція чи наймана варта. Часами сама варта не встоювала перед спокусою напиться досхочу горілки і прилучалась до громил. Розбивши браму і замки, громили кидались*

до горілки, слідом за ними збігались усі п'яниці і просто люди, охочі покуштувати горілки, що вже четвертий рік була забороненою овочем, і починалось загальне пияцтво, котре раз у раз кінчалось десятками жертв: хтось з п'яниць запалить сірника і упустиць в спирт: страшенний вибух, пожежа і десятки людей паляться живими³⁵.

БОРИТЕСЯ—ПОБОРЕТЕ.

№ 10

Товариші Селяне!

№ 10

Пришов слухний час. 8 місяців вже, як ми скинули старі порядки, царя та його прихвостнів. Але ні війни ще не кінчили, ні завели нових порядків—нових законів. Временне Правительство не взяло на себе смілости це зробити. Воно предоставляє це зробити **Учредительному Зібранню**. Учредительне зібрання—це хазяїн, який мусить установити справедливі нові закони. Воно скінчить війну, воно дасть народу землю, воно скине павський гвіт і заведе справжні народні порядки. Так буде, але тільки тоді, коли ви виберете в Учредительне зібрання справжніх своїх

захитників. Ці захитники у нас на Україні—тільки **Українські Соціалісти—Револуціонери**.

Всеукраїнський, губернський і повітові селянські З'їзди постановили голосувати тільки за список Української партії Соціалістів—Револуціонерів.

Хочете нового народного ладу, землі і волі трудовому народу і визволення Українського народу—подавайте за нього усі голоси. Цей список складений із людей, які обрані селянами ж на повітових Селянських з'їздах, затверджен Україн. партією Соціалістів—Револуціонерів, яна за їх поручилася.

Хто не кине на виборах картки за цей список

№ 10

той ворог собі і народові.

Товариші бездолені працювники

Вставайте! Рішається ваша судьба!

Чоловіки, жінки, хлопці, дівчата—усі хто має право

голосу—дружно за Землю і Волю! Хай живе мир! Земля

без винупу трудячому народу!

ХАЙ ЖИВЕ ВІЛЬНА УКРАЇНА!

ГОЛОСУЙТЕ ЗА СПИСОК **№ 10.**

Конотопський Повітовий Комітет Української Партії Соціалістів—Револуціонерів,
 Конотопський Повітовий Комітет Селянської Спільноти.
 Адреса: Конотоп, Помешкання Повітової продовольчої Управи.

Намагаючись припинити грабунки і розорення поміщицьких маєтків, уряд УНР і, зокрема, Міністерство внутрішніх справ, видали циркуляр, у якому землі, що перебували у руках власників, оголошувались всенародною власністю. Земельні комітети повинні були взяти їх під охорону і вжити заходів до повернення розграбованого. Земельні комітети мусили повернути продовольство, фураж, велику і дрібну худобу, будівельні матеріали, ліс, дрова, меблі, речі домашнього вжитку, а якщо розкрадене було вже збуто, то одержати за нього гроші³⁶. У багатьох районах Слобожанщини проводились заходи, пов'язані з виконанням постанов уряду. Так, в с.Апине Лебединського повіту було прийнято рішення про те, що з метою запобігання грабежам необхідно озброїти сторожів³⁷.

Якщо говорити про політичні “вподобання” населення, то слід сказати, що у свій час місцеві органи влади в Сумському та інших повітах нашого краю підтримали саме українську владу. 27 листопада 1917 р. на засіданні міської Думи в присутності 38 гласних пройшли вибори делегатів до Українських Установчих Зборів, а 28 листопада владу Української Центральної Ради було визнано Сумськими повітовими Земськими зборами Надзвичайної сесії³⁸. Подібна підтримка була і з боку селянства: *“Сумська Рада Селянських депутатів, заслухавши доклад інструктора Української Центральної Ради порішила: Визнати Українську Центральну Раду своїм временним правительством (До Українських Установчих Зборів). Обіцяєм їй всемирну свою піддержку (...)”*³⁹.

Сумський повіт в Центральній Раді представляли члени Української партії соціалістів-революціонерів Яценко Максим та Яценко Федір, Лебединський повіт - Бурлюк Павло і Сивокін Василь, Конотопський повіт - Безпалый Гнат Іванович, Довгий Іван⁴⁰, а також Осадчий Тихон (від Української Селянської спілки)⁴¹, місто Конотоп - Рожченко Іван, Саган Іван, Сулизь Панас, Степаненко Степан, Осипенко з с.Попівка, Глухов Федір Миколайович, Обруч Семен Васильович, Здравствуй Степан (члени УСДРП)⁴². Представником Глухівського повіту в Центральній Раді був Коломієць Олекса, а також ще два уродженці цього краю - глухівчанин Євген Онацький представляв українське студентство та Микола Василенко з с.Есмань - від наукових кіл⁴³. Якщо згадати ще таких членів Центральної Ради, як Василь Довженко з Охтирського повіту, Олександр Коваленко з Ромен, Михайло Ковенко з Білопілья⁴⁴, Гнат Михайличенко з Миропілья⁴⁵, Сергій Тимошенко з с.Базилівка Конотопського повіту⁴⁶, Євген Моїсеєнко з с.Ярославець Глухівського повіту⁴⁷ - стане зрозумілим той вплив, який мали українські партії на політичне життя нашого краю.

Помітне місце серед керівництва Центральної Ради займав уродженець м.Суми Павло Іванович Зайцев. Освіту він здобув у Сумській гімназії, по закінченні якої у 1904 р. вступає до юридичного факультету Петербурзького університету. В добу Української революції стає директором канцелярії Генерального Секретарства (Міністерства) освіти УНР, пізніше очолював культурно-освітню службу Армії УНР. Потім - еміграція до Варшави. Все життя Павло Зайцев досліджував культурну спадщину Т.Шевченка. У Варшаві видав повне зібрання творів поета. Після II Світової війни переїхав до Мюнхена, де став професором Українського Вільного Університету. Автор книг *“Життя Тараса Шевченка”*, *“Перше кохання Шевченка”*, видавав часопис *“Наше минуле”*⁴⁸.

Слід зазначити, що в період революції одним з основних засобів національної самоідентифікації українців, в тому числі і на Сумщині, були національно-визвольні ідеї Т.Шевченка, як і сама постать великого Кобзаря. Для українського селянина і робітника, учителя і священика, ім'я поета і національне відродження були поняттями

нерозривними, органічними. Портрети Шевченка, цитати з його творів використовувались на кожному українському мітингу. Де б не жили українці, як би далеко від Батьківщини не закидала їх доля, шевченкові ідеї національного визволення були для них і політичною програмою, і духовним орієнтиром.

СТАТУТ

Товариства „Юнацької Спілки“ у Конотопі.

Въ місті Конотопі заснувалась спілка як із шкільників, так і внешкільників на демократичніх початках під назвою „ЮНАЦЬКА СПІЛКА“

Мета Товариства.

1. Юнацька спілка має на увазі бути безпартійною.
2. Юнацька спілка має на меті об'єднати молодь на українському ґрунті для задоволення всіх її потреб.
3. Юнацька спілка засновує при собі:
 - а) Курси української мови.
 - б) Улаштування читанки.
 - в) Лекції.
 - г) Вечірки.
 - д) Гулянки.
 - е) Екскурсії.
 - ж) Конкурси на премії.
 - з) Дбати про книгозбірню.
 - и) Взагалі дбає про все те, чим цікавиться молодь.

Члени Товариства.

4. Членом юнацької спілки може бути кожен юнак—українець, або прихильник до України.
5. Члени юнацької спілки повинні поможливості вживати скрізь українську мову.
6. Юнацька спілка дбає про приставників своїх у других організаціях.

Про кошти.

7. Кошти спілки складаються:
 - а) Із обов'язкових членських внесків в розмірі одного карбованця що річно,
 - б) Жертв.
 - и в) Доходів оть всіх вистав, концертів, гулянок, лекцій и т. ин.

Самоурядованія Спілки.

8. Справами юнацької спілки керує рада її що складається: з голови ради, двох його, заступників, писаря, скарбника і 10 членів, одібраних на загальних зборах більшістю голосів на шість місяців.
9. Керівники усіх секцій уводять в раду з правом рішучого голоса.
10. Для ревізії справ юнацької спілки обирається на загальних зборах ревізійна комісія із трьох членів.

Про збори ради и всего товариства.

11. Загальні збори діляться на звичайні і надзвичайні:
 - а) Загальні збори скликаються радою один раз на місяць.
 - б) Надзвичайні збори скликаються по потребі ради, ревізійної комісії і по за-яві не менш як 10 членів юнацької спілки.
 12. Загальні збори считаются дійсними при наличності $\frac{1}{2}$ всіх членів юнацької спілки.
 13. Засідання ради одбуваються за присутністю половини состава ради.
 14. Юнацька спілка має свою печатку.
 15. Зміна статуту може бути зроблена при згоді двух третин всіх членів, юнацької спілки.
- Статут цей затвержден загальними зборами товариства юнацької спілки у місті Конотопі 14 Липня 1917 року.

Газета *“Наше життя”*, орган Петроградського комітету УСДРП, 24 березня 1917 р. писала про кількатисячну українську маніфестацію в Петрограді і панахиду по Шевченку, які відбувалися одночасно на плацу перед Казанським собором: *“Співають ‘Заповіт’. Першим говорить П.Зайцев про національні та політичні ідеали Шевченка, його демократичні гасла. Схарактеризувавши його республіканські й федералістичні ідеї, промовець зв’язує їх з завданнями менту і з національними вимогами української демократії”*⁴⁷. Газета зазначає, що на святі цілими ротами були присутні солдати Петроградського гарнізону: *“У всіх блакитно-жовті стрічки. Обличчя радісні. Чути стриманий гомін - всюди по-українськи”*⁵⁰.

Хабарівська газета *“Хвиля України”*, друкований орган далекосхідних українців, 11 червня помістила вірш Т.Шевченка *“Суботів”*, поряд з ним - інформацію про підтримку Центральної Ради з різних куточків України, в тому числі і з с.Миколаївка оменського повіту. На іншій сторінці - таке повідомлення: *“Пам’ятаючи заповіді свого апостола волі, правди і науки Т.Г.Шевченка, рада Українського клубу в Харбині відкрила безплатну школу для бідних дітей”*⁵¹.

В умовах розвалу фронту та анархії, яка панувала в тилу, нагальною проблемою стало підтримання правопорядку та організація таких формувань, які б охоронню діяльність поєднували з господарською та користувалися довірою народу. І тому цілком природним шляхом виникає Вільне козацтво. Ініціатором його створення був селянин із с.Гусакова Звенигородського повіту Смоктій, серед найактивніших організаторів - нащадки Тараса Шевченка. Відділи Вільного козацтва створювались за територіальним принципом з національно-свідомих селян і робітників віком старше 18 років.

В листі Українського Військового Генерального Комітету до Конотопської повітової ради від 24 серпня 1917 р. висловлювалась тривога з приводу майбутньої мобілізації армії та пов’язаних з цим труднощів по підтриманню правопорядку. З метою *“удержати непорушно порядок та спокій населення, уберегти хазяйство і все добро народне од знищення і грабування, і взагалі стояти на сторожі спокою та порядку на Україні”* раді пропонувалося створити товариство *“Вільне козацтво”*, *“Січ”*, або *“Народне ополчення”*⁵². Дуже делікатно в листі прохалося повідомити, чи зустріне утворення такого товариства *“прихильне відношення населення”*, влади та інших організацій⁵³.

Основним тактичним підрозділом Вільного козацтва була сотня. Кількість бійців у ній була різна - від 55 до 700 чоловік. Сотні однієї волості об’єднувались в курінь, курені - в полк, а полки цілої округи утворювали кіш. Старшина всіх рівнів була виборна. Сотенна старшина складалася з п’яти членів: сотника, писаря, скарбника, хорунжого та бібліотекаря. Сотня мала свій прапор, канцелярію і бібліотеку. Курінну старшину вибирали сотні волості, полкову - курені повіту, а кошову - полки округи⁵⁴. Перший кіш Вільного козацтва було створено ще у квітні 1917 р. на Київщині, а вже у серпні-вересні вільно-козацький рух охопив усю Україну, в тому числі Глухівський, Роменський, Лебединський, Новгород-Сіверський, Конотопський, Кролевецький, та інші території нашого краю. У жовтні 1917 р. 11 осередків існувало в Полтавській губернії, і 2 - в Харківській. Український Генеральний Секретаріат Внутрішніх Справ розіслав усім земським управам циркуляр про організацію на місцях такої самооборони, яка б уникала *“політиканства”* та підлягала повітовим земським управам. Зброя видавалася тільки тим загонам, які діяли за статутами Вільного Козацтва. В кожному земському управу було призначено по 2 інструктора і по одному - в кожному волості⁵⁵.

Серед членів товариства переважали хлібороби, вчителі, учні старших класів. У 26 організаціях членами були офіцери-фронтовики, які через хворобу перебували

вдома. Козакам видавалася зброя колишніх стражників або вилучена у населення⁵⁶. Обов'язки вільного козака були досить широкими і водночас простими.

Видатним організатором Вільного козацтва у всеукраїнському масштабі був Михайло Микитович Ковенко. Народився він 8 листопада 1886 р. в м.Білопілля⁵⁷, хоча дитинство пов'язане з с.Грязне Охтирського повіту. Освіту здобув у Люботинському реальному училищі⁵⁸, після закінчення якого навчався в Альтенбурзькому технікумі (Німеччина)⁵⁹ та на механічному факультеті Дармштадського політехнічного інституту⁶⁰. Був членом УСДРП, а в 1917 р. - Української партії соціалістів-самостійників. У Центральній Раді представляв Всеукраїнську Раду робітничих депутатів. Був організатором куреня *"Вільних козаків"* з робітничої молоді Києва, робітників заводів Гретера, *"Арсеналу"*, залізничників та жителів інших районів столиці. Всього йому вдалося організувати з національно свідомої молоді 20 сотень Вільного козацтва⁶¹. У 1918 р. під час війни більшовицької Росії проти Української Народної Республіки - військовий комендант м.Київ та керівник оборони столиці⁶². Загони Вільних козаків інженера Ковенка, за словами військового міністра М.Порша, були останньою надією столиці⁶³, коли 16-22 січня 1918 р. почалося антиурядове більшовицьке повстання на заводі *"Арсенал"*. Вільні козаки М.Ковенка, які вели наступ по Олександрівській вулиці разом з Січовими Стрільцями та Гайдамацьким Кошем Слобідської України, придушили цей небезпечний заколот.

Тоді ж, у січні 1918 р. виникла змова лівих українських есерів з більшовицьким *"урядом"* у Харкові. Вона полягала в намірі ліквідувати Центральну Раду нібито *"руками самих українців"* і проголосити у Києві *"владу Рад"*. Пікантність цієї змови в тому, що її закулісним режисером був сам Генеральний Секретар внутрішніх справ Винниченко. Частина змовників викрив і арештував у приміщенні Центральної Ради комендант Києва інженер Ковенко, але змушений був на вимогу Винниченка випустити⁶⁴.

На території Сумщини загони Вільного козацтва займалися патрулюванням вулиць, охороною залізниць та інших важливих об'єктів. Генеральний Секретаріат завердив статут Вільного козацтва, що визначав йому такі завдання: *"Фізичний та духовий розвиток членів, піддержування спокою у краю, боротьба з дезертирством під час війни та охорона спокою, життя й майна громадян"*⁶⁵. Крім того, на нього покладалися функції пожежної служби.

4 грудня 1917 р. Рада Народних Комісарів Росії оголосила Україні ультиматум. Висунувши низку нереальних вимог, уряд Леніна шукав приводу для війни, щоб повернути Українську Народну Республіку під свій контроль. Ставка на війну була останнім відчайдушним кроком нових кремлівських господарів, оскільки усі спроби розкласти Центральну Раду зсередини провалилися. Та й вибори до Установчих Зборів показали, з ким пов'язував своє майбутнє український народ. Так, *"Сумской Вестник"* за 23 листопада 1917 р. повідомляв про результати виборів по Сумському повіту: перше місце виборів список №5 (есери). За них віддали голоси 59065 виборців. Більшовики (список №3) опинилися на третьому місці - 6636 голосів. Подальші місця розподілилися між Партією народної свободи (список №6) - 4624 голоси та іншими політичними силами, які набрали від 1 до 1999 голосів виборців⁶⁶. В цілому по Україні українські партії здобули 75% голосів, більшовики - тільки 10%.

Тож, коли стало відомо про агресію більшовицької Росії, газети зарясніли повідомленнями про підтримку української влади. Писали селяни і робітники, представники вчительства, а найбільше - військові. Глибоке обурення серед українських військ викликав той факт, що Ставка давала по 30 крб. у день кожному червоноармійцю за те, щоб той ішов воювати проти України⁶⁷.

Особливої уваги щодо підтримання правопорядку в таких умовах вимагало м.Суми. Адже залізниця сполучала місто з Харковом, де 12 грудня 1917 р. більшовиками було проголошено радянську владу і створено маріонетковий уряд. Це відразу перетворювало Суми на прифронтову станцію, яку потрібно було особливо пильнувати. 3 грудня 1917 р. при огляді вантажу на місцевій станції начальником охорони міста прапорщиком Ліницьким було виявлено 50 гвинтівок і 20 берданок, *“присланих до Сум невідомо ким”*⁶⁸.

Революційні процеси, переплетені з початком агресії більшовицької Росії проти Української Народної Республіки, у багатьох випадках набували стихійного, а часто і цілеспрямованого антиправового характеру. Хвиля анархії у січні 1918 р. охопила Сумський і Лебединський повіти Харківської губернії. На початку січня відбувся погром Кекінського цукрового заводу. Крім того, що із заводу було винесено велику кількість цукру, зазнали пограбування і були зруйновані приміщення службовців, заводська контора, лікарня, лабораторії, майстерня і магазин, а також електростанція⁶⁹. 7 січня в такий же спосіб була зруйнована Печищанська економія в Лебединському повіті⁷⁰.

По мірі просування більшовицьких військ хвиля безпорядків у середині січня 1918 р. пройшла і по місту Суми. Зокрема, 13 січня до приміщення центральної телефонної станції увірвалися озброєні рушницями червоногвардійці, які намагалися проникнути до комутаторної зали для встановлення контролю над телефонними розмовами. Цього ж дня група озброєних осіб під керівництвом Медовщикова увірвалася в приміщення міської управи й реквізувала матеріальні цінності, які були власністю міста. Доречно зазначити, що ці речі пропали безслідно⁷¹. Часто на шляху більшовицьким військам стояли українські військові частини, які зустрічали загарбників збройним опором. Коли на початку 1918 р. більшовицькі війська під проводом Дибенка і Улачева розпочали наступ на Глухів, їм заступив дорогу невеликий відділ Вільного козацтва під проводом старшини Горошка та імпровізований бронепоезд. Складався він з машини, прикритої залізними бляхами та чотирьох вагонів з кулеметами і 43 людей залоги. Коли бронепоезд виїхав на бій з матросами, з міста вискочив більшовицький загін, щоб зірвати залізничний шлях і відрізати бронепоезд від його бази. Врятували його глухівські вільні козаки: Опанас Горошко, Федір Євдокименко, Сергій Безгрішний, Остап Макаренко і Гнат Галушка. *“Вони пробігли замасковані червоними кокардами крізь натовп і несподіваним наскоком, пострілами з рушниць та ручними гранатами, відігнали більшовицьку ватагу, що саме взялась розкручувати шини”*⁷².

Шостку до 14 січня 1918 р. обороняв місцевий загін *“Вільного козацтва”*, доки не був витіснений переважаючими петроградськими і московськими робітничими загонами. Ситуація повторилася пізніше - у березні 1918 р. Тоді червоний загін Ремньова, відступаючи з Києва, пограбував і спробував вивезти до Росії майно шосткинського порохового заводу: 40 тис. пудів пороху і 35 вагонів обладнання. На заваді цьому стали вільні козаки, підтримані народним повстанням, яке почалося в місті 24 березня і тривало 2 дні⁷³.

Боротьба більшовицьких військ була спрямована не тільки проти армії УНР, але й проти цивільного населення України, проти прав особи, власності і безпеки, а отже порушувала всі норми законності⁷⁴. Подальше перебування більшовиків на території України принесло численні жертви серед мирного населення, нечуване пограбування народного господарства, створення системи концтаборів, широке використання заручників для *“викачування”* продовольства. Однією з цілей політичної окупації України військами більшовицької Росії була її економічна експлуатація. Як видно з документів, перші розбійні рейди українськими селами здійснено було уже в січні-

лютому 1918 р. Так *“Історія міст і сіл УРСР”* повідомляє, що з Сум на село для проведення хлібозаготівель під гаслом: *“Хліб для Півночі - це хліб для Леніна і Москви”* було відправлено 250 робітників⁷⁵. Продовольча *“робота”* на селі не обмежувалась тільки збиранням хліба та інших продуктів. Сюди відносились також трудова, гужова, речова повинність. Тому не дивно, що проти російських більшовиків та їх політики *“воєнного комунізму”* піднімається повстанський рух українських селян, який не завжди був належним чином організованим.

Хто знає, як би далі розгорталися події на окупованій території нашого краю, якби не зміна геополітичної ситуації. Після підписання у Бресті мирного договору УНР з Німеччиною, розпочався спільний наступ німецьких, українських та австрійських військ. Серед більшовицьких частин наростала дезорганізація. Так, у донесенні про стан військ на конотопському напрямку від 29 березня 1918 р. зазначено, що вони *“самі не вірять у те, що зможуть відстояти зайняті позиції. 25% їх безумовно більшовики, які розуміють і усвідомлюють, в ім'я чого ідуть воювати... Інші через свою неорганізованість і небоєздатність утікають при найменшій тривозі чи натяку на більш-менш серйозний бій. Єдиними справжніми військами, що являють собою регулярну силу, це латиські і чехо-словацькі загони, але через їхню малочисельність і великий процент втрат... їх надовго не вистачить”*⁷⁶.

Наприкінці березня від більшовиків звільнили Роменський, Конотопський, Кролевецький, Глухівський і частково Путивльський, Сумський, Лебединський повіти. 1 квітня було зайнято Путивль і Ворожбу, а 5 квітня - Суми і Охтирку. *“Картина втечі більшовиків була вельми оригінальна: здавалося, півміста обивателів переїздили на нові квартири. Візники і підводи, навантажені усяким домашнім скарбом, подушками, самоварами, перинами, стільцями... І усе це неслося похапцем, під охороною одного-двох солдатів червоної армії, озброєних гвинтівками”*, - писав очевидець. У багатьох містах були розграбовані каси, забрані телефонні апарати. У Конотопі при втечі реквізували в казначействі 273 тис. карбованців, у Глухові розстріляли близько 400 чоловік, у тому числі й учнів місцевої гімназії, як *“майбутніх буржуїв”*⁷⁷.

Після відновлення влади УНР життя поступово налагоджувалось, хоча присутність німецьких військ створила пізніше багато проблем. Не одержавши від Центральної Ради обіцяної винагороди, німці самі почали збирати продукти. Так, з Роменського повіту з 23 березня по 27 травня було вивезено 8 тис. пудів зерна та борошна, багато худоби. На Буринському цукрозаводі Путивльського повіту було реквізовано 150 тис. пудів цукру⁷⁸.

У відповідності з циркуляром відновленого Міністерства внутрішніх справ про повернення конфіскованої власності, Сумська міська дума на своєму засіданні 6-8 квітня розглянула питання про повернення власникам збитків, заподіяних більшовиками, а також про встановлення нормативних цін на продукти першої необхідності та боротьбу зі спекуляцією⁷⁹.

6 березня 1918 р. було прийнято Закон Центральної Ради про адміністративно-територіальний поділ України. За новим устроєм територія нашого краю поділялася на такі землі:

Посем'я, центр - Конотоп (Шостка, Глухів, Кролевець, Середина-Буда),
Посулля, центр - Ромен (Глинськ, Гадяч, Лохвиця, Лубни),
Слобідщина, центр - Суми (Лебедин, Недригайлів, Білопіль, Охтирка, Богодухів)⁸⁰.

Це вимагало реорганізації структур влади відповідно до нових адміністративних меж. Але займався цим уже новий уряд.

* * *

29 квітня 1918 р. Павло Скоропадський при підтримці німецьких військ здійснив державний переворот - з'їзд хліборобів проголосив його гетьманом України. В цей же день була оприлюднена *“Грамота до всього українського народу”*, в якій скасовувались усі постанови Тимчасового уряду та Центральної Ради. Центральна Рада розпускалась і замість УНР вводилась нова назва - Українська Держава. До речі, вона зроста територіально, адже за часів Гетьманату Скоропадського до України на її північному сході було приєднано Буринь, Путивль, Миропілля, Суджу, Рильськ⁸¹.

Повною мірою поновлювались права приватної власності. Законом *“Про тимчасовий державний устрій”* гетьман наділявся всією повнотою законодавчої і виконавчої влади. Це наближало Україну до монархічної форми правління. Відбулися зміни і в правоохоронних органах. Згідно Закону Ради Міністрів від 18 травня 1918 р. *“Про державну варту”*, міська та повітова міліція перетворювались на державну варту, яка підпорядковувалася губернським та повітовим старостам, а керувалась департаментом державної варти при Міністерстві внутрішніх справ. Вона поєднувала функції поліції та служби безпеки. По Закону один вартовий приходився на 400 чоловік населення⁸².

В період Гетьманту в нашому краї продовжували формуватися українські військові частини. За даними досліджень кандидата історичних наук Ярослава Тинченка, піхотні полки розташовувались у таких містах нашого краю:

Глухівський (м.Глухів).

Конотопський (м.Конотоп). Командир полку Лянскоранський. Полк сформований у 1916 р. і до революції носив назву 520-й Фокшанський.

41-й Роменський (м.Ромни). Командирами були Кузьменко-Гвоздевич, потім - Зякин. До війни стояв у Вінниці, де називався 257-й Євпаторійський.

42-й Сумський (м.Суми). Командир - Гаврило Базильський. Сформований у 1915 р. в Умані. Спочатку називався 258-й Кишинівський.

44-й Охтирський (м.Охтирка). Командир - Іваницький. Сформований у 1809 р. в Рівному під назвою 127-й Путіловський.

Кінні полки:

4-й (раніше - 18-й) Сумський (м.Суми). Командир - Яненко. Полк входив до II кінної бригади I Чернігівської кінної дивізії III Одеського армійського корпусу.

Одеський (м.Охтирка). Командир - Козаків. Сформований у 1912 р. під назвою Одеський уланський. До революції знаходився в Охтирці.

Охтирський (Меджибож). Сформований в 1651 р. під назвою Охтирський гусарський. До революції знаходився у Меджибожі⁸³.

Завдяки колосальним зусиллям уряду, місцевої адміністрації, у період Гетьманату дещо стабілізувалася робота транспорту, загалом, господарства, хоча ринок подовжувало *“лихорадити”*. Це визнають навіть критики Скоропадського. Що ж до ринкових цін на основні продукти, то у 1918 р. вони були такими: борошно житнє - 30 крб., борошно пшеничне - 40 крб., жито - 22 крб., пшениця - 27 крб., ячмінь - 12 крб., гречка - 12 крб., овес - 12 крб., яловичина I сорт - 60 крб., яловичина II сорт - 50 крб., сало солоне в шматках - 180 крб., баранина - 60 крб., вершкове масло - 280 крб., конопляна олія - 65 крб., картопля - 4 крб.⁸⁴ Однак, держава прагнула контролювати непомірний ріст цін як запровадженням продовольчих карток, так і встановленням твердих цін. Цукор видавався за продовольчими картками на 14 місяців. Серед продуктів, на які поширювалася державна монополія були: жито, пшениця, гречка,

просо, чечевиця, квасоля, горох, кукурудза, ячмінь, овес, борошно, отруби, крупи, макарони, вермішель, насіння соняшника, льону, конопель, гірчиці, рапсу, ріжю, маку, свиріпи і ріпака, а також цукор і патока⁸⁵.

“Тверді ціни”, встановлені державою, були такими:

пшениця - 9 крб. 60 коп.

жито - 7 крб. 50 коп.

ячмінь - 6 крб. 90 коп.

гречка - 9 крб. 00 коп.

просо - 8 крб. 00 коп⁸⁶.

Що стосується фінансової сфери, то з повідомлень місцевого казначейства довідуємось, що воно вільно обмінювало українські карбованці на німецькі марки та австрійські крони і навпаки. Одна марка дорівнювала 75 коп., а одна крона - 50 коп. Тут же зазначалося, щоб розпорядження німецького командування про підняття курсу марки і крони щодо карбованця населення до уваги не брало, бо воно для казначейства “не обов’язкове”⁸⁷.

В умовах нестійкого миру та присутності на території України німецької військової сили, яка щодалі більше перетворювалась на окупаційну, гетьманський уряд вдавався до репресій і тут досвід старих кадрів, особливо тих, які працювали раніше в “сыскном отделе”, як ніколи став у нагоді режиму. В’язниці багатьох міст були переповнені представниками опозиційних партій і просто тих людей, які не сплатили податки. Крім того, нове поповнення керівного складу армії, цивільних управлінських структур, державної варти часто складалося з російських офіцерів та чиновників старого режиму, які втекли від громадянської війни в Україну, але на все українське дивилися як на тимчасове, “опереткове”, а то й вороже. Ця риса стосувалася всієї системи влади періоду Гетьманату Скоропадського. Звідси і суто формальне виконання своїх обов’язків посадовцями, наприклад, нехтування державною мовою. Доречно зазначити, що 90% архівних документів, які стосуються доби Гетьманату, написані російською мовою.

Великого значення надавалося боротьбі правоохоронних органів проти криміналітету. Слід знати, однак, що до категорії бандитів, оголошення про пошук яких поміщали в газети, у той час відносили не тільки розбійників, але й будь-кого, хто виступав проти влади. Такими були, наприклад, загони Таращанської дивізії, які з “Нейтральної смуги” проривалися в Лебединський і Сумський повіти. “Банды эти представляют собой просто отбросы разных воинских частей: например польских легионов, латышей и приставшей к ним голытьбы, но в большей части молодежи. Так, например, среди задержанных есть шестилетние мальчишки. При дознании они откровенно заявили, что их цель грабить зажиточных людей”⁸⁸. Діяли подібні партизанські загони і на території Сумського повіту. Одним з таких загонів, який опирався на допомогу з Росії командував Іван Бочкін, іншим, який діяв у районі Яструбиного, керував Марк Глауштанк (Галуштенко). Більшовицький загін Івана Бочкіна, який згодом переріс у 7-й Сумський полк, мав у своєму складі Ободівську, Юнаківську, Кіндратівську, Біловодську роти. Характерно, що збір більшовицьких загонів для “визволення” України відбувався за її межами - в с. Троїцьке Суджанського повіту, який знаходився на території радянської Росії⁸⁹. Саме ці загони були використані пізніше Леніним для прикриття нової агресії проти України.

Складна зовнішньополітична ситуація, в якій перебувала Українська держава, породжувала певні обмеження прав та свобод людей, посилення контролю. За порушення правил обліку громадян передбачався штраф до 3000 крб., або трьохмісячне

ув'язнення. Про це повідомляв жителів міста начальник Сумської Державної Варти полковник Косолапов⁹⁰. Практично з перших днів гетьманської влади, пріоритетним напрямком роботи стала боротьба з революційно налаштованими особами, які агітували проти Скоропадського і німців. Переважно це були колишні матроси та члени Центральної Ради. Повітовий староста Роменщини Компаньйон, посилаючись на свідчення німецької комендатури, попереджав начальника місцевої варти про масове прибуття колишніх матросів, в'їзд яким було заборонено. Варті пропонувалося встановити таємний нагляд за їх діяльністю та регулярно звітувати про зміни⁹¹. Виконуючи доручення, урядник Чернече-Слобідської волості повідомляв про трьох колишніх членів Центральної Ради: Линника Якова Степановича, Білика Степана Олексійовича, Гусака Луку та 16 членів більшовицького комітету на чолі з Прядкою Макаром Степановичем⁹², а урядник Хмельівської волості надіслав список 158 неблагонадійних, засуджених в різні роки переважно за різні кримінальні злочини⁹³.

Одним з пріоритетних завдань варти була боротьба з безпритульністю. Виснажене війною і революцією суспільство було масово вражене цим явищем. Інколи Державна варта була для дитвори не тільки останньою інстанцією, але й останнім притулком.

В умовах постійної загрози нової війни або громадянського конфлікту гетьманська варта намагалася виявити тих людей, які активно співробітничали з попереднім режимом та в умовах політики "воєнного комунізму" займалися різноманітними поборами. Саме з таких осіб було складено *"Список боевой дружины Конотопского снарядного завода по взысканию контрибуции въ 70 000 рублей съ жителей г.Конотопа съ 15 января по 3 марта 1918 года"*⁹⁴. Всього в цьому списку значилося 35 осіб, які при більшовицькій владі грабували населення. Вказані номери гвинтівок засвідчували, що це був добре озброєний загін. Очевидно, ця інформація, передана ад'ютантом повітового старости начальнику варти використовувалась, для застосування репресивних заходів.

В силу різних обставин гетьманська варта мала компромат на багатьох активних більшовиків. Як його використовували - говорить наступне розпорядження, дане начальнику Карабутівської районної варти: *"Штаб 52-го полка Германской армии мне сообщил, что 6-го августа в Карабутово войдет для постоя пулеметная часть, состоящая из: 4-х офицеров, 9-ти унтер-офицеров, 96-ти солдат и 43-х лошадей. Содержание этой части возлагается всецело на жителей села Карабутова, посему завтра-же к 2-м часам дня до прихода Германской части, должно быть для нее заготовлено: 218 фунтов печеного хлеба, 60 фунтов круп или пшена, по одной восьмой фунта сала, т.е. 13 фунтов сала, 109 фунтов мяса или свинины хорошего качества, картофеля 115 фунтов и достаточное количество дров для топки кухонь (...) Для лошадей должно быть доставляемо ежедневно 860 фунтов сена и 430 фунтов овса (...)"* При цьому зазначалося, що від виконання повинності звільнялися люди, не причетні ні до яких політичних рухів, а так як під час революції політично нейтральних людей буває мало, то додавався список з тридцяти осіб. Вся відповідальність за виконання поставленого завдання покладалася на колишніх членів більшовицького виконкому на чолі з головою виконкому та головою земельної комісії⁹⁵.

Паспортизація населення теж проводилась за активної участі органів правопорядку. Незважаючи на воєнний час та складне внутрішнє становище, видавалися і паспорти для зарубіжних поїздок. Щоб отримати закордонний паспорт, треба було заплатити 25 крб. внеску, надати 2 фотокартки, довідки про військовий облік та про відсутність перешкод для виїзду⁹⁶. Функції охорони громадського порядку

намагалася також виконувати дивізія Сірожупанників, розквартирована в Конотопі і Кролевці. (В інформаційному відділі штабу дивізії в Конотопі працював тоді молодий Павло Тичина). У зверненні до населення командування дивізії наголошувало: *“Зоставайтесь спокійними, виберіть з себе охорону от грабіжників та злочинців. Ми видаємо зброю. Тих, кого застанемо на місці злочинства, будемо розстрілювати”*⁹⁷.

Необхідність залучення військових до охорони порядку виправдовувалась прикордонним положенням нашого краю, адже ще у травні 1918 р. згідно угоди встановлювалась *“Нейтральна зона”* між Україною і РСФРР. Вона проходила з північного заходу на південний схід по лінії: Новгород-Сіверський-Глухів-Рильськ і відсікала від України район Середино-Буди. Там було багато більшовицьких, анархістських і просто кримінальних загонів, що здійснювали постійні напади на українську територію, звідти засилалися агенти для підривної роботи в Україні. Повідомленнями про це рясніють звіти гетьманської варті на Роменщині: зокрема, в одному звіті повідомлялося, що з Москви на Україну прислано 700 агентів під керівництвом Назарова⁹⁸.

В одному з повідомлень, адресованому Конотопській Державній варті, говорилося про те, що з Росії в Україну прибудуть агенти для організації замаху на гетьмана, в іншому - до Роменської Державної варті про те, що звідти ж засилаються щедро фінансовані більшовиками китайці та латиші для підривної роботи: *“Спостерігається, що ці групи стають до роботи на фабриках, заводах, залізницях спеціально під виглядом артилерії, при чому фінансовані більшовиками погоджуються на порівняно низьку розцінку і таким чином витісняють українських робітників. Крім того більшовики користуються китайцями і латишами для збирання необхідних їм відомостей. (...)”*⁹⁹.

Для боротьби з загонами більшовицьких диверсантів за наказом гетьмана Павла Скоропадського сюди (до кордонів *“нейтральної зони”*) перевели Запорозьку дивізію. Особливо відзначився полк Петра Болбочана, за що командир одержав особливий нагрудний знак гетьмана і підвищення до звання полковника. Згодом, II Запорозький полк під командуванням Болбочана, вестиме бої проти більшовиків у районі Охтирки.

В умовах розгортання селянського повстанського руху проти німців та Скоропадського почастішали напади на відділи Державної варті. Роменська газета *“Наше слово”* 30 листопада повідомляла: *“В с.Ярмолинцях в ніч на 20 листопада на роз'їзд вартових, який складався з 7 чоловік, напало біля 100 чол. озброєних, одягнутих в солдатську форму. Перев'язавши вартових банда забрала їх з собою. Прийняті заходи до розшуку”*¹⁰⁰.

В скрутному становищі опинилося і німецьке військове командування. Оточені звідусіль українськими повстанськими частинами, німці вимагали від них відійти від великих населених пунктів. Німецька влада видавала також право на носіння зброї. Особам, затриманим зі зброєю без відповідного документу, загрожував розстріл¹⁰¹. Великих масштабів набуло вилучення зброї у населення. Так у с.Бобрик на десятиденне ув'язнення було покарано Дмитра Жамка за несплату штрафу (100 крб.), який на нього наклала німецька комендатура за зберігання двох багнетів. Подібні облави і покарання проводились у с.Гребеникове Бацманівської волості, в Ромнах у будинку Бабакова та багатьох інших місцях. Нині важко встановити, чого в таких випадках було більше - організації справжніх повстанських складів зброї чи просто бажання населення запастись нею *“на чорний день”*. Але в будь-яких випадках особи, в яких знаходили зброю, обкладалися значними штрафами, а ще раніше, 4 червня, контрибуція за невиконання наказу про здачу зброї була накладена на жителів с.Глинськ і Хоминці - в розмірі 2600 крб. і інших - 1400 крб. відповідно¹⁰².

14 листопада 1918 р. гетьман видав грамоту про федерацію з Росією, яка викликала всенародне повстання, очолене Директорією в складі 5 членів: В.Винниченка (голова), С.Петлюри, О.Андрієвського, Ф.Швеця, А.Макаренка. Багато військових частин підняли повстання, в тому числі, і дислокована на території Конотопщини і Кролевеччини дивізія Сірожупанників.

* * *

Ще під час повстання проти Скоропадського стали формувалися органи влади Директорії, органи охорони порядку. Окремі військові частини переходили на бік повсталих, в тому числі, у Сумському, Конотопському, Кролевецькому та інших повітах. Слід зазначити, що у багатьох випадках зміна влади на Сумщині відбувалася більш-менш спокійно, адже владні функції іноді перебирали чиновники Гетьманату, які змінили політичні погляди і стали республіканцями. Багато з них були раніше активними прихильниками Центральної Ради. Тобто поділ на *“гетьманців”* і *“республіканців”* часто носив умовний характер. У зверненні до населення головної команди Українських республіканських військ 16 листопада 1918 р. говорилося, що замість гетьманських старост адміністративну владу в губерніях та повітах повинні тимчасово взяти колишні комісари Центральної Ради, а там, де їх немає - голови земських управ, або їх заступники. Що ж стосується Сум, то тут перехід влади до рук представників Директорії відбувався досить бурхливо. 15 грудня 1918 р. газета *“Земское дело”* писала: *“В політичному і громадському житті міста відбувається щось надзвичайне.*

До 4 грудня у місті все було по старому скрізь гетьманці сиділи і підтримували зброєю гетьманський порядок.

4-го прибув комендант призначений Директорією д. Соболев розбрав варту, усунув повітову земську цензову управу, вітав селянський з'їзд на який зібралось з мандатами чотириста чоловік селян.

Але вже п'ятого німці несподівано напали на штаб Соболя, заарештували самого Соболя і весь його штаб, розбрили республіканське військо, появився начальник варту Кринов, озброїв знов всю варту і розпочалась знову гетьманщина.

Заарештований був несподівано також весь селянський з'їзд.

Але 7 [грудня] Соболев і його штаб був випущений з під арешту, і також були випущені селяне з'їзда”¹⁰³.

По селах та містах Директорія пропонувала створити військові частини, на чолі яких повинні стояти *“найстарші чином військові чини української народності”*. Перед ними ставились такі завдання: 1) роззброєння каральних загонів та російських добровольчих загонів; 2) взяття під охорону магазинів, складів, державних скарбниць (банків), телеграфних, телефонних, поштових станцій, водогонів, електростанцій, залізничних станцій, пристаней, доріг; 3) не допускати чорносотенців до єврейських погромів. В окремій інструкції вказувалось: *“всіх чиновників та російських офіцерів і начальників державної варту, що стояли на чолі карательних експедицій, убивали невинних селян і десятки тисяч невинних людей запровадили до тюрми та вислали за границю - негайно арештувати і віддати під військовий суд Української Народної Республіки”¹⁰⁴.*

У січні 1919 р. військові частини Армії УНР на території теперішньої Сумщини входили до складу Лівобережного фронту під командуванням полковника Петра Болбочана. У його складі перебувала Дивізія Сірожупанників (штаб в м.Конотоп). Полки цієї дивізії були розміщені таким чином:

1-й полк чисельністю 800 багнетів при 10 кулеметах стояв у Бахмачі.

2-й полк чисельністю 900 багнетів при 8 кулеметах стояв у Коропі.

3-й полк чисельністю 900 багнетів при 10 кулеметах стояв у Чернігові.

4-й полк чисельністю 750 багнетів при 8 кулеметах стояв у Ніжині.

Сірожупанний гарматний полк, у складі якого було 4 легких гармати, знаходився в Конотопі.

До Лівобережного фронту входив 5-й кадровий корпус, у складі якого була 10-та кадрова дивізія. Вона включала також і 30-й Конотопський полк, чисельністю 70 багнетів, розквартирований у Конотопі.

Група полковника Кудрявцева на Полтавщині мала у своєму складі 6-й кадровий корпус. 11-та кадрова дивізія цього корпусу мала у своєму складі 31-й Роменський полк (м.Ромни) під командою Петра Содоля, його чисельність після тяжких боїв була всього 50 багнетів.

32-й Сумський полк в кількості теж 50 багнетів розташовувався в Полтаві.

33-й Охтирський полк в кількості 100 багнетів знаходився також у Полтаві¹⁰⁵.

Українська влада також робила спроби запровадити певну систему заходів, спрямованих на подолання наслідків діяльності німецьких військ. Селяни, які подали до волосних управ відомості про завдані збитки та реквізиції гетьманською владою, могли розраховувати на компенсацію.

Уже 15 грудня Директорія звернулася до селян з роз'ясненням своєї позиції щодо земельного питання, адже від його вирішення залежала народна підтримка її політичного курсу: *“Всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванні попередніх їх власників непорушними, а решта земель переходить в користування безземельних і малоземельних селян”*¹⁰⁶.

Встановлення влади Директорії на території нашого краю відбувалося в умовах нового наступу більшовицьких військ, причому для прикриття агресії РРФСР, спочатку широко використовувала загони, які формально не були у складі Червоної армії. На запити української сторони про їх належність, Раднарком Росії відповідав, що не має до них жодного відношення. Такою була моральна сторона нової війни. В Держархіві області зберігається цікавий документ - листівка Директорії УНР про оголошення поза законом більшовицьких частин, які вторглися на територію України і від яких відмовився російський уряд¹⁰⁷.

Численні заклики нової влади до населення свідчать, що вона намагалася апелювати до громадянських почуттів людей та природного бажання спокою і захисту. Однак, зовнішні обставини та внутрішня анархія швидко привели до загострення політичної ситуації. Скориставшись евакуацією німецьких військ, уже відкриту війну проти Української Народної Республіки починає більшовицька Росія. Згодом край став свідком повторної окупації. Відступала з кровопролитними боями Армія УНР, а разом з нею і надія на створення самостійної Української держави. Відступала ціла епоха боротьби і сподівань, щоб відродитися через кілька десятиліть.

Багато наших земляків, побувавши у горнилі I Світової війни, пішли у 1917 р. служити Україні. Пізніше доля розкидає їх по всіх континентах, де вони, кожен по-своєму, проявлятимуть активність у громадському житті української діаспори, стануть відомими своїми науковими, літературними, мистецькими досягненнями. Багато з них напишуть спогади, окремі з цих спогадів тільки сьогодні ми маємо змогу залучити до наукового обігу. Величезна кількість українських вояків, працівників органів влади доби Української революції, учасників громадських організацій, просто українських патріотів залишилась на окупованих територіях України. Скільки поневірянь їм потім довелося зазнати, скільки ГУЛАГів і Берез Картузьких пройти - то, мабуть, тема

окремого дослідження. Проте, пережите в період Українського відродження піднесення національного духу, революційний запал і жертвна любов до України в переважній більшості з них, завжди були стимулом до дії. Якщо детальніше проаналізувати біографії тих земляків, хто пройшов школу Української революції 1917-1921 рр., переконаємось, що їх боротьба за волю рідного краю не припинялась ніколи. Хтось організовував і вів у рейди повстанські загони до самого кінця 20-х років, творив підпільні організації у Східній Україні, закладав клітини ОУН в Галичині, боровся за волю Карпатської України в 1939 р., організовував розвідку УПА. Хтось відстоював українські інтереси як дипломат, письменник, вчений, розбудовував українську науку і школу на чужині. Були й такі, хто під пресом тоталітарного режиму, маскуючись під *"вірнопідданих"* знаходили можливість працювати на український інтерес, а потім - знищені загарбником і відторгнуті своїми, канули у небуття і тільки час назве усіх своїми іменами...

Одним з останніх виявів збройної боротьби за незалежність став у листопаді 1921 р. II Зимовий похід Армії УНР по більшовицьких тилах для допомоги повстанському руху, що розгортався у Східній Україні. Похід виявився невдалим. 360 його учасників було захоплено в полон і за наказом Котовського розстріляно під містечком Базар на Житомирщині. Серед героїв, які загинули, але не пішли служити ворогу - 17 вихідців з Сумського, Роменського, Конотопського, Путивльського, Лебединського, Охтирського повітів¹⁰⁸. Це тільки одна ілюстрація того, як історія продовжується у вчинках. Можна назвати багато прикладів, коли при першій нагоді, при першому заклик до боротьби завжди знаходились люди, які були носіями національної ідеї, і, чи в силу власного життєвого досвіду, чи завдяки вихованню старшими, виявлялися стійкими і дієвими патріотами.

Кожен рік, який віддаляє нас від тієї героїчної доби, губить у морі історії зернини людських дол. Завдання нинішнього покоління архівістів і дослідників - зібрати їх і відтворити цілісну, наукову картину подій. Тільки у відновленні зв'язку поколінь, обговоренні, глибокому аналізі історичних фактів запорука успішного засвоєння уроків нашого минулого, адже, як говорив Вячеслав Липинський: *"Навіть найкращі підручники історії ще нікого в світі історії не навчили: її треба в своїй крові, в своїй традиції і у своїй культурі мати"*¹⁰⁹.

¹Лучь. - 1918. - 30 червня. - С.3; Лучь. - 1918. - 28 серпня. - С.3.

²Сумщина від давнини до сьогодення. Науковий довідник / Упоряд. Покидченко Л.А. - Суми, 2000. - С.204-225.

³Приказь Начальника общественной охраны // Сумской вестник. - №53. - 1917. - 8 марта. - С.1.

⁴Сумской вестник. - №53. - 1917. - 8 марта. - С.1.

⁵Там же. - №52. - 1917. - 6 марта. - С.2.

⁶Там же. - №57. - 1917. - 12 марта. - С.1.

⁷Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.Р.2362. - Оп.20. - Спр.1. - Арк. 27.

⁸Там само. - Арк.27-27зв.

⁹Сумской вестник. - №57. - 1917. - 12 марта. - С.4.

¹⁰ДАСО. - Ф.Р.2673. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.70.

¹¹Сумской вестник. - №219. - 1917. - 16 октября. - С.4.

¹²Там само.

¹³Земские известия. - №44. - 1918. - 12 вересня. - С.2.

¹⁴Телеграми до Української Центральної Ради // Розбудова держави. - №3. - 1993. - С.13.

¹⁵ДАСО. - Ф.997. - Оп.1. - Спр.1414. - Арк.325.

¹⁶Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державу. - Львів: Кальварія, 1997. - С.67.

¹⁷Там само. - С.113.

¹⁸Енциклопедія Українознавства. - Т.1. - К.: "Глобус". - 1993. - С.82.

¹⁹Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. - Частина 1. Біографічно-довідкова. - К., 1995. - С.231-233.

- ²⁰Голубко В. Вказ. праця. - С.121.
- ²¹ДАСО. - Ф.744. - Оп.1. - Спр.125. - Арк.435.
- ²²Довідник з історії України. - К.: "Генеза", 2001. - С.997.
- ²³Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки. (1917-1921) - К.: "Темпора", 2007. - С.118-119.
- ²⁴Литвин. М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. - Львів-Харків: "Сага", 2007. - С.220.
- ²⁵Там само. - С.177.
- ²⁶Там само. - С.150-151.
- ²⁷Там само. - С.132-133.
- ²⁸Там само. - С.126.
- ²⁹Там само. - С.57.
- ³⁰Іванущенко Г. Український розвідник Іван Литвиненко // Краєзнавчий збірник. - Суми.: "Університетська книга", 2006. - С.109-116.³¹Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі - ЦДАВОВУ). - Ф.3795. - Оп.1. - Спр.765. - Арк.10-11.
- ³²Іванущенко Г. В пам'ять про відважну зв'язкову. - http://daso.sumy.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=72&Itemid=87
- ³³Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси. - Суми: "Собор", 2001. - С.136-137.
- ³⁴Там само. - С.16.
- ³⁵Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914 - 1918) // Український історичний журнал. - 1993. - №2-3 - С.105.
- ³⁶Захарчук А. Державотворчі пошуки на Слобожанщині в контексті Української революції: Політико-правовий аспект. - Суми: "Козацький вал", 2002. - С.124.
- ³⁷Там само. - С.124.
- ³⁸ДАСО. - Ф.Р.45. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.23.
- ³⁹Там само. - С.21.
- ⁴⁰Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси. - Суми: "Собор", 2001. - С.134; ДАСО. - Ф.Р.7641. - Оп.5. - Спр.70. - Арк.29.
- ⁴¹Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - Суми: "Ас-Медіа", 2003. - С.334.
- ⁴²Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси. - Суми: "Собор", 2001. - С.134; ДАСО. - Ф.Р.7641. - Оп.5. - Спр.70. - Арк.23-25.
- ⁴³Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси. - Суми: "Собор", 2001. - С.134-136.
- ⁴⁴Там само.
- ⁴⁵Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - Суми: "Ас-Медіа", 2003. - С.297-298.
- ⁴⁶Там само. - С.440.
- ⁴⁷ДАСО. - Ф.Р.7641. - Оп.1. - Спр.934. - Арк.155.
- ⁴⁸Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси. - Суми: "Собор", 2001. - С.134.
- ⁴⁹Наше життя. - 1917. - 24 березня. - С.4.
- ⁵⁰Там само.
- ⁵¹Хвиля України. - 1917. - 11 червня. - С.3.
- ⁵²ДАСО. - Ф.Р.2676. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.93.
- ⁵³Там само.
- ⁵⁴Довідник з історії України. - К.: "Генеза", 2001. - С.116.
- ⁵⁵Сумской вестник. - №229. - 1917. - 16 декабря. - С.2.
- ⁵⁶Міліція України: історичний нарис, портрети, події. - К.: Видавничий дім "Ін Юре", 2002. - С.30.
- ⁵⁷ЦДАВОВУ. - Ф.3558. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.1-1зв.; ДАСО. - Ф.744. - Оп.1. - Спр.78. - Арк.37зв.
- ⁵⁸Там само. - Арк.3.
- ⁵⁹Там само. - Арк.4.
- ⁶⁰Там само. - Арк.5.
- ⁶¹Довідник з історії України. - К.: "Генеза", 2001. - С.319.
- ⁶²Історія Січових Стрільців. - Львів.: "Червона калина", 1937. - С.57.
- ⁶³Полонська-Василенко Н. Історія України. - К.: "Либідь", 1993. - С.479.
- ⁶⁴Мірчук П. Українсько-московська війна (1917-1919). - Торонто, 1957. - С.9.
- ⁶⁵Історія Українського війська в 2 т. - Т.2. - Львів: Вид. І.Тиктора, 1936. - С.379.
- ⁶⁶Сумской вестник. - №250. - 1917. - 23 ноября. - С.4.
- ⁶⁷Голубко В. Вказ. праця. - С.155
- ⁶⁸Сумской вестник. - №229. - 1917. - 16 декабря. - С.2.
- ⁶⁹Захарчук А. Державотворчі пошуки на Слобожанщині в контексті Української революції: Політико-правовий аспект. - Суми: "Козацький вал", 2002. - С.125.
- ⁷⁰Там само. - С.125.
- ⁷¹Там само. - С.126.

- ⁷²Рогатинський І. Глухівські Вільні козаки // Українське Козацтво. - 1977. - Ч.4 (43) - С.35.
- ⁷³Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. - Харків.: УРЕ, 1973. - С.600.
- ⁷⁴Захарчук А. Державотворчі пошуки на Слобожанщині в контексті Української революції: Політико-правовий аспект. - Суми: "Козацький вал", 2002. - С.126.
- ⁷⁵Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. - Харків.: УРЕ, 1973. - С.103.
- ⁷⁶Голубко В. Вказ. праця. - С.185.
- ⁷⁷Петров Г. Пробудження. Спогад про повоєнне глухівське дитинство // Самостійна Україна. - 1997. - Ч.1/463. - С.50-55.
- ⁷⁸Там само. - С.16.
- ⁷⁹Захарчук А. Державотворчі пошуки на Слобожанщині в контексті Української революції: Політико-правовий аспект. - Суми: "Козацький вал". - 2002. - С.127.
- ⁸⁰Сумщина від давнини до сьогодення. Науковий довідник. / Упоряд. Покидченко Л.А. - Суми, 2000. - С.228-229.
- ⁸¹Там само. - С.228-229.
- ⁸²Музыченко П.П. Пищевский А.Л. История государства и права Украины в 2 ч. - Ч.2. - Харьков: "Одиссей", 2002. - С.56.
- ⁸³Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. - Частина 1. Біографічно-довідкова. - К., 1995. - С.235-237.
- ⁸⁴Ткаченко Б. Лебедія. - Суми.: "Слобожанщина", 2000. - С.225.
- ⁸⁵Там само. - С.226.
- ⁸⁶ДАСО. - Ф.Р.5962. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.2.
- ⁸⁷Там само. - Ф.Р.5567. - Оп.1. - Спр.20. - Арк.37.
- ⁸⁸Там само. - Ф.Р.5962. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.186-123.
- ⁸⁹Тесля М. Нотатки з історії. - Суми.: "Собор", 1999. - С.22-24.
- ⁹⁰ДАСО. - Ф.Р.5567. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.179.
- ⁹¹Там само. - Ф.Р.5962. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.92-95.
- ⁹²Там само. - Арк.17.
- ⁹³Там само. - Арк.13-13зв.
- ⁹⁴Ткаченко Б. Вказ. праця. - С.22.
- ⁹⁵ДАСО. - Ф.Р.5567. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.142-142зв.
- ⁹⁶Объявление // Лучь. - №85. - 1918. - 25 сентября. - С.1.
- ⁹⁷Там само.
- ⁹⁸ДАСО. - Ф.Р.2674. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.17.
- ⁹⁹Там само. - Ф.Р.5962. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.80.
- ¹⁰⁰Наше слово. - №43. - Ромни. - 1918. - 30 листопада. - С.3.
- ¹⁰¹ДАСО. - Ф.Р.2674. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.21.
- ¹⁰²Лучь. - №32. - 1918. - 30 июня. - С.1.
- ¹⁰³Земське діло. - 1918. - 15 грудня. - С.2.
- ¹⁰⁴Лучь. - №36. - 1918. - 5 июля. - С.1-2.
- ¹⁰⁵Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. - Частина 1. Біографічно-довідкова. - К., 1995. - С.240.
- ¹⁰⁶ДАСО. - Листівки. - №2672. - С.49.
- ¹⁰⁷Там само. - №2675. - С.49.
- ¹⁰⁸Коваль Р.М., Рог В.О., Стегній П.А. Рейд у вічність. - К.: "Діокор", 2001. - 128 с.
- ¹⁰⁹Українська афористика. - К.: Просвіта, 2001. - С.121.

Иванущенко Г.Н. Украинское возрождение 1917-1920 годов на Сумщине: попытка документального отображения событий

На широкой документальной основе показаны сложные общественно-политические процессы, которые происходили на территории Сумщины в годы национально-освободительной борьбы в начале XX века.

Ivanushchenko H.M. Ukrainian renaissance in Sumy region in 1917-1920: an attempt of documentary reproduction of events

Complicated social and political processes which took place on the territory of Sumy region during the period of the national liberation struggle at the beginning of the XX century are covered using the extensive source base.

ВЛАСЕНКО С.І.

СТАНОВИЩЕ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ ВІЙСЬКОВОЇ ЗОНИ УКРАЇНИ ВПРОДОВЖ 1941/42 ГОСПОДАРСЬКОГО РОКУ

Стаття присвячена дослідженню політики нацистської Німеччини у сільському господарстві окупованих областей України, які впродовж 1941-1943 рр. перебували під управлінням вермахту. На базі широкого кола документальних матеріалів простежено особливості аграрної політики нацистів у регіоні в 1941/42 господарському році.

Висвітлюючи питання Другої світової та Великої Вітчизняної воєн не можна оминати економічний фактор, оскільки історично склалося так, що в центрі воєнних протиріч частіш за все стояли економічні інтереси. Не стала винятком і Україна, аграрний сектор економіки якої посідав одне із домінуючих місць у завойовницьких планах нацистської Німеччини. Маючи на меті отримати від захоплених українських земель якомога більше сільськогосподарської продукції та сировини, окупанти намагалися продуктивно використовувати їх аграрний потенціал.

Розкрити даний аспект нацистського окупаційного режиму дозволяють певні надбання історіографії. Зокрема, представники радянської історичної науки, як то П.Дишлевий, М.Загорулько, П.Індіченко, М.Коваль, С.Лаута, А.Юденков та інші, здійснивши велику роботу з накопичення та узагальнення фактичного матеріалу з означеної проблематики, дали перші оцінки діяльності окупаційної влади в аграрному секторі економіки України [1]. Сучасні ж українські історики, вдаючись до перегляду теоретичних постулатів своїх попередників, намагаються дати об'єктивну, неупереджену оцінку подіям Великої Вітчизняної війни. Зокрема, питання аграрної політики німців на окупованих українських територіях, щоправда, здебільшого в межах рейхскомісаріату "Україна", отримало висвітлення у працях А.Байраківського, Н.Глушенка, А.Зимніна, І.Мазура, І.Романюка, В.Солодька та інших [2]. Останнім часом з'явилися дослідження й регіонального характеру, які розкривають особливості політики німців у сільському господарстві окремо існуючої адміністративної одиниці на окупованій території України - так званої військової зони управління [3].

Метою запропонованого дослідження є аналіз аграрної політики нацистської Німеччини на території військової зони України (Чернігівська, Сумська, Харківська, Сталінська (нині - Донецька) та Ворошиловградська (нині - Луганська) області) протягом єдиного повного для окупаційних властей даного регіону господарського року - 1941/42 [Для вивчення взято повний сільськогосподарський рік - від осінньої посівної кампанії 1941 р. (посіви озимих культур) до збирання врожаю восени 1942 р.].

Захопивши територію України, нацисти, перш за все, підпорядкували собі аграрний сектор економіки. Відновивши діяльність колгоспів та радгоспів, борючись за збереження врожаю 1941 р., щойно сформовані німецькі господарські органи влади особливу увагу приділяли осінній посівній кампанії. Наголошуючи на важливості вчасного та якісного проведення посівних робіт восени 1941 - навесні 1942 років, німецьке командування в інструкціях, направлених до українських допоміжних господарських органів влади, зазначало: "Мусимо на звільнених землях ... всі, які лише можливо, площі обсіяти хлібними збіжжями, щоби німецькі бійці й український народ в цім і будучім році мали подостатком поживи" [4].

Як наслідок, на підготовку ріллі під посіви озимих культур залучалася вся сільськогосподарська техніка, наявні паливо-мастильні матеріали, вся колгоспна тяглова худоба (коні, воли і, навіть, корови) [5]. Однак у зв'язку з нестачею тягової сили, реманенту, робочих рук, пального, а також із пізнім початком посівної кампанії, переборами через затяжну збиральну кампанію, ранньою зимою тощо, великих успіхів у реалізації розроблених німцями посівних планів досягнуто не було [6].

Так, на Харківщині озимий клин був засіяний приблизно наполовину від запланованого. До того ж не було зорано й на зяб, про що повідомлялося на нараді агрономів Харківської області, яка відбулася 2-4 березня 1942 р. [7]. У свою чергу за даними Харківського обласного управління державних маєтків, озиминою і багаторічними травами восени 1941 р. було засіяно 40 % ріллі всіх радгоспів області [8]. По колгоспах Сумського повіту озимими зерновими було засіяно лише 4 975 га, що становило 36,6% від запланованих 13 590 га. Зорано ж на зяб було тільки 1,2 % запланованої для весняних посівів зернових культур землі повіту. Решту ж передбачалося зорати в найкоротші терміни навесні (19 721 га звичайною та 6 700 га глибокою оранкою), застосовуючи, переважним чином, живу тяглову силу [9]. Подібна ситуація склалася і в Чернігівській області, де 197-ма польова комендатура, яка розміщувалася у м. Ніжин, повідомляла, що у зв'язку з *“важкими наслідками війни, занадто ранньою зимою та катастрофічним становищем з паливом”*, плани з посівів озимих не вдалося виконати стовідсотково, і це призвело до *“значного збільшення площ весняних посівів”* [10]. Загалом же, восени 1941 р. по Україні, за даними німецької преси, було *“засіяно чверть орної землі”* [11].

Всі ці обставини внесли певні корективи у посівні плани німців на весну 1942 р. За рахунок недосівів озимих культур збільшувалась площа ярих зернових. Площу ж технічних та кормових культур, картоплі та овочів передбачалося залишити без змін [12]. Так, в окупованих районах Харківської області навесні 1942 р. передбачалося засіяти 12 420 га пшениці, 50 150 га ячменю, 26 290 га вівса, 46 865 га кукурудзи, 94 206 га соняшнику, 22 810 га цукрового буряка, 31 245 га картоплі, 26 600 га овочів, 103 940 га проса, 19 210 га гречки, 10 292 га гороху, 16 620 га конюшини, 1 150 га кок-сагизу, 4 019 га льону, 8 038 га конопель [13].

Початок весняних господарських робіт 1942 р. співпав із проголошенням 15 лютого рейхсміністром окупованих східних областей А. Розенбергом закону *“Про новий аграрний порядок”*. Уже на весну 1942 р. всі колгоспи було реорганізовано, точніше перейменовано, у *“громадські господарства”* (подекуди - *“общинні двори”*), а радгоспи - в *“державні господарства”* чи *“державні маєтки”*. Таким чином, проголошувалася остаточна ліквідація колгоспно-радгоспного ладу, хоча новоутворені господарства майже не відрізнялися від своїх попередників.

Даний захід певною мірою впливав на хід весняної посівної кампанії. Особливо ж заохочували селян до роботи на громадських та державних полях обіцянки надати їм землю у приватну власність. Перехідною формою до приватного індивідуального землеволодіння мали стати так звані *“товариства зі спільного обробітку землі”* або *“хліборобські спілки”*, які почали створюватися на базі громадських господарств уже влітку 1942 р. Однак, вони мало чим відрізнялися від громадських господарств: цілком підпорядковувалися окупаційній адміністрації, а господарські роботи через відсутність достатньої кількості тяговою сили та реманенту здійснювалися, здебільшого, колективно. До того ж темпи створення хліборобських спілок у 1942 р. штучно обмежувалися німецьким керівництвом у межах 10% від загальної кількості громадських господарств [14].

Як наслідок, на кінець 1942 р. в областях, що перебували під військовим управлінням, хліборобських спілок було створено небагато. Так, у Харківській області у 1942 р. землемірні роботи велися в 189 громадських господарствах, що становило 9,34% від їх загальної кількості [15]. Проте повних даних щодо переведення їх на статут хліборобської спілки не знайдено. Наприклад, за повідомленням групи "La" німецької господарська команди (Wi Kdo) Харкова, яка займалася управлінням сільського господарства Харківської області, у Богодухівському та Краснокутському районах на 16 липня 1942 р. діяло лише 3 хліборобські спілки [16]. А вже на кінець року у деяких районах області їх кількість значно перевищувала прийняті норми. Такого результату було досягнуто завдяки наданню землі селянам без попередніх землемірних робіт. Так, із 265 громадських господарств 7-ми районів Харківської області було створено 84 хліборобські спілки, що становило 18,96%: у Богодухівському районі - 20 із 94 громадських господарств, Зачепилівському - 13 із 66, Красноградському - 15 із 101, Краснокутському - 13 із 64, Коломацькому - 9 із 48, Старовірівському - 6 із 32 та Чугуївському - 8 із 38 [17].

У Сумській області, за даними по 12-ти районах, було створено 53 хліборобські спілки: у Білопільському районі - 4 із 55 громадських господарств, у Велико-Писарівському - 1 із 57, у Краснопільському - 9 із 53, у Конотопському - 6, у Миропільському - 5 із 42, у Охтирському - 1 із 89, у Роменському - 5, у Тростянецькому - 6 із 46, в Ульянівському - 2 із 44, у Шалигінському - 4 із 37, у Шосткинському - 7 із 40 та у Штепівському - 3. За приблизними підрахунками, на території Сумщини на кінець 1942 р. у хліборобські спілки було реорганізовано не більше 9,4 % громадських господарств [18].

Далеко не повні дані маємо і по Чернігівській області. Так, на осінь 1942 р. у Варвинському районі було створено 21 хліборобську спілку, в Грем'ячському - 37, у Прилуцькому - 15 та у Срібнянському - 17 [19].

У Сталінській області цей процес, за повідомленнями головної польової комендатури "Донець", ще восени проводився у "своїх первинних формах" [20]. Одним із перших було реорганізовано громадське господарство Ольгинського району "Доля", в якому ще 25 липня 1942 р. були проведені попередні землепорядні розрахунки [21]. А вже 19 вересня 1942 р. воно було переведене на статут хліборобської спілки, земельний масив якої поділявся на 12 десятидвірок [22].

У Ворошиловградській області, де налічувалося 1 072 громадських господарства, створення хліборобських спілок у зв'язку із бойовими діями розпочалося лише в середині осені 1942 р. [23].

Всього ж у військовій зоні України, за неповними даними Міністерства окупованих східних областей, на 1 грудня 1942 р. було створено 641 хліборобську спілку, що становило 9,5% від загальної кількості громадських господарств (6 743): в Чернігівській області - 244 або 12,8% (1 906), у Харківській - 247 або 11,7% (2 103), Сумській - 136 або 8,4% (1 612), Сталінській - 14 або 1,2% (1 122). Темпи реформування сільського господарства означеного регіону дещо випереджали дані показники по рейхскомісаріату "Україна", де на 1 грудня 1942 р. на статут хліборобської спілки було переведено 1 318 або 8,1% громадських господарств. Щоправда ці цифри не є точними і часто не знаходять підтвердження у показниках, поданих місцевими органами влади, оскільки деякі господарства були лише формально проголошені хліборобськими спілками. Так, із загальної кількості реорганізованих громадських господарств України офіційно переведено на статут хліборобської спілки було тільки 9,3%, тоді як у 10,4% були лише здійснені землемірні роботи [24]. До того ж місцеві органи управління з різних причин, починаючи з пропагандистських цілей і

закінчуючи бажанням вислужитися перед окупаційною владою, часто завищували реальні цифри.

Ще однією акцією, метою якої було заручитися підтримкою селян та стимулювати їх до підвищення працездатності, було розпочате ще навесні 1942 р. наділення їх присадибними ділянками, так званими “дорізками”, розміром не більше 1 га ріллі [25]. Темпи збільшення присадибних ділянок у різних регіонах військової зони були неоднаковими. Загалом, у 1942 р. передбачалося надати дорізки 10% селянських дворів. Але, як зазначав голова Харківської облземуправи М.Ветухов у зверненні до військового радника Дейліча від 15 квітня 1942 р., кількість зацікавлених селян, у тому числі й тих, які підпадали під вимоги влади стосовно наділення дорізками, значно перевищувала визначені норми. Тому він пропонував збільшити присадибні ділянки 50% селянських дворів, що сприяло б зростанню продукції городини та садовини, покращенню добробуту селянства та мало б величезне політичне значення [26].

Як наслідок, уже в першому півріччі 1942 р. у Харківській області, за свідченнями М.Ветухова, присадибні ділянки були розширені більше ніж 10 % селянських господарств [27], а на 18 жовтня цього ж року - 30 % [28]. В інших областях військової зони України темпи наділення дорізками були дещо нижчими. Наприклад, у Ніжинському районі Чернігівської області станом на 21 квітня 1942 р. у 35 громадських господарствах між селянськими дворами було розділено 1 781 га землі [29]. На Сумщині до 25 червня 1942 р. 1 976 га землі було надано 10 509 родинам, здебільшого у північних районах, де активно діяли загони партизан [30]. Та все ж значна частина селян так і не отримала дорізків, проте мала змогу збільшувати свої присадибні ділянки шляхом оренди землі, терміном на один рік.

Усі ці заходи по наданню селянам можливості працювати на власній землі здійснювалися лише при умові виконання ними основного обов'язку - сумлінно працювати на полях громадських господарств, хліборобських спілок чи державних маєтків. До роботи залучалося все працездатне населення, віковий ценз якого, згідно з наказом А.Розенберга “Про обов'язкове запровадження трудової повинності” від 5 серпня 1941 р., становив від 18 до 45 років [31]. Проте на практиці у кожній області і, навіть в окремих районах, віковий ценз для працюючих встановлювався безпосередньо місцевими органами влади і був значно ширшим [32].

Незважаючи на максимальне використання людських ресурсів на громадських роботах шляхом заохочень та примусу, досягти високого рівня продуктивності сільськогосподарського виробництва окупованих територій німецькій владі не вдалося. Однією з причин цього, поруч із небажанням селян працювати на окупантів, було низьке технічне забезпечення аграрної сфери та недостатня кількість тягової сили. Як повідомлялося на нараді агрономів Харківської області, що проходила 2-4 березня 1942 р., механічне забезпечення регіону на початок весняних польових робіт становило близько 30% (враховуючи невідремонтовані трактори), а живою тяговою силою - близько 70% (з яких 40 % складали коні, а 30 % - корови селян, які мали працювати на посівних роботах) [33].

Німецьке керівництво намагалося покращити цю ситуацію, організовуючи ремонт пошкодженої техніки на базі МТС та МТМ [34]. Але, у зв'язку з відсутністю запасних частин, зруйнованістю ремонтних майстерень і нестачею технічного персоналу, великих успіхів у цій справі досягнути не вдалося. Робилися спроби і по налагодженню самостійного виробництва сільськогосподарського інвентарю, здебільшого запасних частин. Зокрема, на Прилуцькому механічному заводі Чернігівської області у другій половині березня 1942 р. було виготовлено 205, а у квітні - 500 плугів [35]. У кінці квітня

1942 р. у державному господарстві “Паровозник” Ворошиловградської області було розпочато масове виробництво коліс до плугів та культиваторів [36].

Але означених заходів не було достатньо для відновлення технічної бази аграрного сектору окупованих територій. А тому німці змушені були вдаватися до завезення сільськогосподарської техніки та інвентарю [37]. Зокрема, напередодні збирання врожаю 1942 р. Конотопська база сільськогосподарського постачання Сумської області одержала 30 самоскидок заводу “Дерінг”, 240 плугів та 270 культиваторів заводу “Сакка” [38]. У серпні 1942 р. до Сталінської області з Німеччини прибуло 17 тракторів “Ланс-Бульдог”, які були розподілені між державними маєтками та МТС області, а також декілька тисяч ручних кіс та інших знарядь для збору врожаю [39]. До того ж на осінь 1942 р. до області надійшло ще 9 молотарок, 700 дволемішних плугів, 400 культиваторів, 2 000 ручних кіс, 500 пар молотків з накувальниками, 10 магнето, 40 свічок для тракторів, шкіряні ремні для молотарок тощо [40]. У Харківську область лише за перший рік окупації було завезено десятки складних сільськогосподарських та багато простих збиральних машин, 6,5 тис. плугів, 7,2 тис. культиваторів і понад 100 тис. кіс та серпів [41].

Поставками сільськогосподарської техніки німці прагнули поновити існуючий парк та створити умови для максимального обробітку землі. Та всі ці заходи не змогли покращити становище і в сільському господарстві й надалі хронічно не вистачало тягової сили. А тому на польові роботи залучалася селянська худоба, власникам якої у вигляді заохочення безкоштовно видавалася певна кількість кормів. Наприклад, у Авдіївському районі Сталінської області один кінний трудовдень оплачувався 15 кг грубих кормів [42]. Власники корів відповідно до розпорядження господарської інспекції групи армій “Південь” від 1 вересня 1942 р. мали виробити 50 п’ятигодинних робочих днів та виорати в середньому 2 га землі на рік [43]. Якщо ж селяни не бажали використовувати власну худобу на громадських роботах, то її конфісковували (в кращому випадку за символічну плату) та передавали іншому господареві [44].

Проте, не зважаючи на всі заходи німецьких органів влади, сільськогосподарське виробництво окупованих українських земель було не достатньо прибутковим і аграрний сектор перебував на низькому рівні. За даними звіту Харківської обласної земельної управи на весну 1942 р. в регіоні вдалося засіяти лише 60% посівної площі 1940 р. [45]. Такі ж показники, за даними господарської інспекції “Південь”, спостерігалися по всій території військової зони України [46]. Більш реальні цифри подає іноземна преса. В газеті “Дзеник Польські”, яка виходила в Лондоні, зазначалося, що на Лівобережній Україні засіяно лише 50% довоєнної посівної площі, в той час, як на Правобережній - 20% [47]. Певне підтвердження цьому знаходимо і в повідомленнях очевидців: “Ті селяни, які живуть біля фронту, чудово посіяли, ті ж, які живуть в глибокому тилу ворога, взагалі не сіяли, заявляючи, що нема чим сіяти - нема насіння, нема тягової сили, інвентарю” [48].

Детальну ж картину ефективності господарювання на території військової зони України можна простежити на прикладі Ворошиловградської області. Тут у 1941/42 господарському році передбачалося зібрати врожай без урахування пошкоджених посівів із 327 450 га п’ятиколоскових зернових (140 800 га озимої та 32 745 га ярої пшениці, 52 390 га жита, 88 410 га ячменю, 13 105 га вівса), 65 745 га інших зернових та зернобобових культур, 68 900 га соняшника, 5 780 га льону, 600 га цукрових буряків, 28 320 га багаторічних трав, 11 200 га однолітніх трав, 544 154 га картоплі, 11 000 га овочевих та 7 000 га баштанних культур, 12 000 га силосних культур, 10 000 га коренеплодів. Всього ж планувалося зібрати врожай із площі в розмірі 1 093 657 га [49].

Про врожайність на території військової зони України свідчать статистичні дані по Сталінській області, де у 1942 р. її показники по зернових культурах становили в середньому 7,55 ц з га, що на 41,9% менше довоєнного рівня: озимої пшениці - 7,87 ц з га, ярої пшениці - 6,23 ц з га, жита - 6,62 ц з га, ячменю - 7,91 ц з га, вівса - 9,14 ц з га тощо [50].

Проте, такі показники не були характерними для всіх господарств. Наприклад, врожайність у громадських господарствах Сумської області у 1942 р. досягала 14,2 ц з га озимої та 10,6 ц з га ярої пшениці, 14,5 ц з га ячменю, 15,8 ц з га жита, 14,5 ц з га вівса, 11 ц з га проса, 9,5 ц з га гречки, 13 ц з га бобових, 130 ц з га цукрових буряків, 5 ц з га конопель, 11 ц з га соняшнику, 100 ц з га картоплі, 198 ц з га баштанних культур та інших [51]. Таким чином, можна припустити, що скорочення врожайності у колишніх колгоспах за період окупації по деяких сільськогосподарських культурах досягло: цукрових буряків - на 16,7%, зернових - на 8,7%, картоплі - на 7,4%, соняшника - на 3,5% тощо [52].

Набагато нижчою була врожайність у державних маєтках, які зазнали більш планової евакуації на схід та руйнації майна і потерпали від браку робочої сили. Наприклад, у державних господарствах Ворошиловградської області у 1942 р. валовий збір зернових, за попередніми даними обласного тресту державних маєтків, складав 513 650 ц з 80 874 га засіяної площі при врожайності 6,3 ц з га, в тому числі озимої пшениці - 5,2 ц з га, озимого жита - 5 ц з га, ярої пшениці - 4,2 ц з га, ячменю - 7,1 ц з га, вівса - 6,5 ц з га [53]. Ці показники різко відрізнялися від довоєнних і становили в середньому 61,5% (зменшилися на 8,3 ц з га) озимої пшениці, 54,5% (на 6 ц з га) озимого жита, 57,1% (на 5,6 ц з га) ярої пшениці, 43,2% (на 5,4 ц з га) ячменю, 44,9% (на 5,3 ц з га) вівса [54]. Зустрічалися і дещо вищі види на врожай, переважно у зразкових господарствах. Так, у державному маєтку "Тваринник" Амвросіївського району Сталінської області у 1942 р. очікували такого врожаю: 6 ц з га озимої пшениці, 9 ц з га ячменю, 4 ц з га проса та 4 ц з га льону [55].

Загалом же, врожайність сільськогосподарських культур у державних та громадських господарствах значно знизилася. Проте, точних даних стосовно цих показників немає. Зокрема, офіційна радянська історіографія стверджувала, що середня врожайність зернових у 1942 р. по Україні становила лише 25% [56]. Інші цифри, які на нашу думку, є більш вірогідними, подав В.Коваль, котрий зазначав, що середній урожай зернових по Україні в 1942 р. знизився на 45,2% довоєнного рівня і становив лише 6,8 ц з га [57].

Таким чином, 1941/42 господарський рік на території військової зони України характеризується спробами німецьких окупаційних органів влади реформувати аграрний сектор економіки. Прагнення нацистської верхівки максимально використовувати сільськогосподарський потенціал окупованих територій спонукало вдаватися до застосування тактики "батога та пряника". Примушуючи селян працювати на користь " нової влади" шляхом, з одного боку, заохочень та обіцянок, а з іншого - терору, штрафів та покарань, нацистським окупантам вдалося відновити виробничий процес на селі. Проте продуктивність громадських та державних господарств у 1941/42 господарському році через брак робочих рук, тяглової сили, сільськогосподарської техніки та реманенту, а також пасивність, саботаж та спротив селян, була на низькому рівні, що призвело до недоотримання Німеччиною запланованої кількості сільськогосподарської продукції.

1. Дишлевий П.С. Крах фашистської аграрної політики на тимчасово окупованій території України (1941-1944 рр.) // Український історичний журнал. - 1971. - №6. - С.74-80; Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плану "Ольденбург". - М., 1980. - 376 с.; Индыченко П. Провал аграрної політики німецьких

фашистов на временно оккупированной Советской Украине в 1941-1944 гг.: Автореферат дис... канд. юрид. наук. - К., 1949. - 18 с.; *Коваль М.В.* Історія пам'ятає! - К., 1965. - 113 с.; *Лаута С.П.* Колгоспне селянство Радянської України уроки Великої Вітчизняної війни. - К., 1965. - 208 с.

2. *Байраківський А.І.* Селянство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) // Друга світова війна і Україна. Матеріали наукової конференції (27-28 квітня 1996 р.). - К., 1996. - С.168-171; *Глушенко Н.М.* Основні напрямки аграрної політики Німеччини в Рейхскомісаріаті Україна в 1941-1944 рр. (на основі архівних матеріалів) // Наукові записки. Історичні науки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. - К., Переяслав-Хмельницький, 2002. - Вип.47. - С.126-134; *Мазур І., Зимнін А.* Окупаційна аграрна політика третього рейху в Україні (1941-1944 рр.) // Слов'янські народи в Другій світовій війні: Зб. наукових праць / Історія слов'янських народів: Актуальні проблеми дослідження. - К., 2000. - Вип.6. - С.173-175; *Романюк І.М.* Українське село в роки німецької окупації // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. - К., 2002. - Вип.6. - С.201-203; *Солодько В.О.* Аграрна політика німецько-фашистської окупаційної влади в Україні // Україна в роки Великої Вітчизняної війни: До 50-річчя перемоги: Матеріали: тези обласної наукової конференції / Харківський держ. ун-т. - Харків, 1995. - С.56-58.

3. *Власенко С.І.* Аграрна політика німецьких властей у військовій зоні України на початковому етапі окупації (вересень 1941 - лютий 1942 рр.) // Історичний журнал. - 2004. - №6-7. - С.65-70; *Вона ж.* Реформування німецькими окупантами аграрного сектору економіки України (на матеріалах військової зони України) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. - К., 2005. - Вип.9. - Част.2. - С.163-172; *Нестеренко В.А.* Аграрні перетворення окупаційних властей у військовій зоні України, 1941-1943 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. - К., 2004. - Вип.8. - Част.1. - С.279-298.

4. Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.Р-2171. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.33.

5. До весняної сівби // Сумський вісник. - Суми. - 1942. - 29 квітня.

6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф. КМФ-8. - Оп.2. - Спр.156. - Арк.79; Державний архів Харківської області (далі - ДАХО). - Ф.Р-2985. - Оп.2. - Спр.58. - Арк.5.

7. ДАХО. - Ф.Р-2985. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.3.

8. Про державні маєтки // Нова Україна (щоденне видання). - Харків. - 1942. - 26 лютого.

9. ДАСО. - Ф.Р-1860. - Оп.1. - Спр.10. - Арк.132.

10. ЦДАВО України. - Ф. КМФ-8. - Оп.2. - Спр.156. - Арк.79.

11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф.62. - Оп.1. - Спр.183. - Арк.4.

12. Там само. - Ф.166. - Оп.2. - Спр.6. - Арк.1.

13. ДАХО. - Ф.Р-2985. - Оп.1. - Спр.11. - Арк.1-2.

14. ЦДАГО України. - Ф.166. - Оп.3. - Спр.144. - Арк.6.

15. ДАХО. - Ф.Р-2985. - Оп.2. - Спр.65. - Арк.3.

16. Там само. - Ф.Р-3080. - Оп.1. - Спр.24. - Арк.9.

17. Там само. - Ф.Р-2985. - Оп.2. - Спр.24. - Арк.1-15; Спр.25. - Арк.20, 26, 28, 32, 34; Спр.26. - Арк.1-

21.

18. *Нестеренко В.А.* Вказ. праця. - С.288.

19. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф.Р-3250. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.33; Повітова нарада по землевпорядкуванню // Вісті Прилуччини. - 1942. - 9 серпня.

20. ЦДАВО України. - Ф. КМФ-8. - Оп.2. - Спр.199. - Арк.94.

21. Державний архів Донецької області (далі - ДАДО). - Ф.Р-2193. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.30.

22. ЦДАВО України. - Ф. КМФ-8. - Оп.2. - Спр.199. - Арк.94.

23. Державний архів Луганської області (далі - ДАЛО). - Ф.Р-1318. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.88.

24. ЦДАГО України. - Ф.160. - Оп.3. - Спр.144. - Арк.58-59.

25. ЦДАВО України. - Ф. КМФ-8. - Оп.1. - Спр.299. - Арк.3; ДАСО. - Ф.Р-1860. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.61.

26. ДАХО. - Ф.Р-2985. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.15.

27. Півроку нового земельного ладу на Україні // Нова Україна (щотижневе видання). - Харків. - 1942. - 4 жовтня.

28. Визволена земля // Нова Україна (щотижневе видання). - Харків. - 1942. - 18 жовтня.

29. 1782 га землі одержали селяни Ніжинського району // Голос. - Берлін. - 1942. - 17 травня.

30. ДАСО. - Ф.Р-2169. - Оп.1. - Спр.12. - Арк.193.

31. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів / За ред. *П.М.Костриби* та ін. - К., 1963. - С.28-29.

32. ДАЛО. - Ф.Р-1307. - Оп.1. - Спр.96. - Арк.28; ДАХО. - Ф.Р-3224. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.16.

33. ДАХО. - Ф.Р-2985. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.5-6.

34. Готовятся к посевной // Путивлянин. - Путивль. - 1942. - 8 марта; Ремонт тракторів // Визволення. - Конотоп. - 1942. - 31 січня.

35. Прилутський механзагод... // Вісті Прилуччини. - Прилуки. - 1942. - 3 травня.
36. У державному господарстві "Паровозник"... // Нове життя. - Ворошиловград. - 1942. - 18 грудня.
37. ЦДАГО України. - Ф. 160. - Оп. 3. - Спр. 145. - Арк. 38; 93000 італійських плугів // Український Донбас. - Лисичанськ. - 1942. - 8 серпня; Сільськогосподарські машини для Східних областей // Український Донбас. - Горлівка. - 1942. - 18 липня.
38. Нові сільськогосподарські машини в Конотопі // Визволення. - Конотоп. - 1942. - 9 серпня.
39. Перша партія тракторів з Німеччини // Український Донбас. - Лисичанськ. - 1942. - 1 серпня.
40. Німеччина допомагає // Донецька газета. - Слов'янськ. - 1942. - 11 жовтня.
41. Рік праці на селі // Нова Україна (щоденне видання). - Харків. - 1942. - 24 жовтня.
42. ДАДО. - Ф. Р-1750. - Оп. 1. - Спр. 10. - Арк. 99.
43. ДАЧО. - Ф. Р-2350. - Оп. 1. - Спр. 20. - Арк. 48.
44. ДАСО. - Ф. Р-2943. - Оп. 1. - Спр. 49. - Арк. 21.
45. Рік праці на селі // Нова Україна (щоденне видання). - Харків. - 1942. - 24 жовтня.
46. ЦДАВО України. - Ф. КМФ-8. - Оп. 1. - Спр. 230. - Арк. 23.
47. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 23. - Спр. 533. - Арк. 24зв.-25.
48. Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. - К., Л., 2003. - С. 252.
49. ДАЛО. - Ф. Р-1318. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 63.
50. Тарнавський І. С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941-1943 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький державний університет. - Донецьк, 1999. - С. 107.
51. ДАСО. - Ф. Р-1860. - Оп. 1. - Спр. 10. - Арк. 130.
52. Сільське господарство Української РСР. Статистичний збірник. - К., 1969. - С. 221, 224, 248, 253.
53. ДАЛО. - Ф. Р-1318. - Оп. 1. - Спр. 36. - Арк. 11.
54. Там само. - Спр. 3. - Арк. 54.
55. ДАДО. - Ф. Р-1816. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 52.
56. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941-1945 гг. В 3-х томах / Под ред. И.Д.Назаренка. - Т.1. - К., 1975. - С. 367.
57. Коваль В. С. Международный империализм и Украина, 1941-1945. - К., 1966. - С. 101.

Власенко С.И. Состояние аграрного сектора экономики военной зоны Украины на протяжении 1941/42 хозяйственного года

Статья посвящена исследованию политики нацистской Германии в сельском хозяйстве оккупированных областей Украины, которые на протяжении 1941-1943 гг. пребывали под управлением вермахта. На широкой документальной базе прослеживаются особенности аграрной политики нацистов в регионе в 1941/42 хозяйственном году.

Vlasenko S.I. The state of the agrarian branch of economy in the military zone in Ukraine during the period of 1941/42 economic year

The article with a study of the agrarian policy of the Nazis Germany in the occupied regions of Ukraine that period of 1941-1943 were guided by the Wehrmacht. On the basis of a large amount of documentary materials a traced peculiar features of the agrarian policy of the Nazis in the region that period of 1941/42.

НЕСТЕРЕНКО В.А.

ШОВКІВНИЦТВО В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941-1943 рр.

У статті на прикладі шовківництва показана система управління окремими галузями господарства, створена на окупованих територіях України з метою якнайефективнішої експлуатації її економічного потенціалу в інтересах нацистської Німеччини.

Економічні аспекти Другої світової війни завжди були в центрі уваги істориків. Помітний внесок у розробку означеної тематики зробили М.Загорулько і А.Юденков¹. Спираючись на німецькі архівні документи, праці зарубіжних та вітчизняних істориків, використовуючи статистичний матеріал, дослідники глибоко розкрили значення економічних важелів у процесі підготовки і розв'язання Німеччиною Другої світової війни, а також нападу на СРСР. Поряд з цим аналізується система органів економічної експлуатації та управління окупованими радянськими територіями, зокрема, у військовій зоні, висвітлено заходи окупаційної адміністрації з налагодження роботи промисловості, її аграрну політику.

Серед сучасних українських науковців найбільш активно розробляє дану тематику І.Ветров. У своїх роботах він розглядає економічні плани Німеччини перед нападом на СРСР, використання економічного потенціалу України для потреб вермахту, фінансову політику окупаційних властей, боротьбу українського народу проти економічних заходів окупантів тощо².

Однак більшість праць мають узагальнюючий характер і дуже рідко розкривають становище окремих галузей господарства в роки війни, особливо в окупованих вермахтом регіонах України. Це стосується і шовківництва. Історії розвитку цієї галузі тваринництва в Україні присвячена робота І.С.Бородая³. Однак автор не висвітлює періоду окупації. Метою даної публікації є заповнення цієї лакуни.

Плани економічної експлуатації України й інших територій СРСР почали розроблятися німецьким керівництвом задовго до нападу. У липні 1940 р. А.Гітлер наказав розпочати вивчення економічних можливостей СРСР і підготовку до агресії. Наприкінці того ж року в управлінні військової економіки і спорядження під керівництвом генерала М.Томаса почалася розробка економічних заходів по здійсненню плану “*Барбаросса*”. Для виконання цих завдань у січні наступного року був створений штаб “*Росія*”. Він вивчав економічні можливості СРСР і за результатами цієї роботи підготував два документи: “*Військова економіка Радянського Союзу*”, “*Військово-економічні наслідки операції на Сході*”. На основі відомостей і висновків, що містилися в собі ці два документи, створено економічний розділ плану “*Барбаросса*” під кодовою назвою “*Ольденбург*”. Його розробкою займався штаб з одноіменною назвою.

Ідеї плану “*Ольденбург*” були деталізовані в так званій “*Зеленій папці*” Герінга - “*Директиви по керівництву економікою в окупованих східних областях*”. Ці директиви розроблялися ще до війни для керівників господарством захоплених районів СРСР, які перебували під військовим керівництвом. Вже в ході війни, 3 липня 1941 р., директиви “*Зеленої папки*” за наказом Г.Герінга стали обов'язковими і для областей, підпорядкованих цивільному управлінню. Як складова частина “*Зеленої папки*” існувала також так звана “*Коричнева папка*”, що містила розпорядження рейхсміністра окупованих східних областей А.Розенберга по керівництву областями з цивільним управлінням, а також розпорядження і вказівки по управлінню рейхскомісаріатом “*Україна*”.

Основні завдання німецької адміністрації обговорювалися на засіданні членів економічного штабу “Ольденбург” 2 травня 1941 р. З протоколу видно, що найбільше цікавило німців в окупованих пізніше регіонах СРСР і завдання їх економічної політики: *“Продовжувати війну можна буде лише у тому випадку, якщо всі збройні сили Німеччини на третьому році війни будуть постачатися продовольством за рахунок Росії. При цьому без сумніву: якщо ми зуміємо викачати з країни все, що нам необхідно, то десятки мільйонів людей будуть приречені на голод. Найбільш важливий збір і вивіз врожаю масляних культур і виготовлених з них харчових продуктів: лише на другому місті злакові. Жири і м'ясо, скоріше за все, підуть на продовольче забезпечення військ”*⁴.

Економічні завдання, що мали стати орієнтиром для німецьких цивільних і військових чиновників на весь час окупації, викладені в “Зеленій папці”. Там говориться, що відповідно до наказів фюрера необхідно вжити всіх заходів до негайного і найбільш повного використання окупованих областей в інтересах Німеччини. Всі кроки, які могли б перешкодити досягненню цієї мети, повинні бути відкладені. Використання захоплених областей має проводитись в першу чергу в харчовій і нафтовій галузях господарства - це головна мета кампанії.

Для окремих галузей передбачалося наступне. У сфері продовольства і сільського господарства головне завдання полягало у найбільш повному забезпеченні німецьких військ за рахунок окупованих областей. При цьому необхідно було приділяти увагу місцевому виробництву масляних і зернових культур. Стосовно південних областей (вочевидь йшлося про Україну) ставилося завдання всіма засобами зберегти запаси зернових, стежити за ходом збиральних робіт і рішуче перешкоджати вивезенню харчів в області Середньої та Північної Росії.

Далі йшлося про необхідність швидкого відновлення промисловості, яка забезпечує розвиток сільського господарства, видобуток нафти та сировини. Намічалися також широкі заходи з відновлення всіх видів транспорту⁵. Отже, на першому місті стояли харчові продукти, на другому - нафта, на третьому - транспорт, щоб все це вивозити.

На окупованій німецькими військами території для виконання завдань економічної експлуатації захоплених регіонів створювався розгалужений апарат військово-господарської адміністрації, на чолі з рейхсмаршалом Г.Герінгом. Безпосередньо у районі бойових дій біля генерал-квартирмейстера головнокомандуючого сухопутними силами діяв “Східний економічний штаб”. На місцях йому підпорядковувалися: господарські інспекції в розташуванні кожної армії, господарські команди і їх філії в розташуванні кожної охоронної дивізії. Протягом усього періоду окупації військова зона України знаходилася у зоні діяльності господарської інспекції “Дон-Донець” в Сталіно (Донецьк). Їй підпорядковувалися 10 господарських команд (Wi Kdo) відповідно до областей: Крим, Харків, дві у Сталіно, Суми, Чернігів, Ворошиловград, а також Курськ, Ростов, Воронеж. Кожна інспекція і команда мала три групи (управління) - сільського (“La”) та лісового (“Forst”) господарств, промисловості (“W”). Управлінням підпорядковувалися численні відділи. Німецьким військово-господарським інстанціям підпорядковувався розгалужений апарат допоміжних органів управління з місцевих фахівців. Для централізованого управління сільським господарством утворювалися обласні земельні управи.

Активно шовківництво в Україні почало розвиватися незадовго до початку війни. У 1929 р. при Народному комісаріаті землеробства СРСР було створене

Всесоюзне акціонерне об'єднання "Союз шовківник". На республіканському рівні з метою розробки планів реконструкції галузі, забезпечення господарств високоякісним посадковим матеріалом, організації науково-дослідної роботи було створено у 1930 р. Укршовкотрест. У 1931 р. у Вінниці відкрито Український науково-дослідний інститут шовківництва, який вже 1933 р. переведено на базу Мереф'янського шовкорадгоспу під Харковом і реорганізовано в Українську дослідну станцію шовківництва. На початку війни дослідну станцію евакуйовано до П'ятигорська⁶.

Як і в інших галузях господарства, німецькі окупаційні військово-господарські інстанції не створювали чогось принципово нового, а йшли шляхом відновлення радянської системи управління і виробництва. При цьому до роботи активно залучалися колишні радянські спеціалісти.

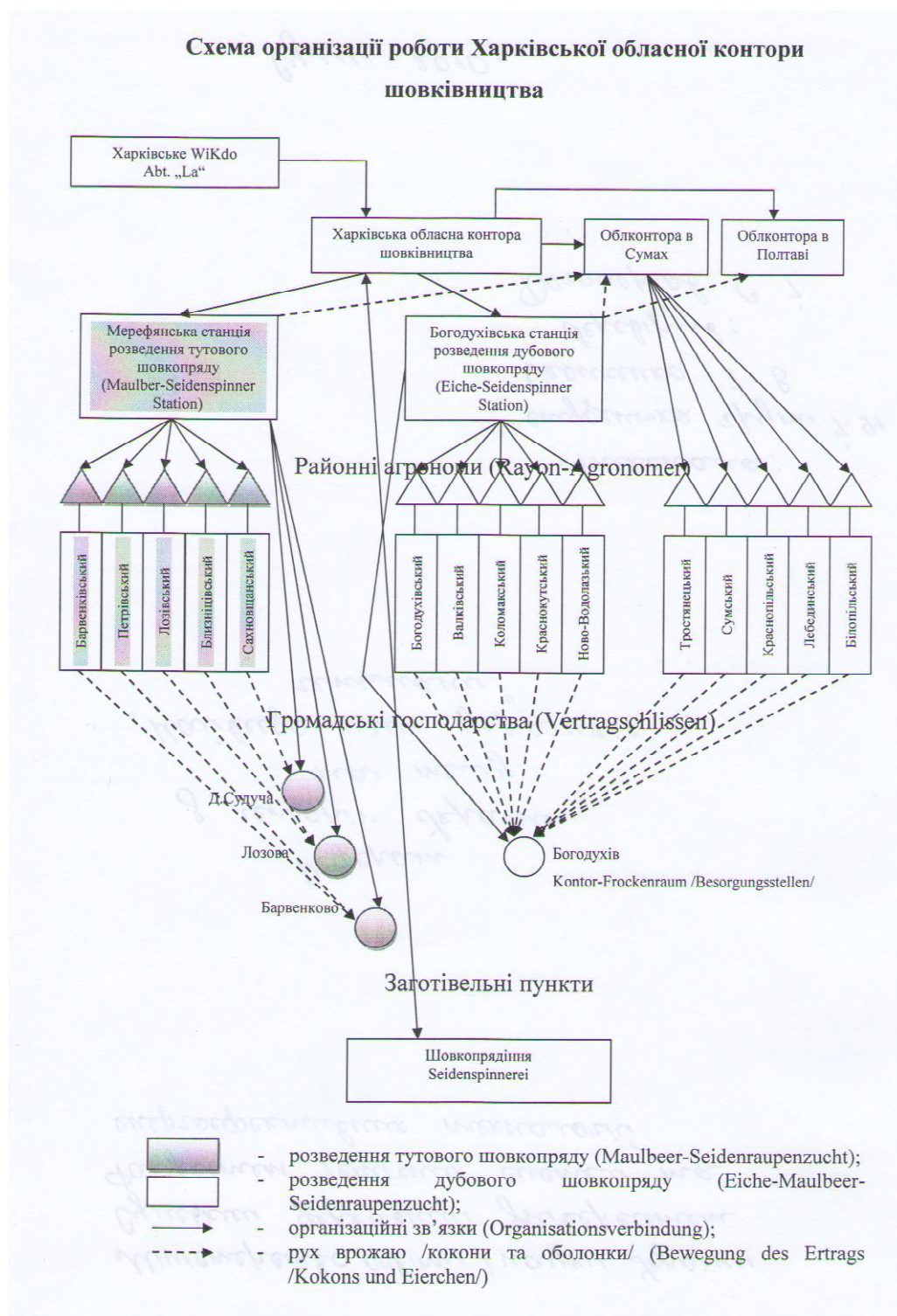
Шовківництво було підпорядковане групі управління сільським господарством ("La") господарської команди Харкова (Wi Kdo). Їй безпосередньо підпорядковувалася Харківська обласна контора шовківництва, яку очолював Кузьмін. Остання складалася з місцевих фахівців й одночасно підпорядковувалася відділу тваринництва (начальник відділу Ковальчук) Харківської обласної земельної управи, очолюваної професором Ветуховим.

Харківській обласній конторі шовківництва підпорядковувалися Мереф'янська станція розведення тутового шовкопряду (створена на базі колишньої Української дослідної станції шовківництва) та Богодухівська станція розведення дубового шовкопряду. Їх завдання полягало у розведенні грені з подальшим направленням її районним агрономам. Ті в свою чергу домовлялися і розміщували грену на відгодівлях громадських господарств (колишні колгоспи). Тутового шовкопряду розводили у Барвінківському, Петрівському, Лозівському, Близнюківському, Сахновщинському, дубового - у Богодухівському, Валківському, Коломацькому, Краснокутському, Нововодолазькому районах Харківщини. Крім того, Харківській обласній конторі шовківництва підпорядковувалися такі ж контори в Сумах і Полтаві. У Тростянецькому, Сумському, Краснопільському, Лебединському та Білопільському районах Сумщини громадські господарства також відгодовували дубового шовкопряду. Після цього готові кокони тутового шовкопряду громадські господарства Харківської області здавали на заготівельні пункти у Д.Судучі (у документі німецькою - D.Suducha), Лозовій, Барвінкове, кокони дубового шовкопряду з господарств і Харківської і Сумської областей надсилалися на Богодухівський заготпункт. Заготпункти направляли кокони для подальшої переробки до Німеччини (див. *схему*)⁷.

Про обсяги продукції шовківництва можна скласти певне уявлення з наступних даних. У червні 1942 р. на Богодухівській коконосушильці знаходилося сухих коконів тутового і дубового шовкопряду розсортованих по групах: I група - 193 кг, II група - 206 кг, III група - 168,75 кг, брак - 741,8 кг. На коконосушильках у Коломаці, Красному Куті і Валках продукції не було⁸. У березні того ж року Богодухівська шовківнича станція Харківської обласної шовківничої контори направила до Німеччини 33 тюки коконів⁹.

Вирощування дубового шовкопряду було пов'язано з певними ризиками. Згідно з доповідною запискою директора і техкерівника Богодухівської станції шовківництва навесні 1942 р. було роздано 900 грамів ранньої грені з розміщенням її на трьох відгодівлях громадських господарств та відгодівлею на станції 100 грамів. В результаті на 16 червня Високопільська відгодівля загинула зовсім, відгодівля станції на 25 червня - на 90%, Курганська 26 червня - на 80%, Ситниківська на 27 червня - на 60% від жовтухи. Директор зауважив, що через зростаюче з кожним роком явище жовтухи робота з дубовим шовкопрядом стає майже неможливою¹⁰.

Схема організації роботи Харківської обласної контори шовківництва

Однак, не дивлячись на вказані проблеми, згідно з виробничими планами на 1943 рік, обсяги розведення дубового шовкопряду мали зрости. При чому для відгодівлі планувалося залучити громадські господарства більшої кількості районів Харківської та Сумської областей. Так, валовий збір коконів по Богодухівському району передбачався на рівні 1950 кг, Валківському - 4200, Коломацькому - 970, Краснокутському - 1790, Харківському - 470, Золочівському - 330, Нововодолазькому - 330. Всього по Харківщині - 10040 кг. По районах Сумщини: Сумський - 1960 кг, Тростянецький - 2240, Лебединський - 1680, Краснопільський - 1380, Білопільський - 690, Охтирський - 330, Великописарівський - 230. Всього по області - 8510 кг, всього по конторі - 18550¹¹. Однак через активні бойові дії в зазначених регіонах можна припустити, що ці плани не були виконані.

Таким чином, військово-господарські установи, виконуючи настанови вищого керівництва Німеччини по активній експлуатації економічного потенціалу окупованих регіонів України, спиралися на сформовані з місцевих жителів допоміжні органи. При цьому вони йшли шляхом відновлення довоєнної радянської системи управління галузями господарства. Це підтверджується і на прикладі шовківництва.

¹Загорулько М.М., Юденков А.Ю. Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. - М., 1970. - 173 с.; Они же. Крах плана "Ольденбург". - М., 1974. - 376 с.

²Ветров І.Г. "Фінансова війна" третього рейху на окупованій території України в 1941-1944 рр. / Український історичний журнал. - 1995. - №3. - С.96-100; Він же. Економічна експансія третього рейху в Україні. - К.: Червона хвиля, 2000. - 232 с.; Він же. Боротьба українського народу проти економічної експансії фашистської Німеччини // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. - К., 2002. - Вип.6. - С.197-201; Він же. Теоретичні засади воєнно-економічної політики фашистської Німеччини щодо України та її промисловості // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. - К., 2001. - Вип.5. - С.126-131; Він же Політика фашистської Німеччини щодо використання економічного потенціалу України для потреб армії (1941-1944 рр.) // Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27-28 квітня 1995 р.). - К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. - С.112-118; Він же. Україна в економічних планах правлячих кіл фашистської Німеччини напередодні нападу на Радянський Союз // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (27-28 жовтня 1994 р.). - К., 1995. - С.112-117.

³Бородай І.С. З історії становлення та розвитку шовківництва в Україні // Сумська старовина. - №XXVI-XXVII. - С.42-48.

⁴Нюрнбергський процес: Сб. матеріалів: В 8 т. - М., 1987. - Т.3. - С.556.

⁵Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза. Документы и материалы. - М., 1987. - С.256-258.

⁶Бородай І.С. Вказ. праця. - С.45-46.

⁷Державний архів Харківської області. - Р-3080. - Оп.1. - Спр.19. - Арк.132.

⁸Там само. - Арк.40, 43, 45, 47.

⁹Там само. - Арк.22.

¹⁰Там само. - Арк.48.

¹¹Там само. - Арк.60-61.

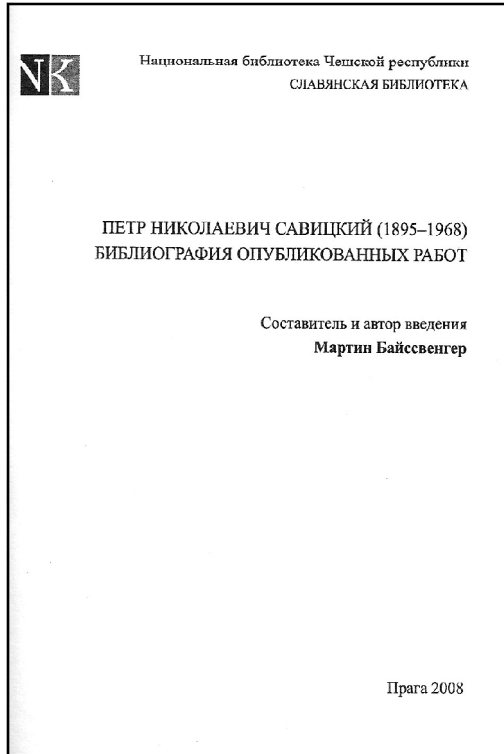
Нестеренко В.А. Шелководство в годы немецкой оккупации 1941-1943 гг.

В статье на примере шелководства показана система управления отдельными отраслями хозяйства, созданная на оккупированных территориях Украины с целью наиболее эффективной эксплуатации её экономического потенциала в интересах нацистской Германии.

Nesterenko V.A. Silkworm breeding during the period of German occupation (1941-1943)

The article deals with the development of silk-producing industry as the example of the executive system of some branches of economy which was organized on the occupied territories of Ukraine for the purpose of the most efficient exploiting its economical potential by Nazi Germany.

Петр Николаевич Савицкий (1895-1968): библиография опубликованных работ / Составитель и автор введения Мартин Байссвенгер / Национальная библиотека Чешской Республики. Славянская библиотека. – Прага, 2008. – 111 с.

Історія громадсько-політичних течій російської еміграції міжвоєнного періоду привертає увагу не тільки російських і українських істориків та політологів, але й дослідників з країн Європи й Америки. Досліджуються як окремі напрямки російської емігрантської громадсько-політичної думки, так і наукова спадщина їх ідеологів. Ця тема є цікавою ще й тому, що деякі політичні течії еміграції знайшли благодатний ґрунт у сучасній Росії. До них належить так зване Євразійство. Одним з його ідеологів був економіст, географ, історик культури, громадський діяч, уродженець Чернігова Петро Миколайович Савицький.

Саме тому студія *“Петр Николаевич Савицкий (1895-1968): библиография опубликованных работ”*, що видана силами Національної бібліотеки Чеської Республіки (серія *“Бібліографія Слов'янської бібліотеки”*), є вагомим внеском у справу виявлення та вивчення творчої спадщини ідеолога Євразійського руху. Упорядником книги є дослідник біографії П.М.Савицького

докторант історичного факультету Університету Нотр-Дам (США) Мартін Байссвенгер. Ця робота стала результатом копіткої праці упорядника в російських, чеських, американських архівах і бібліотеках.

У вступі *“Метафизика Евразии (Введение)”* (С.9-14) упорядник визначив передумови виникнення Євразійства - ідеології, в основі якої лежало православ'я та визнання фундаментальної самотності Росії, що, на думку її ідеологів, не належить ні до Європи, ні до Азії. М.Байссвенгер виклав основні засади Євразійства крізь призму творчості П.М.Савицького. Вклад ученого в розробку євразійської ідеології був пов'язаний із вивченням географії Росії. Саме П.М.Савицький за географічними ознаками визначив Росію як Євразію, підкреслюючи, насамперед, унікальність і гармонійність її природи. Безпосереднім інструментом для пізнання і перебудови світу для вченого була економіка. П.М.Савицький розглядав господарську діяльність людини як здійснення її божественного призначення. Тому людина повинна досконально знати своє матеріальне і духовне оточення. Цим пояснюється інтерес ученого до вивчення географії та природних багатств Росії, матеріальної й духовної культури її мешканців. Унікальність і цілісність Росії-Євразії Петро Миколайович доводив також і своїми студіями в галузі архітектури, літератури, історії, філології та філософії. Євразія, на думку П.М.Савицького, поєднує раціоналізм і науково-технічний прогрес Заходу та релігійність Сходу.

Вчений намагався реалізувати свої ідеї на практиці шляхом висунення політичної програми, створення організаційної структури євразійського руху та поширення його ідей в СРСР, про що свідчить співпраця П.М.Савицького з “*підпільною*” монархічною організацією “*Трест*”, створеною ОДПУ.

М.Байсвенгер звернув увагу на те, що Євразійство міжвоєнного періоду з його пошуком “*третього шляху*” між капіталізмом і соціалізмом стояло в одному ряду з такими антидемократичними рухами, як “*Консервативна революція*” в Німеччині та французька течія “*Ordre nouveau*”. Вони, як і П.М.Савицький, бачили ключ до майбутнього устрою світу в елітарній “*ідеократичній*” державі.

У бібліографічній довідці (С.21-22) М.Байсвенгер пояснює основні принципи складання, опису та структури бібліографії. До неї увійшли прижиттєві книги, статті, рецензії, енциклопедичні статті, написані П.М.Савицьким звіти про лекції, надруковані в російських, емігрантських і зарубіжних виданнях, а також пізніші роботи, перевидання його праць, статті й листи, опубліковані вперше після смерті вченого на основі архівних копій. Враховані роботи, видані під повним ім’ям П.М.Савицького, ініціалами, псевдонімами та криптонімами.

Біографія вченого, основні етапи його громадсько-політичної та науково-педагогічної діяльності показані у розділі “*Хронология жизни Петра Николаевича Савицкого (1895-1968)*” (С.23-47). Всього 309 позицій. Життя мислителя було пов’язане з Україною. Він народився у сім’ї земського начальника (до 1895 р.), гласного й голови управи (з 1895 р.) Кролевецького повітового земства Миколи Петровича Савицького, який згодом став предводителем дворянства цього повіту, головою управи Чернігівського губернського земства. Майбутній ідеолог Євразійства закінчив із золотою медаллю Першу чоловічу класичну гімназію в Чернігові, економічне відділення Петербурзького політехнічного інституту. Наприкінці жовтня 1917 р. повернувся в Україну. Жив у Чернігові і Києві. Служив у “*Особливому (російському) корпусі*” при гетьмані П.Скоропадському й брав участь у обороні Києва під час антигетьманського повстання Директорії. На початку 1919 р. разом із батьком переїхав до Одеси, де займався публіцистичною діяльністю. У серпні-листопаді того ж року жив у Полтаві й Харкові, брав участь у бойових діях проти більшовиків. У серпні-травні 1920 р. він - секретар начальника Управління іноземних зносин Півдня Росії П.Б.Струве, а також завідувачий економічним відділом цього Управління (Севастополь). У листопаді того ж року евакуювався разом із частинами Білої армії з Севастополя до Константинополя. На початку 1921 р. переїхав до Софії, де і став одним із засновників євразійського руху. Потім жив у Празі, відвідав майже всі країни Європи, а “*нелегально*” - СРСР. 1925 р. читав лекції в Російському народному університеті в Ужгороді. У травні і червні 1945 р. двічі заарештувався радянськими спецслужбами. Невдовзі був засуджений до 10 років таборів. 1956 р. повернувся до Праги. Помер Петро Миколайович 1968 р. у чеській столиці. В СРСР був реабілітований 1990 р.

Творча спадщина вченого відображена в розділі “*Библиография работ П.М.Савицкого за 1913-2005 гг.*” (С.49-85). Всього упорядником подано 312 позицій, з яких 44 стосувалися праць, опублікованих після його смерті. 13 праць Петра Миколайовича були опубліковані в Україні. Близько двох десятків його робіт присвячено історії й культурі України та українським громадським діячам, зокрема, про Чернігівську класичну гімназію, кам’яне будівництво у XVII-XVIII ст., українську архітектуру, художні виставки й церковно-археологічний музей у Харкові, іконопис і вишивку, вклад української культури в розвиток російської культури, “*Слово о полку Игоревім*”, В.К.Солонину, П.П.Забілу та інш. Ним були опубліковані рецензії на книги

В.Залозецького (редактор) *“Das geistige Leben der Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart”* (Мюнхен, 1930), В.Кубійовича (редактор) *“Атлас України й суміжних країн”* (Львів, 1937).

У розділі *“Приложение: Энциклопедические статьи”* (С.85-93) йдеться про статті П.М.Савицького, в тому числі з української тематики, в чеських і словацьких енциклопедичних виданнях.

У розділі *“Список периодических изданий”* (С.95-97) подано перелік 75 періодичних видань, у яких друкувалися праці вченого. Серед них українські журнали *“Одесские новости”*, *“Одесский листок”* (1919), *“Радуга”* (1993), *“Россия. Одесское издание”* (1919), *“Сучасність”* (1993), *“Черниговская земская неделя”* (1913-1914), а також у збірнику наукових праць *“Чернігівська старовина”* (1992).

В *“Алфавитному указателе названий”* (С.99-109) зазначені назви праць П.М.Савицького російською, чеською, словацькою, англійською, німецькою, французькою мовами.

Наприкінці книги (с.111) упорядник висловлює вдячність усім тим, хто допомагав йому скласти бібліографію праць ідеолога Євразійства, і зазначає, що ця робота є частиною великого дослідницького проекту з написання інтелектуальної біографії П.М.Савицького

Упорядник успішно досяг поставленої мети - довів важливість і необхідність вивчення творчої спадщини Петра Миколайовича Савицького. Рецензована книга, безперечно, буде в нагоді всім, хто досліджує російську еміграцію взагалі й еміграційну громадсько-політичну думку зокрема. Вона буде корисною і широкому колу читачів, оскільки знайомить з біографією і творчою спадщиною одного з ідеологів Євразійства.

ВЛАСЕНКО В.М.

* * *

Побачив світ український переклад роботи Ганни Дильонгової *“Історія Польщі. 1795-1990”* (науковий редактор доктор історичних наук, професор Н.М.Яковенко, переклад з польської М.В.Кірсенко. - К.: Вид. дім *“Києво-Могилянська академія”*, 2007).

Видання має на меті показати історію країни і суспільства впродовж двох важких і складних сторіч, від втрати незалежності наприкінці XVIII ст. до її здобуття 1989 р. Автор зосередила увагу на таких важливих для Польщі етапах: XIX сторіччя, міжвоєнна доба, Друга світова війна, Народна Польща.

Книга зацікавить як науковців, так і широкий загал читачів.

* * *

Вийшло друком науково-популярне видання О.О.Ковалевської *“Іван Мазепа у запитаннях та відповідях”* (К.: Темпора, 2008. - 200 с.).

У книзі читач знайде короткі, але вичерпні відповіді на основні питання, що стосуються постаті гетьмана України 1687-1709 рр. Івана Мазепи, дізнається про цікаві історичні факти, пам'ятки історії та культури, пов'язані з ним, про твори художньої літератури, живопису й музики, у яких відтворено його образ.

Для кращого розуміння та сприйняття матеріалу пропонується хронологія дат життя й діяльності І.Мазепи, додаються списки основної та додаткової літератури, які дозволяють більш докладно ознайомитися з цією видатною особистістю в українській історії.

Видання розраховане на школярів, студентів, викладачів, усіх, хто цікавиться історією України.

* * *

Вийшло у світ навчальне видання *“Спеціальні історичні дисципліни: Довідник”* (Авт. колектив: І.Н.Войцехівська (керівник), В.В.Томазов, М.Ф.Дмитрієнко та ін. - К.: Либідь, 2008. - 520 с.).

Пропонований довідник репрезентує комплекс традиційних та модерних спеціальних історичних дисциплін, частина яких має давню історію, традиції, наукові школи, а деякі перебувають на етапі свого становлення. Значну увагу приділено визначенню предмета дисципліни, її об’єкта, завдань, методів дослідження та місця в структурі історичної науки. Простежується внесок у розвиток спеціальних галузей історії провідних учених-гуманітаріїв, наукових осередків та інституцій.

Для студентів гуманітарних факультетів, викладачів, науковців, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією, науками, культурою.

* * *

З’явився черговий випуск календаря-щорічника *“Українознавство-2008”* (Упорядн. В.Піскун, А.Ціпка, О.Щербатюк. - К.: Укр. центр духовн. культури, 2008. - 240 с.).

У календарі перелічено основні національні та релігійно-звичаєві свята, річниці віхових подій. Вміщено матеріали, що стосуються основних пам’ятних дат з минулого і сучасного України - історичних подій, круглих дат від дня народження та смерті видатних громадських, наукових та культурних діячів, що народилися в Україні або працювали на її теренах. Основне спрямування концепційних матеріалів - бачення українців з особливостями їхніх вчинків та дій, що складають особові та гуртові поведінкові типи у громадсько-суспільних взаєминах в українській історії.

Посібник адресується учням і вчителям шкіл в Україні та українського зарубіжжя, викладачам, студентам і всім тим, хто цікавиться питаннями українознавства.

* * *

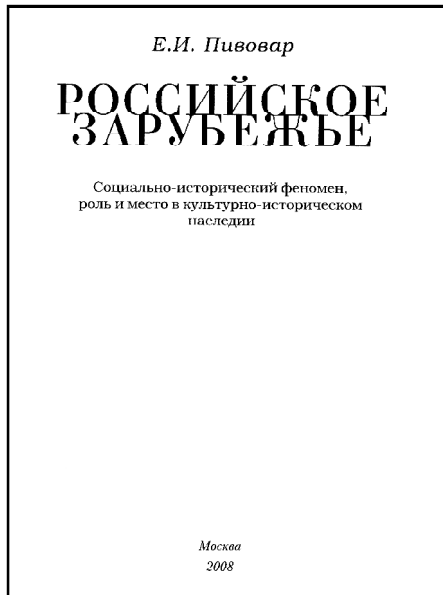
Побачило світ україномовне видання монографії професора Українського вільного університету в Мюнхені Бланки Єржабкової *“Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті “Україна” (1941-1944) у світлі німецьких документів”* (переклад з німецької Г.П.Задвернюк, М.М.Щербатюк, О.Г.Голубцов, І.М.Хацевич. - К.: Наукова думка, 2008. - 272 с.: іл.).

У книзі розглянуто майже недосліджений період в історії української педагогіки - шкільна політика, яку здійснювали в Україні у 1941-1944 рр. рейхсміністр з питань окупованих східних територій Альфред Розенберг та рейхскомісар України Еріх Кох.

Авторка у своєму дослідженні використала джерела із кількох німецьких архівів і зробила їх доступними широкому загалу читачів.

Видання розраховане на істориків, культурологів, педагогів, а також усіх, кого цікавить історія України, особливо маловідомі її періоди.

* * *

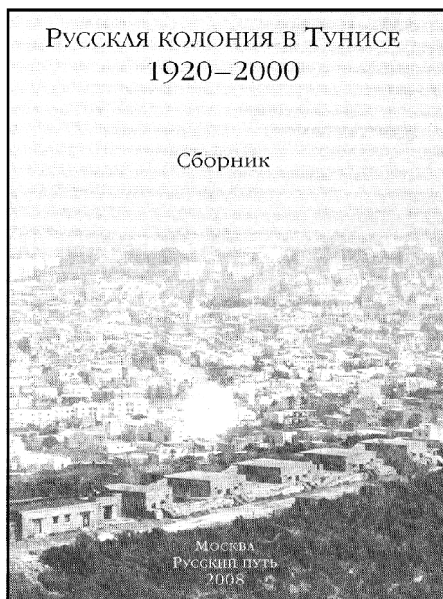
Побачила світ монографія російського дослідника Ю.Й.Пивовара *“Российское зарубежье: социально-исторический феномен, роль и место в культурно-историческом наследии”* (М.: РГГУ, 2008. - 545 с.).

Дослідження присвячене феномену російського зарубіжжя другої половини XIX - початку XX ст.: причинам і специфіці його виникнення, структурі й параметрам російських діаспор у різних країнах світу. Автор аналізує процес формування та взаємодії російських еміграційних потоків і хвиль, їх кількісні та якісні характеристики, вплив на культуру й політичний розвиток Європи, США, країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону у цивілізаційному контексті.

Відтворена складна, багато у чому суперечлива картина еволюції російського зарубіжжя в умовах глобалізованого світу, показана його роль у російському та світовому культурно-історичному процесі.

Для фахівців у галузі російської історії й культури, викладачів ВНЗ, докторантів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться проблемами російського зарубіжжя.

* * *

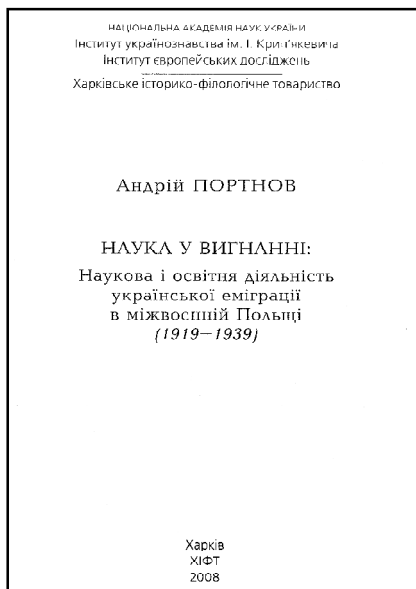

Вийшов збірник *“Русская колония в Тунисе. 1920-2000”* (Уклад. К.В.Махров. - М.: Русский путь, 2008. - 496 с.).

У книзі представлені статті, спогади, а також короткі біографічні довідки про окремих осіб - в основному моряків Чорноморського флоту і членів їх сімей, чия доля виявилася пов'язаною з Тунісом після прибуття Російської ескадри до Бізerti у кінці 1920 р. Видання ілюстровано унікальними фотографіями та документами з особистих архівів.

Збірник розрахований на всіх, хто цікавиться історією російської еміграції.

* * *

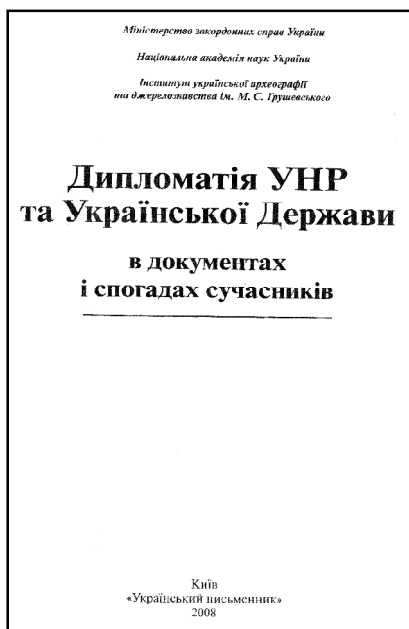

Побачило світ наукове видання А.В.Портнова *“Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919-1939)”* (Харків: ХІФТ, 2008. - 256 с.).

У книзі здійснена спроба реконструкції інституційної історії наукової й освітньої діяльності української політичної еміграції в міжвоєнній Польщі. На внутрішньополітичну та геополітичному тлі описана освітня діяльність у таборах інтернування армії УНР, історія Студіум православного богослов'я Варшавського університету та Українського наукового інституту. Проаналізована участь у цих процесах В.Біднова, Д.Дорошенка, В.Заїкина, О.Лотоцького, І.Огієнка, І.Фещенка-Чопівського та інших вчених-емігрантів.

Видання розраховане на студентів, аспірантів та науковців.

* * *

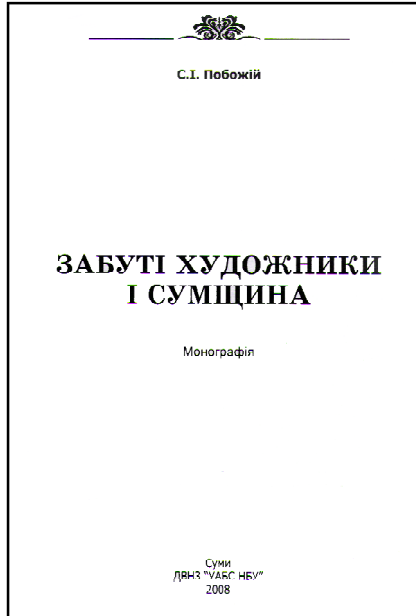

Вийшло друком двотомне наукове видання *“Дипломатія УНР та Української Держави в документах та спогадах сучасників”* (Упоряд. і передм. І.М.Гнатишина, О.С.Кучерука, О.О.Мавріна. - К.: Укр. письменник, 2008).

До збірника увійшли документи щодо діяльності Міністерства закордонних справ УНР, Української Держави, українських дипломатичних представництв, представництв іноземних держав в Україні 1917-1923 рр. Представлено також спогади сучасників, здебільшого політиків, професійних дипломатів, які були опубліковані у 20-30-ті роки ХХ ст., але залишаються маловідомими в Україні: О.Лотоцького, М.Галагана, А.Марголіна, Є.Онацького, В.Винниченка, Ф.Матушевського та ін.

Видання розраховане на істориків, спеціалістів з міжнародних відносин, студентів та усіх, хто цікавиться історією української дипломатії.

* * *

Побачила світ монографія кандидата мистецтвознавства, доцента кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Української академії банківської справи НБУ С.І.Побожія *“Ілля Рєпін і Сумщина”* (Суми: ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2009. - 107 с.; 8 арк. іл.).

У книзі простежено зв'язки видатного художника Іллі Юхимовича Рєпіна (1844-1930) із Сумщиною. Розглядаються портрети Михайла та Софії Драгомирових, написані І.Рєпіним, В.Серовим, З.Серебряковою. Аналізується процес створення образу Сірка для картини *“Запорожці”*, прототипом якого був генерал Михайло Драгомиров (уродженець Конотопщини).

Автор пропонує також розглянути чергування сюжетів у творах І.Рєпіна з точки зору психофізіологічних чинників, притаманних гіпертичному типу темпераменту людини. З цією метою автор звертається до теорії німецького вченого К.Леонгарда, який одним із видів

акцентуації темпераменту і характеру визначив циклоїдну акцентуацію, для якої характерне чергування маніакальної та депресивної фази. Окремий розділ присвячено розгляду питання щодо перебування художника у Конотопі.

На основі аналізу краєзнавчої та мистецтвознавчої літератури виявилось, що Дмитро Ільченко, за якого просив М.Драгомиров І.Рєпіна у листі з Конотопа - родом із с.Соснівка Конотопського повіту, а герой розділу *“Колекціонер у провінції”* - військовий та колекціонер творів мистецтва Степан Крачковський родом із самого Конотопа. Розглядаючи твори живопису і графіки, автор намагався показати творчий доробок І.Рєпіна на широкому культурному тлі та в мистецькому контексті тієї доби.

Чималий інтерес представляє републікація каталогу персональної виставки І.Рєпіна у 1891 р., а також публікація двох листів (1914, 1926 рр.) І.Рєпіна до художника А.Комашки. Окремо наведено документ із Державного архіву Сумської області - запис про смерть М.Драгомирова, зроблений у метричній книзі Вознесенської церкви м.Конотоп.

Видання розраховане на істориків, мистецтвознавців, краєзнавців і всіх, хто цікавиться історією, культурою та мистецтвом Сумщини.

ХРОНІКА

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ У КИЄВІ

29-30 вересня 2009 р. у м.Київ відбулася Міжнародна наукова конференція *“Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація”*. Захід був організований Інститутом української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України. Заступник директора установи-організатора О.Маврін привітав учасників і оголосив про відкриття конференції, у якій взяли участь близько 200 науковців з України, Росії, Білорусі, Молдови, Польщі, Болгарії, Литви, Дагестану.

На пленарному засіданні першу доповідь, присвячену проблемі історичної пам'яті українців, виголосив заступник міністра освіти і науки України М.Стріха. Наступна доповідь була зроблена директором Української центру культурних досліджень О.Гриценюком і була присвячена рецепції державної політики пам'яті на прикладі пам'ятників міста Ватутіне на Черкащині. Виступ наукового співробітника цього ж центру Н.Гончаренко *“Козацькі повстання і війни у шкільних підручниках: джерела та інтерпретації”* викликав жваву дискусію, у результаті якої доктор історичних наук, професор Ю.Мицик закликав більш об'єктивно оцінювати феномен українського козацтва та української державності періоду козацької доби, не забуваючи при цьому про важливість їхньої ролі у вітчизняній історії та той патріотичний елемент, який повинен бути при цьому присутнім.

Кандидат історичних наук з Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна В.Іващенко презентувала перший том нового видання - *“Харківський університет XIX - початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців”* (У 2 т. - Т.1 / Укл. Б.П.Зайцев, В.Ю.Іващенко, В.І.Кадєєв, С.М.Куделко, Б.К.Мигаль, С.І.Посохов; Вступ.стаття В.Ю.Іващенко; Наук.ред.: С.І.Посохов. - Харків: “Видавництво Сага”, 2008. - 504 с.). Продовжуючи тему публікації історичних матеріалів, науковий співробітник Російської національної бібліотеки (м.Санкт-Петербург) О.Раздорський розповів про російські видання біобібліографічного напрямку та про публікацію церковних джерел. Співробітник цієї ж бібліотеки Д.Шілов презентував декілька нових видань довідкового характеру, одне з яких присвячене діячам Державної Ради Російської імперії XIX - початку XX ст.

Після пленарного засідання робота конференції була продовжена по восьми секціях:

I. Джерела локальної історії середньовічної та ранньомодерної доби (керівники - Ю.Мицик, Н.Старченко);

II. Джерела локальної історії ранньомодерної доби (керівник - М.Яременко);

III. Влада і соціум кінця XVIII-XIX ст.: джерела локального виміру (керівник - В.Шандра);

IV. Джерела локальної церковної історії та міжконфесійних відносин (керівник - І.Преловська);

V. Джерела локальної історії кінця XIX - першої чверті XX ст. (керівники - В.Наулко, І.Верба);

VI. Локальний вимір джерел з історії Другої світової війни (керівник - В.Левикін);

VII. Історична пам'ять в джерелах локальної історії XIX-XX ст. (керівник -

О.Марушиакова) (у рамках даної секції також відбувся тематичний круглий стіл “Цигани/роми в проблемному полі локальної історії”);

VIII. Популяризація джерел локальної історії в закладах освіти і культури (керівник - Л.Набок).

Робота секцій тривала два дні. Кожна доповідь активно обговорювалася учасниками. Доповідачі відповідали на поставлені запитання. Конференція виявилася надзвичайно корисною для всіх присутніх. Були висловлені сподівання на активну співпрацю між різними науковими установами і вищими навчальними закладами, представники яких взяли участь у цьому заході.

Доповіді виголошені на конференції були опубліковані у науковому фаховому виданні Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України “Наукові записки”.

ДЕГТЯРЬОВ С.І.

КРУГЛИЙ СТИЛ НА ТЕМУ: “КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ: РОЛЬ ПОСТАТІ В ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ НАУКОВИХ ШКІЛ”

22 жовтня 2009 року був проведений (відбувся) круглий стіл на тему: “Київський університет: роль Постаті в історії розвитку наукових шкіл”, присвячений 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 75-річчю з дня смерті М.Грушевського, 45-річчю заснування Українського Історичного Товариства. Ініціаторами цього наукового закладу виступив Центр українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка спільно з Українським Історичним Товариством.

У роботі круглого столу взяли участь науковці з Інституту історії, Інституту літератури імені Тараса Шевченка, Інституту археографії імені М.Грушевського, Українського інституту національної пам’яті та навчальних закладів України.

Вступним словом круглий стіл відкрила Валентина Миколаївна Піскун, доктор історичних наук, старший науковий співробітник Центру українознавства. У своєму виступі вона зазначила, що постання 1834 року університету в Києві стало винятковою подією в історії України, адже традиційно університети - це осідки людського досвіду пізнання світу. Від покоління до покоління на його кафедрах і в його лабораторіях передавався і передається досвід, йде пошук нового й незвіданого, формуються наукові школи, поширюється знання та застосовується у практичному житті. 175 років поступу університетської спільноти відбилися значними успіхами в різних галузях наук. В. Піскун підкреслила, що, попри намагання влади у другій половині XIX ст. обмежити можливості впливу університету на український суспільний поступ, все ж саме в його стінах поступово сформувалися провідні наукові школи в гуманітаристиці, які в подальшому визначили не лише долю окремих наук, а й сприяли розвиткові українського національно-визвольного руху та зростання національної самосвідомості українців. А постання, розвиток, інституалізація українознавчих дисциплін назавжди пов’язані з іменами відомих університетських учених, таких, як М.Максимович, В.Антонович, М.Грушевський, які передали свої знання, досвід наступним поколінням науковців в Україні та поза її межами.

Першу доповідь виголосив Анатолій Ціпко, кандидат філологічних наук, с.н.с. Центру українознавства - “Ідея університету в українській культурі”. Розглянувши коротко історію створення університету доповідач зауважив, що Київський університет,

хоч і постав як офіційний імперський проект, він, виконав й іншу місію - збереження всього київського, а ширше українського. Українськість, започаткована природнім чином в багатьох університетських діячах, не зникла в стінах університету ані після відходу його першого ректора, ані в часи царської реакції, ані в радянську добу.

Доктор історичних наук, заступник директора Українського інституту національної пам'яті, Владислав Верстюк також наголосив, що *“Київський університет завжди був українським за своїм духом, не зважаючи на те, що заснований він був ще в Російській імперії у 1834 році. Осередком українства Університет був і в радянський час. В ньому існувала кафедра історії України, якої не було в інших ВУЗах. В Університеті жив дух опозиційності, спротиву тоталітарному режиму, тому недарма щороку, 22 травня, контролюючі органи розганяли зібрання студентів біля пам'ятника Тарасу Шевченку, куди молоді люди, не зважаючи на всі перепони та на власний ризик, приходили задля вшанування генія української нації”*. Знаний науковець відзначив велику заслугу Київського національного університету у формуванні потужних наукових шкіл та зауважив на необхідності збереження пам'яті про видатних українських учених.

Наступні доповіді були присвячені висвітленні ролі окремих науковців та їх внеску у розвиток української науки.

Так, історію входження жінок до університету св. Володимира, а також їхній внесок у розвиток української науки висвітлила Катерина Кобченко, кандидат історичних наук, н.с. Центру українознавства. Особливу увагу доповідачка приділила постаті Н.Полонської-Василенко, першої жінки приват-доцента на історико-філологічному факультеті.

Оксана Юркова, доктор історичних наук, с.н.с. Інституту історії НАН України у доповіді *“Київська історична школа М.Грушевського”* розповіла про діяльність М.Грушевського в Київському університеті та подала цікаву інформацію про його учнів, принципи співпраці ученого зі своїми молодшими колегами, окреслила те коло наукових проблем, які вони досліджували.

Галина Бурлака, кандидат філологічних наук, с.н.с., зав. відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України проаналізувавши літературознавчу спадщину М.Грушевського, підкреслила, що чимало оцінок літературного процесу, сформульованих М.Грушевським у численних статтях, рецензіях, редакційних матеріалах, актуальні й по сьогодні. До здобутків ученого можна також зарахувати створення загальноукраїнського часопису *“Літературно-науковий вісник”*, який ідейно, політично та естетично вплинув не на одне покоління українців, та формування школи яскравих публіцистів та літературних критиків, до якої належать М.Гнатишак, М.Євшан, І.Джиджора та ін.

Історії створення музею М.Грушевського та увічненню пам'яті вченого в сучасній Україні була присвячена доповідь директора історико-меморіального музею Михайла Грушевського Світлани Панькової. Доповідачка зауважила, що для суспільного загалу та студентства важливим є не тільки знання праць М.Грушевського та його політичних поглядів і переконань. Не менш важливою є інформація про те, яким М.Грушевський був другом, сином, батьком, чоловіком, адже його особистісні якості свідчать про високий демократизм, толерантність, доброту й відкритість ученого. С.Панькова розповіла про епістолярну спадщину історика, що зберігається у музеї. Листування М.Грушевського, на думку доповідачки, розкриває М.Грушевського як людину та проявляє чимало моментів з громадського, політичного, літературного життя початку ХХ ст.

Про історію генеалогічних досліджень в Київському університеті загалом та діяльність О.Оглоблина зокрема доповіла у своєму виступі Наталя Лобко, кандидат історичних наук, викладач Сумського державного університету.

Алла Атаманенко, кандидат історичних наук, декан факультету міжнародних відносин Національного університету “Острозька Академія” у доповіді “Українське історичне товариство як спадкоємець наукової школи М.Грушевського” розкрила принципи створення та засади діяльності УІТ, підкресливши як високий світовий авторитет його засновників й членів, так і вагу їхніх видань. Зокрема, була зауважено, що друкований орган УІТ - науковий часопис “Український історик” є на сьогодні єдиним українським гуманітарним журналом, статті якого реферуються міжнародними бібліографічними виданнями. Тому актуальною залишається проблема активнішого просування українських наукових ідей, праць, концепцій у світовий науковий та культурний простір.

З приводу виголошених доповідей відбулася дискусія, під час якої обговорювалося широке коло проблем – від діяльності сучасних наукових шкіл в Київському університеті, шляхів популяризації їхніх наукових здобутків до ролі музеїв у збереження національної ідентичності. В ній взяли участь Михайло Наєнко, доктор філологічних наук, професор Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Лариса Масенко, професор Національного університету “Києво-Могилянська академія”, Людмила Сакада, кандидат історичних наук, Микола Біляшівський, культуролог, співробітники Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ЛОБКО Н.В.

ХРОНІКА ЖИТТЯ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА 2009 РІК

22 січня працівники ДАСО взяли участь у відкритті в Сумському обласному краєзнавчому музеї спільної виставки до Дня Соборності України. В експозиції виставки були представлені копії документів, листівок, газет, що зберігається у фондах держархіву та висвітлюють події Української революції 1917-1921 рр. на території Сумщини.

24 лютого в приміщенні Сумської облдержадміністрації відбулося засідання круглого столу до 110-річчя від дня народження С.В.Руднева - уродженця Сумщини, Героя Радянського Союзу, комісара партизанського з'єднання С.А.Ковпака. У засіданні взяв участь директор архіву Г.М.Іванущенко.

11 березня проведено розширене засідання колегії держархіву області. З доповіддю “Про підсумки роботи державних архівних установ в 2008 році та завдання на 2009 рік” виступив директор архіву Г.М.Іванущенко.

В обговоренні доповіді взяли участь начальники архівних відділів Конотопської, Шосткинської, Лебединської, Охтирської міських рад та начальники відділів держархіву. Після прийняття рішення, з проектом якого були ознайомлені члени колегії та запрошені директор архіву презентував “Сумський історико-архівний журнал” (№4).

25 квітня у Сумському прес-центрі відбулася презентація оригінал-макету II тому книги директора ДАСО Г.М.Івануценка *“ОУН-УПА на Сумщині”*. Видання присвячене 80-річчю ОУН та 100-річчю Степана Бандери. Це збірник архівних документів та матеріалів СБУ з ілюстраціями та коментарями.

5 травня в читальному залі ДАСО відкрилася виставка документів, присвячена 64-й річниці розгрому гітлерівської Німеччини. В її основу лягли матеріали періоду німецької окупації Сумської області 1941-1943 рр. Відвідувачі ДАСО також мають змогу переглянути електронні копії фотодокументів періоду II Світової війни.

6 травня в Управлінні Служби безпеки в Сумській області відкрилась інформаційно-довідкова зала розсекречених архівних документів. Електронна база даних буде містити всі розсекречені матеріали Галузевого державного архіву СБУ періоду з 1917 по 1991 роки. Згодом до наявних документів буде долучено матеріали досліджень історії Українського визвольного руху з ДАСО.

В читальному залі ДАСО відкрито доступ до нової партії оцифрованих документів. Це газети різних часів: до 1917 року, періоду боротьби за Українську державність 1917-1920 рр., німецької окупації 1941-1943 рр. та радянської доби. Також представлені колекції документів різних часів, фотодокументи, статистичні збірники 20-х років минулого століття, сучасні публікації ДАСО.

22 травня в читальному залі ДАСО відбулася презентація виставки документів до 130-річчя від дня народження Симона Петлюри. На виставці представлені як текстові документи, так і унікальні світлини з фондів ЦДАВО, ЦДАКФД ім. Пшеничного, державних архівів Полтавської, Волинської, Сумської областей.

На базі виставки проведена прес-конференція, в засіданні якої взяв участь заступник голови Сумської облдержадміністрації О.В.Медуниця, директор ДАСО Г.М.Івануценка, провідний спеціаліст відділу інформації та використання документів І.П.Кузьменко, представники ЗМІ.

20 серпня в приміщенні Сумської облдержадміністрації відкрито фотовиставку до Дня Державного Прапора України та Дня незалежності України. Серед експонатів виставки багато світлин видатних людей, уродженців Сумщини, які виборювали незалежність України. Це Михайло Крат - полковник армії УНР, Дмитро Дорошенко - крайовий комісар Галичини й Буковини Тимчасового уряду, Олександр Греков - військовий міністр Директорії, Василь Филонович - генерал-хорунжий армії УНР та ін. В експозиції знайшли своє місце фотографії важливих подій - мітингу в с. Андріївка Роменського повіту восени 1917 р., української маніфестації в Сумах на Покровській площі 1917 р., відкриття пам'ятника Т.Шевченку в Ромнах 1918 р., фотокопії оголошення про жалобні заходи з нагоди перепоховання героїв бою під Крутами, наказ Головного отамана військ УНР С.Петлюри, постанова артилеристів про оголошення 1-ї батареї 3-го дивізіону Українською, що була надрукована 5 грудня 1917 р. в газеті *“Сумський вісник”*, листівки боївок УПА в Роменському та Кролевецькому районах. У відкритті виставки взяв участь директор архіву Г.М.Івануценка.

21 серпня 2009 року у читальному залі ДАСО відбулося засідання *“круглого столу”* на тему *“Сумщина і сумчани в боротьбі за незалежність”*, присвяченого 18-

річчю незалежності України. В засіданні взяли участь представники управління внутрішньої політики Сумської облдержадміністрації, політичних партій, науковці, архівісти, краєзнавці.

7 вересня в читальному залі міської центральної бібліотеки ім. Т.Шевченка відбувся *“круглий стіл”*, присвячений подіям початку Другої світової війни. В засіданні взяли участь історики, архівісти, представники громадських організацій, політичних партій, Управління у справах зв’язків з громадськістю Сумської облдержадміністрації. Присутніми був переглянутий фрагмент документального фільму *“Історія СРСР”* латиських кінематографістів та обговорювалися ключові питання теми: міра відповідальності країн Європи за початок Другої світової війни, пакт Молотова-Ріббентропа та ін. Держархів надав інформацію щодо висвітлення цих подій в газеті *“Прапор Жовтня”* за 1939 р., яка виходила у м. Ромни Сумської області.

25 жовтня у приміщенні Сумської облдержадміністрації відбувся вечір пам’яті С.Бандери до 50-річчя з дня його смерті. Представники громадських організацій, молодіжних об’єднань, історики, науковці долучилися до обговорення ролі С.Бандери у державотворчих процесах на теренах України. Перед присутніми виступили директор архіву Г.М.Іванущенко та краєзнавець О.М.Корнієнко. Учасники зустрічі переглянули фільм *“Степан Бандера - ціна свободи”*.

7 жовтня в Сумському краєзнавчому музеї була відкрита виставка *“Тріщина через усе життя”*, яку проводив Фонд Україна-3000, про долю остарбайтерів у Німеччині 1941-1945рр. Держархів Сумської області доповнив експозицію виставки ксерокопіями документів, що висвітлюють тяжку працю остарбайтерів з Сумщини на підприємствах та в сільському господарстві Німеччини 1941-1945рр. Сумські телеканали *“Відікон”* та *“Академ-TV”* підготували телесюжет з виставки за участю директора архіву Г.М.Іванущенко та головного спеціаліста відділу інформації та використання документів О.О.Клюєвої.

23 та 26 листопада директор архіву Г. М.Іванущенко взяв участь у прямих ефірах, що відбулися на Сумському радіо *“Слобода-FM”* та обласному телебаченні до Дня пам’яті жертв голодоморів

8 грудня в Сумській облдержадміністрації відбулася презентація книги *“ОУН-УПА на Сумщині”* (Т.2). У презентації взяли участь директор архіву Г.М.Іванущенко, генеральний секретар Світового конгресу українців, голова Проводу ОУН С.Романів та публіцист В.Рог.

7 грудня в читальному залі ДАСО відкрилась фотодокументальна виставка, присвячена 90-річчю від дня народження уродженця Сумщини М.Лукаша - діяча української культури, перекладача, лексикографа. До експозиції виставки увійшли документи Харківського національного аграрного університету ім. Докучаєва, Крелевецького краєзнавчого музею, ЦДАМЛМ, Державного архіву Сумської області. Головний спеціаліст відділу інформації та використання документів О.О.Клюєва взяла участь у урочистостях, які відбулися в Сумській обласній науковій бібліотеці.

ГОНЧАРОВА І.Є.

ПРЕЗЕНТАЦІЯ НОВОГО ВИДАННЯ

24 червня 2008 р. у приміщенні Управління Служби безпеки України в Сумській області відбулася презентація другого видання книги *“Розсекречена пам’ять. Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД”*. У ньому представлено документи радянських каральних органів - Державного політичного управління та Народного комісаріату внутрішніх справ, що містять додаткову архівну інформацію про причини, перебіг і наслідки Голодомору. За словами заступника начальника Управління СБУ в Сумській області Олександра Ващенко, мета заходу - популяризація книги серед учнівської та студентської молоді, надання можливості кожному мешканцю нашої області ознайомитися з архівними матеріалами, які багато десятиріч були засекреченими.

У презентації взяли участь відомі в області дослідники Голодомору 1932-1933 рр. Кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії Сумського державного університету Власенко В.М. зазначив, що Служба безпеки України докладає багато зусиль до відновлення історичної правди про ті страшні події. Підтвердженням цього є друге видання книги. У її підготовці брали участь і співробітники Управління СБУ в Сумській області. Науковець звернув увагу на необхідності ознайомлення з книгою широкого кола громадськості, а особливо молоді.

Директор Державного архіву Сумської області Іванущенко Г.М. відзначив, що збірник документів розширює джерельну базу вивчення Голодомору 1932-1933 рр. в Україні взагалі і нашій області зокрема. Оприлюднені документи розповідають про здійснення органами держбезпеки масових політичних репресій, в тому числі і з метою приховування правди про Голодомор.

Краєзнавець, автор кількох книг про Голодомор на Сумщині Ткаченко Б.І. зауважив, що документи про національну трагедію кілька десятиліть зберігалися під грифом секретності і були недоступними для дослідників. Він згадав студента Лебединського педагогічного училища Григорія Бурика, який написав *“контрреволюційний”* поетичний твір *“Домовина”* під враженням пережитого голоду. Цей вірш став одним із пунктів обвинувачень. Уривок з нього вміщено у презентованій книзі. Краєзнавець зауважив на необхідності продовження роботи з виявлення і публікації документів і матеріалів про трагедію.

Перше видання книги *“Розсекречена пам’ять”* презентували у серпні 2007 р.

ГЛУШАН О.В.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

ВАСИЛЬЄВ Костянтин Костянтинович - доктор медичних наук, професор Сумського державного університету

ВЛАСЕНКО Валерій Миколайович - кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВЛАСЕНКО Світлана Іванівна - кандидат історичних наук, начальник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України

ГЛУШАН Олена Володимирівна - аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ГОНЧАРОВА Інна Євгенівна - начальник відділу інформації та використання документів Державного архіву Сумської області

ДЕГТЯРЬОВ Сергій Іванович - кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Сумського державного університету

ДУБРОВИНСКИЙ Самуїл Борисович (1885-1975) - доктор медичних наук, професор-епідеміолог, останні роки життя працював у Ташкентському інституті епідеміології

ІВАНУЩЕНКО Геннадій Миколайович - директор Державного архіву Сумської області

ЛОБКО Наталія Вікторівна - кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Сумського державного університету

НЕСТЕРЕНКО Вадим Анатолійович - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Сумського державного університету

ПАПАКІН Георгій Володимирович - доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, начальник архівного відділу Українського інституту національної пам'яті

ПОБОЖІЙ Сергій Іванович - кандидат мистецтвознавства, доцент Української Академії банківської справи НБУ

ПОКИДЧЕНКО Людмила Анатоліївна - начальник відділу організації та координації архівної справи Державного архіву Сумської області

СТАРИКОВ Григорій Миколайович - аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

СТАРОВОЙТЕНКО Інна Михайлівна - кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

ШИХНЕНКО Ігор Миколайович - кандидат історичних наук, науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського

BULLETIN ABOUT AUTHORS

VASYLYEV Kostyantyn Kostyantynovych - Doctor of Medicine, Professor at Sumy State University

VLASENKO Valeriy Mykolayovych - candidate of science in history, docent, he is working for doctor's degree at Taras Shevchenko National University of Kyiv

VLASENKO Svitlana Ivanivna - candidate of science in history, head of the department of informational documentation use at Central State Archive of Civic Organizations in Ukraine

HLUSHAN Olena Volodymyrivna - post-graduate student at Taras Shevchenko National University of Kyiv

HONCHAROVA Inna Yevhenivna - head of the department of information and documentation use at Sumy Region State Archive

DEHTYARYOV Serhiy Ivanovych - candidate of science in history, senior lecturer at the chair of history at Sumy State University

DUBROVYNSKIY Samuil Borisovych - (1885-1975) - Doctor of Medicine, Professor-epidemiologist, during the last years of his life he worked at Tashkent Institute of Epidemiology

IVANUSHCHENKO Henadiy Mykolayovich - director of Sumy Region State Archive

LOBKO Nataliya Viktorivna - candidate of science in history, senior lecturer at the chair of history at Sumy State University

NESTERENKO Vadym Anatoliyovych - candidate of science in history, docent at the chair of history at Sumy State University

PAPAKIN Heorhiy Volodymyrovych - Doctor of Science in History, leading research officer at Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine

POBOZHIY Serhiy Ivanovych - candidate of science in fine art, docent at Ukrainian Banking Academy of Ukrainian National Bank

POKYDCHENKO Lyudmyla Anatoliyivna - head of the department of archiving organization and coordination at Sumy Region State Archive

STARYKOV Hryhoriy Mykolayovych - post-graduate student at M.S.Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies National Academy of Sciences of Ukraine

STAROVOYTENKO Inna Mykhaylivna - candidate of science in history, senior researcher at M.S.Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies National Academy of Sciences of Ukraine

SHYHNENKO Ihor Mykolayovych - candidate of science in history, research officer at V.I.Vernadsky National Library of Ukraine